ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1915-1918 ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΤΟ ΦΩΣ*

ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΣΤΟΡΙΔΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΓΓ. ΣΦΗΚΑ - ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007

Με την έγκριση του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας
Ημερομηνία έγκρισης: 11 Δεκεμβρίου 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η παρουσίαση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα, με αφορμή την παρουσία των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1915–1918, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Το Φως*. Στόχος του γράφοντος είναι να παρουσιαστούν τα συγκλονιστικά γεγονότα αυτής της περιόδου, υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης εφημερίδας. Μας ενδιαφέρουν δηλαδή η οπτική γωνία, ο τρόπος παρουσίασης, ο σχολιασμός των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων καθώς και των ηγετικών προσωπικοτήτων. Παράλληλα, η εργασία επιδιώκει να «φωτίσει», να παρουσιάσει ορισμένες πτυχές σημαντικών γεγονότων της ιστορίας της πόλης, της Μακεδονίας αλλά και της Ελλάδας γενικότερα, σε σχέση πάντοτε με την παρουσία της Αντάντ στην Ελλάδα και τις επεμβάσεις της στα εσωτερικά της χώρας. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα δεν αποτελεί το τυπικό παράδειγμα ενός εντύπου που ακολούθησε σταθερή γραμμή όλη αυτή την περίοδο. Εξαιτίας αυτού του δεδομένου, στόχος της εργασίας είναι να παρουσιαστούν και οι συνεχείς πολιτικές διακυμάνσεις της μέσα σε ένα διάστημα τριών περίπου ετών και κατά συνέπεια η αλλαγή της στάσης της απέναντι στην Αντάντ καθώς και στα πρόσωπα που καθορίζουν και διαμορφώνουν τις εξελίξεις (αρχιστράτηγος Σαράιγ, βασιλιάς Κωνσταντίνος, Ελευθέριος Βενιζέλος).

Η διάσωση των φύλλων της εφημερίδας υπήρξε περιπετειώδης. Τμήμα της βρισκόταν στην εκκλησία της Αχειροποιήτου ενώ ένα άλλο μέρος στην εκκλησία του χωριού Άγιος Αθανάσιος, λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη. Η επιθυμία του δημοσιογράφου και ερευνητή Μανώλη Κανδυλάκη για δημιουργία ενός αρχείου του τοπικού τύπου της Θεσσαλονίκης, στην Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας –Θράκης (ΕΣΗΕΜΘ), τον οδήγησε στο χωριό Αγ. Αθανάσιος στο σπίτι ενός ιδιώτη, ο οποίος ουδόλως ενδιαφερόταν για την τύχη των σωζόμενων φύλλων. Εκεί, και συγκεκριμένα στον εξωτερικό χώρο του σπιτιού, σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε, ανακάλυψε την ύπαρξη ενός σημαντικού όγκου φύλλων της εφημερίδας. Μετά την αρχική άρνηση του ιδιώτη για αγορά των συγκεκριμένων φύλλων από την ΕΣΗΕΜΘ – και παρά τις επανειλημμένες οχλήσεις – οργανώθηκε από τον Μ. Κανδυλάκη περιπετειώδης επιχείρηση η οποία και οδήγησε στη διάσωση του πολύτιμου αυτού υλικού, το οποίο βρίσκεται πλέον στα γραφεία της ΕΣΗΕΜΘ.

Η αξία της συγκεκριμένης εφημερίδας (από τις λίγες που διασώζονται σε ολοκληρωμένη σειρά) γίνεται μεγαλύτερη αν αναλογιστεί κανείς ότι εκτός από το *Φως* και την εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, δεν υπάρχει άλλη σωζόμενη –πλήρης φύλλων –

εφημερίδα της Θεσσαλονίκης που να αφορά τη συγκεκριμένη περίοδο. Και από αυτές ωστόσο η *Νέα Αλήθεια* μολονότι σώζεται στη Θεσσαλονίκη δεν είναι προσβάσιμη στον ερευνητή εξαιτίας της άρνησης ή της αδυναμίας του τελευταίου απογόνου του εκδότη της Ι. Κούσκουρα να τη διαθέσει (παρόλο που ο ίδιος διατείνεται ότι κανείς δεν ενδιαφέρθηκε έμπρακτα για την απόκτησή της). Τέλος, τα φύλλα της εφημερίδας *Μακεδονία* που βρίσκονται στην Αθήνα είναι συγκριτικά πολύ λιγότερα και πιο αποσπασματικά.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου την κ. Α. Σφήκα-Θεοδοσίου για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγηση σε όλα τα στάδια της εργασίας, τον κ. Ι. Μουρέλο για τις καίριες επισημάνσεις του, το προσωπικό στο Σπουδαστήριο της Νεώτερης Ιστορίας, στο Ι.Μ.Χ.Α και στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης σε όσους εργάζονται στην ΕΣΗΕΜΘ για τη φιλοξενία και τη βοήθεια που μου πρόσφεραν για πέντε ολόκληρους μήνες. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου και στον αδερφό μου για την αμέριστη υλική και ηθική συμπαράστασή τους όλα αυτά τα χρόνια.

Α΄. Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ *ΤΟ ΦΩΣ*

Η πρώτη δεκαετία μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης είναι μια περίοδος πολύ σημαντική για τη Βόρεια Ελλάδα και κυρίως για τη Μακεδονία. Ιδιαίτερα η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε καθοριστική και για τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο μακεδονικό χώρο, αφού οδήγησαν στην απόβαση συμμαχικών στρατευμάτων, στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας και στη δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για γεγονότα τα οποία άμεσα ή έμμεσα επηρέασαν και τον τύπο της Θεσσαλονίκης.

Ειδικότερα, η δεύτερη δεκαετία του 20ού αι. χαρακτηρίζεται από εκδοτική έξαρση νέων εφημερίδων, τόσο ελληνόφωνων όσο και ξενόγλωσσων, λόγω της ανάγκης για ενημέρωση και των ξένων στρατευμάτων που βρίσκονταν στην πόλη. Σύμφωνα με τον Μ. Κανδυλάκη, η περίοδος αυτή μπορεί να διακριθεί σε δύο φάσεις:[1] στην πρώτη, δηλαδή αμέσως μετά την απελευθέρωση, όταν οι εφημερίδες είχαν τη μορφή του πατριωτικού–αγωνιστικού εντύπου, αφού δεν υπήρχαν σοβαροί πολιτικοί ανταγωνισμοί. Και στη δεύτερη (στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου) κατά την οποία οι εφημερίδες βρέθηκαν σε κύκλο ανταγωνισμού και πολιτικού φανατισμού. Ποικίλα είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο τύπος στη δεύτερη περίπτωση: Σκληρή λογοκρισία από την πλευρά της γαλλικής στρατιωτικής διοίκησης, έλλειψη δημοσιογραφικού χαρτιού, έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού για τη σύνταξη και την εκτύπωση, καταστροφές των γραφείων και των αρχείων των εφημερίδων κατά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, και τέλος ανταγωνισμό με τις αθηναϊκές εφημερίδες.[2]

Από τα παραπάνω εμπόδια, το κυριότερο ήταν η προληπτική λογοκρισία των κειμένων αλλά και των τηλεγραφημάτων. Βέβαια, η λογοκρισία, με τις ιδιόρρυθμες συνθήκες της εποχής, εφαρμόστηκε σχεδόν σε όλη τη δεκαετία, με μόνη εξαίρεση τους λίγους μήνες του β΄ βαλκανικού πολέμου (1913) μέχρι την παραίτηση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία το 1915. Εκτός από τη λογοκρισία, περιορισμοί τέθηκαν και αλλού: στην πώληση των εφημερίδων σε πάγκους, στην έκδοση παραρτημάτων[3],

1. Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου,* τόμ. 2ος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ.13.
2. *Στο ίδιο,* σ.14-15. Ο Γ. Αναστασιάδης παραθέτει χαρακτηριστικά των δύο αυτών φάσεων καθώς και πληροφορίες για τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης. Βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων,* Έκφραση/ University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ.47-83.
3. Κανδυλάκης, *ό.π.,* σ. 19.

στην τοιχοκόλληση εντυπωσιακών ειδήσεων. Ένα άλλο πρόβλημα ήταν ο ανταγωνισμός με τις αθηναϊκές εφημερίδες και τις ντόπιες ξενόγλωσσες (οι κυριότερες από τις οποίες εφημερίδες ήταν οι εξής: *L'Independent*, *La Tribune*, *L' Opinion*). Οι πρώτες λόγω της πληρέστερης – αφού ήταν πλησιέστερα στα κέντρα λήψης αποφάσεων –ειδησεογραφίας, της διαφορετικής νοοτροπίας και της διαφορετικής συγκρότησης της λογοκρισίας, (στην Αθήνα λογοκρισία ασκούσαν μόνο οι ελληνικές αρχές ενώ στη Θεσσαλονίκη και τα συμμαχικά στρατηγεία), κατόρθωσαν να εισχωρήσουν και στην τοπική αγορά και να εδραιωθούν.[4] Από την άλλη πλευρά οι ξενόγλωσσες που απολάμβαναν διευκολύνσεις από τα ξένα στρατηγεία, είχαν μεγάλη κυκλοφορία και προκαλούσαν το φθόνο των υπολοίπων, εξαιτίας της ευκολίας πρόσβασης στις πηγές πληροφόρησης και της άνεσης στη διακίνησή τους. Λόγω των εμποδίων που έπρεπε να ξεπεράσουν οι εφημερίδες, τα αιτήματα που διατυπώνονταν ήταν να διανυκτερεύει κάποιο καφενείο για να συγκεντρώνονται μετά την εργασία τους οι δημοσιογράφοι, να κυκλοφορούν ελεύθερα τις ώρες της νυχτερινής απαγόρευσης, να παίρνουν αποσπάσεις στη Θεσσαλονίκη όσοι από αυτούς ήταν στρατευμένοι, ώστε να μη δημιουργούνται προβλήματα στην έκδοση των εφημερίδων, να υπάρχει επάρκεια χρόνου στις τηλεφωνικές επικοινωνίες κ.ά.[5] Παράλληλα, τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αι. ιδρύθηκαν και τα πρώτα δημοσιογραφικά σωματεία: το 1914 ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Συντακτών Θεσσαλονίκης», ενώ την ίδια χρονιά και η άτυπη «Ένωσις του εν Θεσσαλονίκη Ημερησίου Τύπου». Οι οργανώσεις αυτές, σύμφωνα με τον Μ. Κανδυλάκη, επεδίωκαν τη συνδικαλιστική οργάνωση των δημοσιογράφων ή των εκδοτών, αλλά φαίνεται ότι σύντομα εντάχθηκαν στο φανατισμό του Εθνικού Διχασμού με άμεση συνέπεια τη διχοτόμηση και του δημοσιογραφικού κόσμου.[6]

Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η Θεσσαλονίκη είχε περάσει πρόσφατα στην ελληνική κυριαρχία, γεγονός που επηρέασε καταλυτικά και τον τύπο της πόλης. Όπως επισημαίνει ο Χ. Λαμπρινός, «ο τύπος της Θεσσαλονίκης μετέχει στην πολιτική ζωή. Δεν έχει πια το ρόλο του υπόδουλου, που μόνο την παρακολουθεί, αλλά ποθεί και επιδιώκει, πέρα από το άμεσο άγχος της επιβίωσής του, την απελευθέρωσή του. Οι εφημερίδες γίνονται ο καθρέφτης του λαού. [Ο τύπος]…ζει τις μεγάλες στιγμές της δόξας μετά τους βαλκανικούς πολέμους, τις αμφιταλαντεύσεις,

4. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ.18-19.
5. *Στο ίδιο*, σ.18.
6. *Στο ίδιο*, σ.17.

με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, το δράμα του Διχασμού, αλλά και τον ενθουσιασμό της επιτυχίας που προκάλεσε η επανάσταση του Βενιζέλου…». Επίσης, οι περισσότερες εφημερίδες «είχαν σκοπό να υποστηρίξουν μια πολιτική τάση ή ακόμη και το πρόσωπο ενός δυναμικού πολιτικού». Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και ένα χαρακτηριστικό περιστατικό, που περιγράφει ο Αλέξανδρος Ωρολογάς και δείχνει την ιδιόρρυθμη στάση των εκδοτών της Θεσσαλονίκης: στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, στις οποίες δεν πήρε μέρος το Κόμμα των Φιλελευθέρων, οι εκδότες των μεγάλων εφημερίδων της πόλης σχημάτισαν κοινό αντικυβερνητικό «συνδυασμό», συμμετέχοντας οι ίδιοι ως υποψήφιοι.[7]

Τον ελληνικό τύπο της εποχής τον αποτελούν, πέρα από το *Φως*, οι εφημερίδες *Νέα Αλήθεια* του Ι. Κούσκουρα (1909), η *Μακεδονία* με εκδότη τον Κ. Βελλίδη (από το 1911), η *Άγκυρα* του Ι. Κούμενου (1915), η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* του Ν. Καστρινού (1917), ο *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος* (1920) και τα *Μακεδονικά Νέα* (1924).

Όσον αφορά την πολιτική τους τοποθέτηση και τις σχέσεις τους με το *Φως* παρατηρούμε ότι: η *Νέα Αλήθεια* αποτελούσε καθημερινή, απογευματινή εφημερίδα, η οποία, εκδόθηκε το 1903 αρχικά με τον τίτλο *Αλήθεια* για να μετονομαστεί στη συνέχεια. Η πολιτική θέση της ήταν αμφιταλαντευόμενη, καθώς ενώ στην αρχή υποστήριξε τον Ε. Βενιζέλο, μετά τη διαφωνία του με τον Κωνσταντίνο τάχθηκε στο πλευρά του βασιλιά. Στις εκλογές του 1915 υποστήριξε τον Δ. Γούναρη, αργότερα όμως στρέφεται εναντίον του και υποστηρίζει (μετά το 1922) τον Α. Παπαναστασίου και το κόμμα των Φιλελευθέρων (μετά το 1928).[8] Όσο για τις σχέσεις της με το *Φως*, η *Νέα Αλήθεια* κράτησε, σύμφωνα με τον Μ. Κανδυλάκη, μάλλον φιλική στάση απέναντί του και ενίοτε ψυχρή ή ουδέτερη.[9] Η εφημερίδα *Μακεδονία* ήταν η γνωστότερη και η μακροβιότερη της πόλης. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε στις 10 Ιουλίου 1911. Ήταν πρωινή, με

7. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ. 16-17. Επρόκειτο για τον Ι. Κούμενο (εκδότη της εφημερίδας *Άγκυρα*), Δ. Ρίζο (εκδότη της εφημερίδας *Φως*) Ι. Κούσκουρα (εκδότη της *Νέας Αλήθειας*), Κ. Αυγέρη (εκδότη της *Ελλάς*). Αναλυτικότερα για τους εκδότες των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης, βλ. Γ. Σταμπουλής, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 371-373.
8. Αναστασιάδης , *ό.π.*, σ.83-84.
9. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ.140. Από την εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* σώζονται, από την περίοδο που μας ενδιαφέρει, τα εξής φύλλα: 1 Ιουνίου 1912- 31 Δεκεμβρίου 1915, 5 Ιανουαρίου 1918- 31 Δεκεμβρίου 1919. Βλ. Π. Χριστόπουλος, *Κατάλογος εφημερίδων Βιβλιοθήκης Βουλής*, 1789-1970, Αθήνα 1994, σ.378.

καθημερινή κυκλοφορία και από το 1915 «φίλα προσκείμενη» στο Βενιζέλο, τον οποίο και υποστήριξε σε όλη τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αι. αλλά και αργότερα. Οι σχέσεις με το *Φως* χαρακτηρίζονται από αμοιβαία αντιπαλότητα και καχυποψία.[10] Τα θέματα που οδηγούσαν σε σύγκρουση τα δύο έντυπα ήταν όχι μόνο πολιτικά αλλά και επαγγελματικά (η διαμάχη Ρίζου – Βελλίδη για το δημοσιογράφο Θ. Χατζηγώγο και η αποχώρηση του Μεσολογγίτη από την «Μακεδονία» για λόγους ευθιξίας[11], η έντονη αντίδραση του Ι. Βελλίδη στην έκδοση της εφημερίδας Το *Φως*[12] - αφού διέβλεπε ένα σοβαρό αντίπαλο στον «κυκλοφοριακό» και πολιτικό χώρο της Μακεδονίας)[13], η σύγκρουσή τους για θέματα επικαιρότητας. Γενικά, τόσο η εφημερίδα *Μακεδονία* όσο και το *Φως*, διέθεταν στήλη σχολίων από την οποία δεν έχαναν την ευκαιρία να καυτηριάζουν τις διάφορες θέσεις, η μία της άλλης, και να απαντούν στα κατά καιρούς «αντίπαλα» δημοσιεύματα.[14]

10. Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ.84-85. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετά διευθυντικά στελέχη (Θ. Χατζηγώγος, Θ. Ρηγινός), Β. Μεσολογγίτης) της εφημερίδας *Μακεδονία* εργάστηκαν και στο «αντίπαλο δέος» την εφημερίδα *Το Φως*. Αναλυτικότερα για τους Β. Μεσολογγίτη, Θ. Χατζηγώγο, Θ. Ρηγινό. Βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ. 158 – 160, 126 – 127, 138. Από την εφημερίδα *Μακεδονία* σώζονται τα εξής φύλλα από την περίοδο που μας ενδιαφέρει: 2 Ιουλίου – 15 Νοεμβρίου 1916 (αποσπασματικά μόνο 19 φύλλα), 25 Ιουλίου – 24 Δεκεμβρίου 1917 (αποσπασματικά 48 φύλλα), 9 Ιανουαρίου – 30 Μαρτίου 1918 (αποσπασματικά μόνο 14 φύλλα). Βλ. Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ.221.
11. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ.126-127.
12. *Στο ίδιο,* σ.130-131. Ο Ι. Βελλίδης, σύμφωνα με το Β. Μεσολογγίτη, θεωρούσε αποκλειστικό του προνόμιο την έκδοση πρωινής εφημερίδας στη Θεσσαλονίκη. Είναι χαρακτηριστική η αντίδρασή του απέναντι στο Ρίζο: «Ο μπαγαπόντης, ο παληάνθρωπος…, τί μου κουβαλήθηκεν εδώ; Αυτός έπρεπε να μείνη στο Βόλο, για να βγάζη τη *Θεσσαλία* και να μ' αφήση εμένα ήσυχο…»
13. *Στο ίδιο,* σ.138. Μια εικόνα για την κυκλοφορία των εφημερίδων στη Θεσσαλονίκη λίγο μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, μας παρέχει ένα εμπιστευτικό έγγραφο που απευθύνει στις 30. 9. 1917 προς τη «στρατιωτική κυβερνητική αντιπροσωπεία» ο Διευθυντής του Γραφείου Τύπου Σ. Πρωτονοτάριος. Σύμφωνα με το συντάκτη του η εφημερίδα *Μακεδονία* έχει ημερησία κυκλοφορία 5.000 φύλλα, η *Νέα Αλήθεια* 4.000, το *Φως* 2.500, η *Ελλάς* 2.000, η γαλλόφωνη *Independent* 18.000, η αγγλόφωνη *Balkan News* (που συντάσσεται από Βρετανούς στρατιώτες) 2.500.
14. *Στο ίδιο,* σ.139.

Η περίπτωση της εφημερίδας *Το Φως*

Η ίδρυση της εφημερίδας *Το Φως* έγινε σε μια μεταβατική περίοδο για την ιστορία της Θεσσαλονίκης –λίγο μετά την απελευθέρωσή της από τους Οθωμανούς και λίγο πριν την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στην περιοχή. Αυτή ακριβώς η συγκυρία έμελλε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της στάσης της εφημερίδας σε όλη τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Το πρώτο φύλλο εκδόθηκε στις 5 Μαρτίου 1914, κατά την πρώτη επέτειο της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ στη Θεσσαλονίκη. Ήταν εφημερίδα πρωινή, και ο τίτλος της βρισκόταν ανάμεσα στις φτερούγες και το κεφάλι ενός οκτάστηλου δικέφαλου αετού. Για το λόγο αυτό η *Μακεδονία* -κυρίως- την αποκαλούσε επί χρόνια «αετοφόρο» ή «ορνεοφόρο».[15]

Στο πρώτο κύριο άρθρο του το *Φως* αναλύει τους σκοπούς της έκδοσής του, που ήταν η εξυπηρέτηση του Έθνους και η προσπάθεια για επίλυση των μεγάλων προβλημάτων που απασχολούσαν τους κατοίκους της Μακεδονίας. Ένα χρόνο μετά την έκδοσή της η εφημερίδα αναφέρει ότι σκοπός της είναι να ελέγχει όλους όσους κατέχουν κάποια δημόσια θέση με «ειλικρίνειαν αδυσώπητον». Επιπλέον, απαιτεί οι αρχές «να σέβωνται τα δικαιώματα του πολίτου» γιατί «αυτό αποτελεί θεμελιώδες δόγμα διά την εφημερίδα».[16] Σχετικά πάντως με τις πολιτικές θέσεις του, προκύπτει ότι το *Φως*, καθ΄ όλη τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αι., αλλάζει συνεχώς στάση. Αρχικά υποστηρίζει τον Ε. Βενιζέλο, τον οποίο όμως εγκαταλείπει στις εκλογές του Μαΐου του 1915, επειδή διαφωνεί μαζί του για την εξωτερική πολιτική του και την ταύτισή του με την Αντάντ. Έτσι τάσσεται στο πλευρό του βασιλιά Κωνσταντίνου, υπέρ της ουδετερότητας και κατά της συμμαχικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη. Με την κατάληψη όμως του οχυρού Ρούπελ το Μάιο του 1916 και την κήρυξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας τον Αύγουστο του 1916, υποστηρίζει και πάλι τον κρητικό πολιτικό και τη στρατηγική επιλογή του για έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και σύμπραξη με τις Δυνάμεις της Αντάντ. Βαθμιαία λοιπόν στρέφεται κατά του Κωνσταντίνου και της πολιτικής του, στάση που διατηρείται καθ΄ όλο το 1917.

15.Κανδυλάκης, *ό.π.,* σ.125-126.
16.*Στο ίδιο,* σ.128-129.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εφημερίδας. Ειδικότερα, το 1915 η «εικόνα» της είναι η εξής: Κατ' αρχήν η αρίθμηση των σελίδων είναι ιδιόμορφη. Η πρώτη σελίδα, η οποία περιλαμβάνει το κύριο άρθρο, καταλαμβάνει την τελευταία-πίσω θέση. Η εφημερίδα είναι δίφυλλη, με τέσσερις σελίδες και έχει μεγάλο μέγεθος. Η τιμή της ανέρχεται στα 5 λεπτά ενώ η ετήσια συνδρομή για τους κατοίκους του εξωτερικού είναι 30 δρχ. Ως εκδότης αναγράφεται ο Δ. Ρίζος ενώ ως διευθυντής ο Θ.Χατζηγώγος. Το 1916 η εφημερίδα διαφοροποιείται και μολονότι το σχήμα της διατηρείται το ίδιο, μετακινείται η πρώτη σελίδα από την τελευταία σελίδα στην πρώτη. Αλλαγές όμως παρατηρούνται και στη διευθυντική ομάδα του εντύπου. Ο μέχρι τότε διευθυντής παραχωρεί τον Αύγουστο τη θέση του στον Θ. Ρηγινό (ο οποίος αναλαμβάνει και τη στήλη με τον τίτλο «Χρονογραφήματα»), ενώ ο Ρίζος εξακολουθεί να είναι ο εκδότης. Κατά τους πρώτους μήνες του 1917 η κανονική σειρά των σελίδων διατηρείται, όπως επίσης και το σχήμα. Αλλαγές παρατηρούνται στη δεύτερη σελίδα, όπου υπάρχουν πλέον και διαφημίσεις (εταιρειών, καταστημάτων, τσιγάρων). Παράλληλα συντάκτης του κύριου άρθρου γίνεται ο Τ. Οικονόμου. Διευθυντής είναι και πάλι ο Θ. Ρηγινός ενώ όνομα εκδότη και τιμή δεν αναγράφονται. Από τα μέσα όμως Φεβρουαρίου του 1917 (πιθανόν λόγω έλλειψης χαρτιού), η εφημερίδα γίνεται μονόφυλλη με δύο σελίδες, χαρακτηριστικό που διατηρείται καθ' όλο το έτος. Το Μάιο του ίδιου χρόνου διευθυντής αναλαμβάνει ο δημοσιογράφος Μ. Κωνστανταράκης, ο οποίος γράφει και το κύριο άρθρο εναλλάξ με τον Τ. Οικονόμου και τον «Διόδοτο». Μετά τις 20 Ιουνίου του 1917 επανέρχεται στη διεύθυνση της εφημερίδας ο Θ. Ρηγινός και το κύριο άρθρο υπογράφει ο Αυγ. Θεολογίτης. Ωστόσο, πολλές φορές είναι ανυπόγραφο ή γράφονται μόνο τα αρχικά Α. Ζ. Στις 25 Ιουνίου λογοκρίνεται ένα κομμάτι (από την στήλη των τηλεγραφημάτων)[17] ενώ τον Αύγουστο το σχήμα της εφημερίδας μικραίνει αισθητά και η τιμή της ανεβαίνει στα 10 λεπτά. Τέλος, προστίθεται η πληροφορία ότι τα γραφεία και το τυπογραφείο της εφημερίδας βρίσκονται στη στοά του Αγ. Μηνά. Το 1918 σχήμα, αριθμός σελίδων και τιμή παραμένουν σταθερά ενώ από το Φεβρουάριο διευθυντής αναλαμβάνει και πάλι ο Θ. Χατζηγώγος. Το κύριο άρθρο άλλοτε είναι ενυπόγραφο και άλλοτε όχι. Το σχήμα της εφημερίδας για δύο μήνες (Φεβρουάριο, Μάρτιο) μεγαλώνει για να μειωθεί

17. Για τη λογοκρισία αξίζει να σημειωθούν τα εξής: Υπάρχει στα έτη 1917, 1918 και συγκεκριμένα στη στήλη με τα «Τηλεγραφήματα». Οι ειδήσεις που λογοκρίνονται αφορούν κυρίως τις εξελίξεις στο ευρωπαϊκό μέτωπο. Μόνο κατά το 1918 η λογοκρισία επεκτείνεται και στις στρατιωτικές εξελίξεις που αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο.

αμέσως μετά (Μάιο και εξής). Τέλος, από τις 21 Σεπτεμβρίου 1918 ως ιδιοκτήτης αναφέρεται και πάλι ο Δ. Ρίζος.

Η ύλη της εφημερίδας ταξινομείται σε διάφορες ομάδες: άρθρα, τηλεγραφήματα, συνεντεύξεις. Οι κυριότερες στήλες της είναι τα «Ημερήσια νέα», όπου δημοσιεύονται ειδήσεις σχετικές με την επικαιρότητα, η «Ηχώ της πόλης», στην οποία πληροφορείται ο αναγνώστης γεγονότα και ειδήσεις που αφορούν την καθημερινότητα της πόλης. Σε αυτήν καλύπτονται καθημερινά όλες οι σχετικά με την παρουσία των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη δραστηριότητες. Σημαντική θέση καταλαμβάνει και η σελίδα με τα «Τηλεγραφήματα», τα οποία προέρχονται τόσο από τον ελληνικό τύπο των Αθηνών (βενιζελικό και αντιβενιζελικό) όσο και τον ξένο, κυρίως βρετανικό και γαλλικό. Τέλος οι ειδήσεις της τελευταίας στιγμής καταγράφονται στη στήλη «Επί του πιεστηρίου» ή στην «5η Πρωινή». Σημαντικό ρόλο έχει η στήλη με το κύριο άρθρο της εφημερίδας, με το οποίο το *Φως* κρίνει, σχολιάζει και παίρνει θέση στις κυριότερες εξελίξεις. Συνήθως αποτελεί δίστηλο ή τρίστηλο και άλλοτε είναι ενυπόγραφο και άλλοτε όχι. Το ύφος του ποικίλει, τις περισσότερες όμως φορές είναι επιθετικό, επικριτικό ακόμη και κατά των Αγγλογάλλων, αλλά παρά την κατά καιρούς δριμύτητά του δε γίνεται αντικείμενο λογοκρισίας.

Ο εκδότης της εφημερίδας, ο Δημοσθένης Ρίζος, γεννήθηκε το 1872 και αρχικά εξέδιδε την εβδομαδιαία εφημερίδα *Αυγή* στο Βόλο και αργότερα, το 1899 την ημερήσια εφημερίδα *Θεσσαλία*. Το 1900 διορίστηκε γραμματέας του δήμου, θέση στην οποία παρέμεινε επί μία οχταετία.[18] Λίγο αργότερα μετακόμισε στη Θεσσαλονίκη και άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Το Φως*. Σύμφωνα με το Μ. Κανδυλάκη, ο Ρίζος, άγνωστο για ποιο λόγο, είχε συμφωνήσει με το δημοσιογράφο Β. Μεσολογγίτη να φαίνεται εκείνος ως ιδιοκτήτης στην εφημερίδα, αφού αρχικά τουλάχιστον ο Ρίζος

18.Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ.156-157. Παρά την ενεργή ενασχόλησή του με την εφημερίδα *Φως*, ο Ρίζος συνέχιζε να εκδίδει στο Βόλο την εφημερίδα *Θεσσαλία*. Όμως το 1916, μετά από επίθεση φιλοβασιλικών στα γραφεία της, έδωσε εντολή να διακοπεί η έκδοσή της.

δεν ήθελε να εμφανίζεται ο ίδιος. Ο Ρίζος ήταν μία ιδιόμορφη προσωπικότητα[19]. Σε δίκη που έγινε το 1921 (με κατηγορούμενο τον ίδιο και μηνυτή τον πολιτευτή και μετέπειτα υπουργό Σ. Γκοτζαμάνη) κατηγορήθηκε για τις συνεχείς αλλαγές στην ιδεολογία του –αλλαγές οι οποίες αποτυπώνονται και στην πολιτική γραμμή της εφημερίδας *Το Φως*. Στην απολογία του ο Ρίζος υποστήριξε ότι «εγώ είμαι έμπορος των εφημερίδων μου. Και δίδω μεν εκάστοτε κατεύθυνσιν, αλλά πάντοτε εκείνην η οποία με συμφέρει. Και δε με ενδιαφέρει τόσον η ακολουθούμενη από της εφημερίδος μου πολιτική ούτε η ύλη αυτής αλλά η κυκλοφορία…» Επιπλέον, κατά τον Γκοτζαμάνη, ο Ρίζος είναι «έμπορος των πολιτικών καταστάσεων, έμπορος των ιδεολογιών και των συναισθημάτων». Για να φανεί μάλιστα η πολιτική αστάθεια του Ρίζου του αποδίδεται ο στίχος «Εμένα με λένε Ρίζο / και όπου θέλω το γυρίζω». Πρόσθετο δε στοιχείο για την προσωπικότητά του αποτελεί η συνήθειά του να αρθρογραφεί και μάλιστα γράφοντας το κύριο άρθρο της εφημερίδας, όταν η επικαιρότητα το απαιτούσε.[20]

Εκτός από το Ρίζο, ο οποίος αρθρογραφούσε συχνά, υπήρχε ένα επιτελείο δημοσιογράφων που αναλάμβαναν την καθημερινή ειδησεογραφία και αρθρογραφία. Αυτοί ήταν ο Θεόδωρος Χατζηγώγος (που υπήρξε ο πρώτος διευθυντής της εφημερίδας),[21] ο Θεόδωρος Ρηγινός και ο Μιχάλης Κωνστανταράκης, δημοσιογράφος από την Αθήνα, ο οποίος αποχώρησε από την εφημερίδα στις 21 Ιουνίου 1917 για να επιστρέψει στην πρωτεύουσα.[22] Επίσης, στην εφημερίδα εργάστηκαν ο Βασίλης Μεσολογγίτης, ο Πέτρος Ωρολογάς, ο οποίος το 1916 εξορίστηκε από τους Συμμάχους στην Αθήνα και λίγο αργότερα καταδικάστηκε, μαζί με το διευθυντή της εφημερίδας Θ. Χατζηγώγο, σε φυλάκιση 45 ημερών και σε πρόστιμο για μία είδηση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα. Η είδηση αυτή ήταν ότι

19. *Στο ίδιο,* σ. 157. Κατά τον Γ. Κορδάτο, ο Ρίζος ήταν ένας «αρριβίστας της χειρότερης μάρκας και δεξιοτέχνης στους φαυλοκρατικούς ελιγμούς». Σύμφωνα με το Β. Μεσολογγίτη, ο Ρίζος του πρότεινε να αναλάβει ο ίδιος (ο Ρίζος) την αγορά πιεστηρίου και τα πρώτα έξοδα της έκδοσης. Επιπλέον, υπέγραψαν ένα ιδιωτικό συμφωνητικό με το οποίο ο Μεσολογγίτης θα φαινόταν ως ο μοναδικός ιδιοκτήτης και διευθυντής, ενώ ο Ρίζος θα κατέβαλλε όλες τις απαιτούμενες δαπάνες και θα συμμετείχε ως ομόρρυθμος εταίρος κατά πενήντα τοις εκατό στα κέρδη. Όμως γρήγορα φάνηκε ότι ο Ρίζος είχε διαφορετικές διαθέσεις, αφού σύμφωνα με το Μεσολογγίτη, «από το πρώτον φύλλον επέμενε να εμφανισθή εις την προμετωπίδα της εφημερίδος ως εκδότης». Αναλυτικότερα για τη συμφωνία Δ. Ρίζου και Β. Μεσολογγίτη βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ. 127.

20. Κανδυλάκης, *ό.π.,* σ.137.

21. *Στο ίδιο,* σ. 126.

22. Στο ίδιο, σ.159.

θα αποχωρούσαν οι αρχές της Θεσσαλονίκης λόγω των πολεμικών εξελίξεων.[23] Τέλος, άλλος ένας δημοσιογράφος υπήρξε ο Αύγουστος Θεολογίτης από τη Θάσο, ο οποίος αποχώρησε από το *Φως* το Νοέμβριο του 1917. Στη συνέχεια ανέλαβε αρχισυντάκτης στην εφημερίδα *Ελλάς* και φυλακίστηκε με διαταγή του αρχιστρατήγου Σαράιγ, για μία φανταστική συνέντευξη του βασιλιά Κωνσταντίνου, την οποία κατασκεύασε για να αυξήσει την κυκλοφορία της εφημερίδας.[24]

23. *Στο ίδιο*, σ. 160.
24. *Στο ίδιο*, σ. 161. Αναλυτικότερα για τη φυλάκισή του βλ. Αυγ. Θεολογίτης, «Πώς εφυλακίσθηκα από το στρατηγό Σαράιγ», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1959), σ. 29-32.

Β΄. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (1914-1915)

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 και η μεγάλη αναστάτωση που προκάλεσε στην Ευρώπη δεν άφησε αμέτοχη την Ελλάδα. Ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος υποβάλει στις 7 Αυγούστου 1914, χωρίς επιτυχία, την πρώτη σοβαρή πρόταση προς τις δυνάμεις της Αντάντ να γίνει δεκτή η χώρα στη συμμαχία και να εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Παρόμοιες προτάσεις κάνει ο Βενιζέλος και στις 18 Αυγούστου του ίδιου έτους, χωρίς πάλι ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ο λόγος ήταν ότι οι Δυνάμεις θεωρούσαν ότι η έξοδος της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν ανεπιθύμητη, εφόσον η Βουλγαρία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμεναν ουδέτερες. Από την άλλη πλευρά, η Γερμανία πιέζει την κυβέρνηση Βενιζέλου να καταγγείλει την ελληνοσερβική συμμαχία για να εξασφαλιστεί η ουδετερότητα της Ελλάδας. Αμφίβολη, υπήρξε η στάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όχι όμως για πολύ, καθώς τον Οκτώβριο του 1914 κηρύσσει τον πόλεμο κατά της Ρωσίας και προσχωρεί στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Η εξέλιξη αυτή επηρεάζει τη στρατηγική αξία των γειτονικών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία χωρών, αφού η σημασία της Ελλάδας και της Βουλγαρίας αυξάνεται σημαντικά.

Το Φεβρουάριο του 1915, η κατάσταση αρχίζει να περιπλέκεται για την Ελλάδα, όταν η βρετανική κυβέρνηση προτείνει στην ελληνική να πάρει μέρος στην επιχείρηση των Συμμάχων κατά των Στενών με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μ. Ασίας. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος κρίνει πως είναι προτιμότερο για την χώρα να συμμετάσχει στην επιχείρηση παρά να αναγκαστεί να παράσχει απλώς διευκολύνσεις.[1] Ο Κωνσταντίνος λαμβάνοντας υπόψη τις συμβουλές του Μεταξά και του Στρέιτ, δεν αποδέχεται την πρόταση του πρωθυπουργού για εγκατάλειψη της ουδετερότητας και συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις στα Δαρδανέλλια.

1.Ι. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδας από το 1800*, τόμ. 2ος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002, σ.238-245. Κατά τον Ε. Ρούκουνα η πολιτική της Αντάντ απέναντι στην Ελλάδα μεταξύ 1914 -1917, μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους. Βλ. Ε. Ρούκουνας, *Εξωτερική πολιτική*, 1914-1923, Αθήνα 1983, σ. 187. Ο Γ. Κορδάτος, ως εκφραστής της αριστερής ιδεολογίας, γράφει ότι τόσο «η Αντάντ όσο και η Τριπλή Συμμαχία ήταν ιμπεριαλιστικοί συνασπισμοί», Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος,* τόμ. 5ος, Αθήνα 1958, σ. 388.

Ο Βενιζέλος παραιτείται το Φεβρουάριο του 1915, και έτσι αρχίζει μια μακρά περίοδος πολιτικής και συνταγματικής ανωμαλίας για την Ελλάδα. Ο νέος πρωθυπουργός , ο Δ. Γούναρης, συμβάλλει στην επιδείνωση των σχέσεων με την Αντάντ και εκθέτει τον πρώην πρωθυπουργό όταν αφήνει να διαρρεύσει το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων του Βενιζέλου με τη Βρετανία και τη Γαλλία. Ακολουθούν νέες άκαρπες συζητήσεις με την Αντάντ και εκλογές (το Μάιο του 1915), οι οποίες δίνουν τη νίκη και πάλι στο Βενιζέλο.[2] Η έξοδος της Βουλγαρίας στον πόλεμο με την κήρυξη γενικής επιστράτευσης (στις 23 Σεπτεμβρίου, με άμεσο στόχο την επίθεση εναντίον της Σερβίας) ενεργοποιεί την ελληνοσερβική αμυντική συμφωνία του 1913 για αμοιβαία υποστήριξη σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη χώρα[3] και ο Βενιζέλος ζητά την έγκριση του βασιλιά για την άμεση κήρυξη μερικής επιστράτευσης. Ο Κωνσταντίνος αρνείται την εφαρμογή της ελληνοσερβικής συμμαχίας για το λόγο ότι η Σερβία δεν ήταν σε θέση να παρατάξει στα σύνορά της με τη Βουλγαρία 150.000 άνδρες όπως προέβλεπε η συνθήκη.[4] Όμως η επιστράτευση της Βουλγαρίας αναγκάζει την ελληνική κυβέρνηση να πράξει το ίδιο και τον Κωνσταντίνο να υπογράψει το σχετικό διάταγμα. Στην πραγματικότητα ο βασιλιάς έχει ήδη πάρει την απόφαση να αποπέμψει το Βενιζέλο, ιδιαίτερα μάλιστα μετά τις υποσχέσεις που έδωσε στη Γερμανία για τήρηση ουδετερότητας.[5]

2. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.247. Ο Κ. Λούλος, έχοντας ως πηγή έγγραφα του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, γράφει σχετικά με την ουδετερότητα υπέρ της οποίας ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος: «…Πρόκειται περί ενός μύθου που καλλιεργήθηκε από τη βασιλική παράταξη σε συνεργασία με τη γερμανική ηγεσία. Το Βερολίνο…χρηματοδοτούσε την ουδετερότητα και τον προεκλογικό αγώνα των βασιλικών». Αναλυτικότερα βλ. Κ. Λούλος, «Γερμανική πολιτική και ελληνική ουδετερότητα», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, τευχ. 57 (2000), σ. 29-33.
3. *Στο ίδιο*, σ. 249-253.
4. G. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ.218.
5. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 253. Για τις θέσεις Βενιζέλου–βασιλιά ως προς τη στάση της Ελλάδας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. αναλυτικότερα Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι, 1900 -1922*, τόμ. 1ος, *Οι απαρχές*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ.86-87. Αναλυτικότερα για τις εξελίξεις κατά την περίοδο 1914 -1915, βλ. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 123-125. Για τα γεγονότα των ετών 1915-1916 βλ. Π. Πετρίδης, *Ξενική εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918*, Θεσσαλονίκη 1992,σ. 258-313. H. Seton-Watson, "British Policy towards the South-East European States 1914-1916", *Greece and Great Britain during World War I*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1985, σ.65-76. Συνοπτικά για την περίοδο 1914 -1918, βλ. S. Campbell.– P. Sherrard, *Modern Creece*, Λονδίνο 1968, σ. 117-126. Βλ. Επίσης W. Heurtley, H.C. Darby, C.W. Crawley, C.M. Woodhouse, *A short history of Greece, from early times to 1964*, Cambridge 1965, σ. 113-116.

Ο Βενιζέλος προηγουμένως και πριν την κήρυξη γενικής επιστράτευσης, είχε προτείνει στους Συμμάχους την αποστολή στρατευμάτων προς ενίσχυση της Σερβίας. Οι Βρετανοί αποδέχονται κατ΄ αρχήν την πρότασή του αν και διατηρούν σοβαρές επιφυλάξεις για το μέγεθος της δύναμης και τη στιγμή της απόβασης. Οι Γάλλοι, αντίθετα, αντιδρούν με μεγάλη σπουδή στις προτάσεις του και του υπόσχονται την αποστολή στρατευμάτων. Τα κίνητρά τους είναι πολιτικά και αποσκοπούν να βοηθήσουν τον Έλληνα πολιτικό να παραμείνει στην εξουσία και την Ελλάδα να συμμετάσχει στον πόλεμο. Τελικά, οι Βρετανοί αναγκάζονται από τα γεγονότα να συμφωνήσουν με τις αποφάσεις της Γαλλίας.[6] Το γεγονός που επισπεύδει την κρίση και την παραίτηση του Βενιζέλου είναι ο εντυπωσιακός λόγος του στη Βουλή. Οι θέσεις του υπέρ της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο δίνουν στο βασιλιά την αφορμή να κινήσει τη διαδικασία αποπομπής του και τελικά, ο Βενιζέλος αναγκάζεται να παραιτηθεί για δεύτερη φορά μέσα στο ίδιο έτος (στις 5 Οκτωβρίου 1915).[7]

Η απόβαση των πρώτων Αγγλογαλλικών στρατιωτικών μονάδων στη Μακεδονία αρχίζει λίγες μόνο ώρες πριν την παραίτηση του Βενιζέλου. Στην Αθήνα σχηματίζεται κυβέρνηση συνασπισμού με πρωθυπουργό τον Α. Ζαΐμη, τον πιο μετριοπαθή αντιβενιζελικό πολιτικό αρχηγό. Όσο για το βασιλιά, υιοθετεί στάση μετριοπαθή και σε ορισμένα σημεία ενθαρρυντική προς τους Συμμάχους, στην πραγματικότητα όμως υποκριτική.[8] Αποφεύγει να συγκρουστεί με την Αντάντ, δεν προβάλλει εμπόδια στην απόβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη και υπόσχεται να συνεχιστεί η επιστράτευση των δυνάμεων της χώρας, όπως είχε ήδη αποφασιστεί.[9] Ωστόσο, λίγες μέρες αργότερα η κυβέρνηση Ζαΐμη αναγκάζεται να αποσαφηνίσει τη θέση της στο ζήτημα των συμβατικών υποχρεώσεων της χώρας απέναντι στην Σερβία. Ο Ζαΐμης υιοθετεί την άποψη ότι η ελληνοσερβική συνθήκη έχει καθαρά βαλκανικό χαρακτήρα και προβλέπει πόλεμο μόνο κατά της Βουλγαρίας, όχι εναντίον οποιασδήποτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις ή κατά της Βουλγαρίας στο πλευρό μιας ή περισσοτέρων Δυνάμεων.[10]

6. Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 29.
7. Στο ίδιο, σ. 28-29.
8. Στο ίδιο, σ. 29
9. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.254.
10. Λεονταρίτης , *«Η διεθνής θέση»*, σ. 29.

Στο μεταξύ οι αυστρογερμανικές δυνάμεις εξαπολύουν επίθεση κατά της Σερβίας στις 23 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου και μια εβδομάδα αργότερα επιτίθεται και η Βουλγαρία. Κάτω από την πίεση των γεγονότων, οι Δυνάμεις της Αντάντ καταβάλλουν σοβαρές προσπάθειες να συμπήξουν μέτωπο της Ρουμανίας και της Σερβίας με την Ελλάδα προσφέροντας στρατιωτική βοήθεια και εδαφικά ανταλλάγματα στην τελευταία, μεταξύ των οποίων τη Θράκη και την Κύπρο. Ο Κωνσταντίνος αρνείται και πάλι να συμπράξει, η αντιπαράθεση μεταφέρεται στη Βουλή, όπου η κυβέρνηση συνασπισμού καταψηφίζεται.[11]

Η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Σ. Σκουλούδη, αναλαμβάνει τα καθήκοντά της στις 25 Οκτωβρίου και υπόσχεται στους Συμμάχους ότι η χώρα θα τηρήσει ευμενή ουδετερότητα και φιλική στάση απέναντι στις συμμαχικές δυνάμεις στη Μακεδονία. Πριν όμως ακόμη προλάβουν οι Σύμμαχοι να σταθμίσουν την πολιτική τους απέναντι στη νέα κυβέρνηση, ξεσπά στην Αθήνα σοβαρότατη κρίση, όταν ο πρωθυπουργός πληροφορεί τους πρεσβευτές των Δυνάμεων ότι σε περίπτωση που σερβικά και αγγλογαλλικά στρατεύματα υποχωρήσουν σε ελληνικό έδαφος, η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να εφαρμόσει τους όρους της συνθήκης της Χάγης. Σύμφωνα με αυτή, μια ουδέτερη χώρα υποχρεούται να αφοπλίζει και να θέτει σε περιορισμό τις δυνάμεις εμπόλεμης χώρας που εισέρχονται στο έδαφός της. Διαφορετικά θα κινδύνευε να παραβιαστεί η ουδετερότητα της Ελλάδας και να δοθεί το πρόσχημα στη Βουλγαρία να της επιτεθεί.[12] Οι Σύμμαχοι αντιδρούν έντονα στις δηλώσεις του Σκουλούδη και κάνουν σαφές ότι είναι διατεθειμένοι να πάρουν αυστηρά μέτρα για την ασφάλεια των στρατευμάτων τους και την αντιμετώπιση πιθανών περιπλοκών με την Ελλάδα.[13]

Πράγματι, οι Βρετανοί επιβάλλουν εκτεταμένους περιορισμούς στην εισαγωγή διαφόρων προϊόντων όπως άνθρακα και άλλων βασικών ειδών και προχωρούν σε δυναμικές ενέργειες.[14] Τον Νοέμβριο, Βρετανία και Γαλλία επιδίδουν διάβημα με το οποίο απαιτούν από την ελληνική κυβέρνηση, όχι μόνον να μην επιχειρήσει να αφοπλίσει τα υποχωρούντα από τη Σερβία στρατεύματά τους καθώς εισέρχονταν

11. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 255.
12. Leon, *ό.π.*, σ. 271.
13. *Στο ίδιο*, σ. 279.
14. *Στο ίδιο*, σ. 286.

στην ελληνική Μακεδονία, αλλά και να θέσει στη διάθεσή τους τη χρήση του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου, καθώς και του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Η ελληνική κυβέρνηση αποδέχεται τα αιτήματα αυτά κατ΄ αρχήν, με την πρόθεση να παρατείνει τις απαραίτητες διαπραγματεύσεις μεταξύ των αρμόδιων στρατιωτικών αρχών, εν αναμονή γερμανικής επίθεσης από το σερβικό έδαφος στην ελληνική Μακεδονία.[15]

Οι δυσχέρειες των Συμμάχων με την ελληνική κυβέρνηση αποτελούν τη μια μόνο όψη του προβλήματος που αντιμετωπίζουν, αφού την ίδια εποχή ξεσπά σοβαρή διαμάχη μεταξύ τους για την εκστρατεία στη Θεσσαλονίκη.[16] Εν τέλει, επέρχεται συμβιβασμός των διιστάμενων απόψεων, και οι Βρετανοί αποδέχονται την πρόταση των Γάλλων να παραμείνουν τα στρατεύματά τους στη Θεσσαλονίκη, όπως επιθυμούν οι δεύτεροι, αλλά να οχυρωθούν σ΄ αυτή, με συνέπεια να δημιουργηθεί στην περιοχή ένα εκτεταμένο περιχαρακωμένο στρατόπεδο. Ταυτόχρονα, Σύμμαχοι και ελληνική κυβέρνηση συμφωνούν να αποσύρει η Ελλάδα από τη Θεσσαλονίκη το 5ο Σώμα Στρατού, εκτός από μία μεραρχία.[17]

Οι Σύμμαχοι μένουν ικανοποιημένοι και συμφωνούν να χαλαρώσουν τα μέτρα κατά της χώρας. Ωστόσο, οι σχέσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τις αντίστοιχες της Γαλλίας και της Βρετανίας, έχουν διαταραχθεί ανεπανόρθωτα. Τις σχέσεις αυτές χαρακτηρίζουν πλέον η δυσπιστία, η καχυποψία και η ανοιχτή εχθρότητα, με συνέπεια η Αθήνα να προωθεί στην κοινή γνώμη την αναμονή των Γερμανών ως απελευθερωτών της χώρας από τους Αγγλογάλλους. Επιπλέον, οι εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, επιβεβαιώνουν το ρήγμα στη χώρα. Το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν παίρνει μέρος, οι αντιβενιζελικοί κερδίζουν –με επιστρατευμένο το μισό σχεδόν εκλογικό σώμα- και η Ελλάδα εισέρχεται σε μία γεμάτη εντάσεις περίοδο. Στο εξής η χώρα θα κυβερνιέται ουσιαστικά από το βασιλιά και τους συμβούλους του.[18]

15. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 257.
16. Leon, *ό.π.*, σ. 299.
17. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 257-258.
18. *Στο ίδιο*, σ. 258. Κατά το Γ. Λεονταρίτη, το αποτέλεσμα των εκλογών αύξησε την υπάρχουσα ένταση, γιατί οι Σύμμαχοι δέχτηκαν, όπως ήταν φυσικό, τη θέση του Βενιζέλου ότι η Βουλή (που προέκυψε από τις εκλογές) ήταν αντισυνταγματική.

Η απόβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1915.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι αγγλογαλλικές δυνάμεις έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα, με μία μικρή αρχικά δύναμη, ήδη από τον Οκτώβριο του 1915. Επικεφαλής τους, ως αρχιστράτηγος της επονομαζόμενης «Στρατιάς της Ανατολής» τίθεται ο Γάλλος στρατηγός Μωρίς Σαράιγ, μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Ως αρχιστράτηγος των συμμαχικών δυνάμεων στην Ανατολή έχει υπό τις διαταγές του περίπου 334.000 άνδρες, από τους οποίους 106.000 Γάλλους, 96.000 Βρετανούς, 100.000 Σέρβους, 26.000 Ιταλούς και 12.000 Ρώσους στρατιώτες.[19] Υπό τις εντολές του Σαράιγ τελεί και ο Βρετανός στρατηγός Μίλνε, του οποίου όμως η παρουσία συχνά επισκιάζεται από την πληθωρικότητα του Γάλλου συναδέλφου του. Τα συμμαχικά στρατηγεία εγκαθίστανται στο χώρο του τελωνείου και έτσι αρχίζει μια μακρά

19. Α. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985*, ιθ΄ έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 350. Για την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του στρατηγού έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις. Για τον Α. Βακαλόπουλο, ο Γάλλος στρατηγός ήταν «ευερέθιστος», «καχύποπτος» και άτομο το οποίο «έχει αφήσει πολύ πικρές αναμνήσεις στη Μακεδονία», Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.354. Κατά τον Ε. Ρούκουνα ο Σαράιγ μπορεί να χαρακτηριστεί ως «συμπλεγματικός».Βλ. Ρούκουνας, *ό.π.*, σ.209. Και ο Γ. Κορδάτος επισημαίνει ότι «φερνόταν σαν καταχτητής», βλ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ.445. «Ήτο βίαιος χαρακτήρας» γράφει ο Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920,* Ιστορική μελέτη, τόμ. 1ος, Αθήνα 1965, σ. 96. «Αδίστακτο, μνησίκακο, κακό και μηχανορράφο» τον χαρακτηρίζει ο Παπαγιαννόπουλος Α, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη 1982, σ.214. Για τον Φ. Γρηγοριάδη ο Σαράιγ ήταν «τραχύς, βάναυσος και παθολογικά καχύποπτος». Ωστόσο, ο ίδιος προσθέτει ότι και «πολλοί Γερμανόφιλοι του έδιναν πολλά επιχειρήματα για να ενισχύεται η καχυποψία. Βλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Διχασμός-Μ.Ασία,* τόμ. 1ος, Αθήνα 1917, σ. 206. Κατά τον Γ. Σταμπουλή, ο Σαράιγ φέρθηκε σκληρά στους πολίτες της Θεσσαλονίκης και αντικαταστάθηκε για λόγους ανικανότητας, από τον Γκιγιωμά τον Οκτώβριο του 1917. Βλ. Σταμπουλής *ό.π.,* σ. 367. Βιογραφικά στοιχεία για το Σαράιγ, παραθέτει ο Α. Σατραζάνης, στο άρθρο «Οι εμφανίσεις του Γάλλου Στρατηγού Μώρις-Πώλ-Εμμανουέλ Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη με τα στρατεύματα της Αντάντ Κορντιάλ», *Θεσσαλονίκη,* ΚΙΘ, Θεσσαλονίκη 1994, σ.227-231.
Ο L.Villari σημειώνει ότι είναι γνωστά τα εμπόδια που έφερναν οι ελληνικές αρχές της Θεσσαλονίκης στους Συμμάχους (σε ζητήματα εγκατάστασης, κατασκοπείας). Μάλιστα ο ίδιος χαρακτηρίζει τη συνύπαρξη «πολύ δύσκολη», επειδή η ελληνική πλευρά είχε δημιουργήσει ένα σύστημα κατασκοπείας προς όφελος των Κεντρικών Δυνάμεων. L. Villari, *The Macedonian Campaign*, Λονδίνο 1922, σ.25, 31. Επίσης ο ίδιος επισημαίνει τις συνεχείς διαφωνίες του Σαράιγ με τους επικεφαλής των άλλων δυνάμεων. Στο ίδιο, σ. 60.
Σύμφωνα με τον Ε. Ρούκουνα, σχέδια για τη δημιουργία του Μακεδονικού μετώπου υπήρχαν από το φθινόπωρο του 1914 με πρωτοβουλία του Μπριάν, βλ. Ρούκουνας, *ό.π.*, σ. 203. Για, τον αντιβενιζελικών αποχρώσεων Παναγάκο, η αποβίβαση των στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη «αποτελεί απροκάλυπτον υπ΄ αυτών παραβίασιν της ουδετερότητος της Ελλάδος», βλ. Σ. Παναγάκος, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της δεκαετίας 1912 -1922*, Αθήνα 1960, σ. 296. Ο Α. Σατραζάνης σημειώνει: «Οι Σύμμαχοι δεν ήρθαν στη Θεσσαλονίκη ούτε ως φίλοι ούτε ως εχθροί. Ωστόσο, με την απόβασή τους παραβίαζαν τις αρχές της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας», βλ. Σατραζάνης, *ό.π.*, σ 227. Για την απόβαση των Συμμάχων και για τη στάση του γαλλικού και αγγλικού τύπου βλ. S. Cosmin, *Dossiers secrets de la Triple Entente, Greece 1914-1922*, Λονδίνο 1968, σ. 80-84. Για τη Θεσσαλονίκη κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. και Α. Βακαλόπουλος, *Παγκαρπία μακεδονικής γης,* εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1980, σ.178-188.

περίοδος συμβίωσης Αγγλογάλλων – Θεσσαλονικέων. Πρόκειται για μια συμβίωση η οποία θα επηρεάζεται άμεσα από τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις της εποχής. Παράλληλα, αργά αλλά σταθερά οργανώνεται η άμυνα στη γραμμή Αξιού–Στρυμόνα, δημιουργώντας έτσι το λεγόμενο Μακεδονικό Μέτωπο.[20]

Τα αισθήματα των κατοίκων της Θεσσαλονίκης σε σχέση με την άφιξη των Συμμαχικών δυνάμεων είναι μοιρασμένα. Οι πολιτικές αρχές της πόλης έχουν ξεκάθαρα εχθρική στάση, ενώ οι έμποροι και οι καταστηματάρχες αντιμετωπίζουν μάλλον θετικά την άφιξη των ξένων στρατιωτών. Οι παρευρισκόμενοι κάτοικοι στο λιμάνι παρακολουθούν την αποβίβαση των Συμμάχων με «συνοφρυωμένην παθητικότητα» τη στιγμή που εντείνονται οι φήμες για πολιτική κρίση στην Αθήνα.[21]

Στην πραγματικότητα η εκστρατεία της Θεσσαλονίκης, ήταν από την αρχή καταδικασμένη σε αποτυχία. Είχε σοβαρές αδυναμίες αφού ούτε σωστά στρατιωτικά σχέδια υπήρχαν ούτε είχαν γίνει πρακτικές συνεννοήσεις μεταξύ των Βρετανών και των Γάλλων για τις πρώτες επιχειρήσεις. Επιπλέον, δεν είχε σαφείς στόχους. Πολιτικές επιδιώξεις, δηλαδή η εξώθηση της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Σερβίας, αλλά και στρατιωτικές επιδιώξεις, δηλαδή η πολεμική συμμετοχή της ίδιας της Συνεννόησης, συμφύρονταν εξ αρχής, σε βαθμό που να προκαλούν σύγχυση ευσεβών πόθων και πραγματικών δυνατοτήτων.[22]

20.Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.256.
21. A. Palmer, *The Gardeners of Salonika,* Λονδίνο 1965, σ. 19-21
22. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.256.

Γ΄. ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1916, 1917, 1918 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ

Οι ελληνοσυμμαχικές σχέσεις και οι συνεντεύξεις του Κωνσταντίνου στον ξένο τύπο

Το 1916 βρίσκει τις ελληνοσυμμαχικές σχέσεις να διέρχονται περίοδο κρίσης. Το *Φως* προβάλλει συνεχώς αφ΄ ενός την εκδήλωση στη Θεσσαλονίκη διαφόρων επεισοδίων μεταξύ Αγγλογάλλων στρατιωτών και Ελλήνων και αφετέρου τις αυθαιρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων μέσα στην πόλη και έξω από αυτήν. Ταυτόχρονα, δημοσιεύει πληροφορίες αρνητικές για το αξιόμαχο των στρατιωτικών δυνάμεων της Αντάντ.[1] Σύμφωνα με αυτές «αι οχυρώσεις των Συμμάχων» κρίνονται «ανεπαρκείς», σε περίπτωση γενικευμένης και μεγάλης διάρκειας επίθεσης.[2] Επιπλέον, τονίζεται ότι «αντατικοί κύκλοι βεβαιώνουν ότι τα αγγλογαλλικά στρατεύματα μειονεκτούντα αριθμητικώς των αντιπάλων τους είναι διαρκώς εκτεθειμένα εις στρατιωτικάς επιθέσεις αυτών». Επισημαίνεται μάλιστα ότι σε ενδεχόμενη επίθεση ο στρατός της Αντάντ «θα συμπτυχθή εντός της Χαλκιδικής όπου θα προσπαθήση να τηρήση άμυναν».[3] Σε άλλο σημείο η εφημερίδα γράφει για τις οχυρώσεις: «…θεωρούνται ουχί μόνο παρά των ημετέρων ειδικών αλλά και παρά των ξένων ως μη έχουσαι ουδεμίαν θετικήν αξίαν».[4] Αντίθετα, δε διστάζει να δημοσιεύσει άρθρο με το οποίο προβάλλεται η «γερμανική υπεροχή» έναντι της Αντάντ. Σε αυτό παρουσιάζονται οι επιτυχίες των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, ενώ επισημαίνονται τα σφάλματα και οι αδυναμίες των Συμμάχων.[5] Ταυτόχρονα το *Φως* γνωστοποιεί την πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να δημοσιεύσει μια σειρά διπλωματικών εγγράφων με «διαμειφθέντα μεταξύ των κατά καιρούς ελληνικών

1. *Το Φως,* «Άλλαι σκηναί», 16 Ιανουαρίου 1916, «Επεισόδια Ελλήνων και Άγγλων», 15 Ιανουαρίου 1916. Μετά την κατάρρευση της Σερβίας, οι Γάλλοι καταλαμβάνουν την Κέρκυρα τον Ιανουάριο του 1916, χωρίς την άδεια της ελληνικής κυβέρνησης, ενώ ο σερβικός στρατός μετακινείται στη Μακεδονία. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 85.
2. *Στο ίδιο,* «Αι οχυρώσεις», 14 Ιανουαρίου 1916. Στα μέσα Φεβρουαρίου η εφημερίδα επικρίνει (χωρίς όμως να κατονομάζει) όσους αφενός προβαίνουν στη διαφήμιση των συμμαχικών οχυρώσεων και αφετέρου τονίζουν την «αναμενόμενη ενίσχυση των Συμμαχικών δυνάμεων». Μάλιστα αναρωτιέται για την αιτία αυτών των ενεργειών και θέτει το ερώτημα: «Δια να φοβηθούν οι Γερμανοί, δια να αποπλανηθούν ή δια να ενισχυθούν; Προχωρά μάλιστα στην εξής διαπίστωση: Είναι πάγια τακτική όσων πολεμούν, η απόκρυψη των πραγματικών δυνατοτήτων και των δυνάμεών τους. Οι Σύμμαχοι όμως προβαίνουν στο αντίθετο για λόγους ακατανόητους. *Στο ίδιο,* «Η διαφήμισις», 14 Φεβρουαρίου 1916.
3. *Στο ίδιο,* «Αι ενισχύσεις», 19 Ιανουαρίου 1916.
4. *Στο ίδιο,* «Η επίθεσις των Γερμανών», 24 Ιανουαρίου 1916.
5. *Στο ίδιο,* «Η γερμανική υπεροχή», 15 Ιανουαρίου 1916. Πρόκειται για άρθρο Γάλλου στρατηγού (Μαλτέρ) ο οποίος, σύμφωνα με την εφημερίδα, θεωρείται «εκ των επιφανεστέρων στρατιωτικών κριτικών».

κυβερνήσεων και των Μ. Δυνάμεων από της ενάρξεως του Ευρωπαϊκού πολέμου». Από αυτά, σύμφωνα με την εφημερίδα, θα αποδειχθεί «ποία υπήρξεν η στάσις της Ελλάδος απέναντι των Μ. Δυνάμεων, πόσον η ουδετερότης αυτή υπήρξεν ή δεν υπήρξε σεβαστή και κατά πόσον αι ελληνικαί κυβερνήσεις ετήρησαν την ευμενή ουδετερότητα προς τας Δυνάμεις».[6]

Από την πλευρά του το *Φως* υποστηρίζει με σθένος την πολιτική του βασιλιά Κωνσταντίνου. Όπως διαπιστώνει κανείς, οι τίτλοι των ειδήσεων και των άρθρων που δημοσιεύονται είναι δηλωτικοί των προθέσεων της εφημερίδας υπέρ του ανώτατου άρχοντα της Ελλάδος και κατά των Συμμάχων της Αντάντ. Συγκεκριμένα στις 11 Ιανουαρίου 1916, η εφημερίδα αναδημοσιεύει συνέντευξη του Κωνσταντίνου στον ανταποκριτή του *Ηνωμένου Αμερικανικού Τύπου*. Εκεί ο βασιλιάς δηλώνει: «η δράσις της Αντάντ στην Ελλάδα είναι ανήκουστος. Η Χαλκιδική, η Θεσσαλονίκη, αι νήσοι κατέχονται από την Αντάντ. Αι αποζημιώσεις, τας οποίας μας υπόσχονται, ουδεμίαν έχουν σημασίαν, ουδέ θα δυνηθούν οι Σύμμαχοι να πληρώσουν ποτέ τα παθήματα των υπηκόων μου». Και συνεχίζει ο Κωνσταντίνος: «Κακώς επικαλούνται οι Σύμμαχοι τους στρατιωτικούς λόγους προς δικαιολογίαν των υπερβασιών των».[7] Αναρωτιέται, μάλιστα για το λόγο ανατίναξης της γέφυρας του Σιδηροκάστρου (Δεμίρ Ισάρ) που αποτελούσε τη μόνη δυνατή οδό για τον επισιτισμό του ελληνικού στρατού της Ανατολικής Μακεδονίας.[8] Επιπλέον, δε διστάζει να ασκήσει κριτική στην Αντάντ για τη βαλκανική πολιτική της η οποία είναι μια «σειρά ατελεύτητος χονδροειδών σφαλμάτων». Γι' αυτό και οι Σύμμαχοι, κατά το βασιλιά, «προσπαθούν να επιρρίψουν τα ατυχήματά των εις την Ελλάδα». Άλλωστε, συνεχίζει, «ημείς προειδοποιήσαμεν αυτούς περί της αποτυχίας της εκστρατείας της Καλλιπόλεως και της καταστροφής της Σερβίας. Δεν μας επίστευσαν. Τα αποτελέσματα όμως μας εδικαίωσαν».[9]

6. *Το Φως*, «Απεφασίσθη οριστικώς», 23 Ιανουαρίου 1916.
7. *Στο ίδιο*, «Σοβαραί δηλώσεις», 11 Ιανουαρίου 1916. Ο Γ. Κορδάτος σημειώνει τα εξής για τη συνέντευξη του Κωνσταντίνου: «Αν και διακήρυττε ότι η Γερμανία θα αντέξει στις επιθέσεις των Συμμάχων και στο τέλος δε θα νικήσει κανείς, φαινόταν πως πίστευε ότι νικήτρια θα ήταν η Γερμανία. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 446.
8. *Στο ίδιο*, «Η έντονος διαμαρτυρία», 12 Ιανουαρίου 1916. Είναι χαρακτηριστική η δημοσίευση από την εφημερίδα ψηφισμάτων περιοχών (Έδεσσα, Σιάτιστα) που υποστηρίζουν το βασιλιά και την πολιτική του. Σε αυτά γίνεται λόγος για «φανατική πίστη και αφοσίωση» στο πρόσωπό του και για «δυσφορία δια τα λαμβανόμενα εξευτελιστικά μέτρα υπό των Συμμάχων». *Στο ίδιο*, «Ψήφισμα κατοίκων Εδέσσης», 13 Ιανουαρίου 1916, «Οι κάτοικοι της Σιατίστης», 22 Ιανουαρίου 1916.
9. *Στο ίδιο*, «Σοβαραί δηλώσεις», 11 Ιανουαρίου 1916.

Όσο για τις συμπάθειες των Συμμάχων στην Ελλάδα, η δήλωση του Κωνσταντίνου είναι αποκαλυπτική: «Κατά την έναρξη του πολέμου 80% εκ των Ελλήνων ήταν ευνοϊκοί προς την Αντάντ, σήμερον όμως ούτε καν το 40%, ούτε καν το 20% θα έτεινον χείρα βοηθείας προς τους Συμμάχους»[10]. Σχετικά με το ζήτημα της αποστράτευσης, ο ανώτατος άρχοντας τονίζει ότι «οι Σύμμαχοι επιθυμούντες να διατηρήσωμεν την επιστράτευσιν πλανώνται οικτρώς αν ελπίζουν ότι θα ταχθώμεν παρά το πλευρόν των»[11]. Τέλος, η εφημερίδα παραθέτει και τηλεγράφημα του Διευθυντή του *Ηνωμένου Τύπου της Αμερικής* προς το δημοσιογράφο που πήρε τη συνέντευξη από το βασιλιά, στο οποίο αναφέρεται ότι η συνέντευξη «εχαρακτηρίσθη υπό της κοινής Αμερικανικής γνώμης ως υπέροχος»[12].

Η συνέντευξη του βασιλιά δίνει, όπως φαίνεται, την ευκαιρία στην εφημερίδα να εκδηλώσει σαφέστερα την τοποθέτησή της. Σε άρθρο με τίτλο «Τα λάθη των Συμμάχων» γράφει: «Η επιχείρηση της Θεσσαλονίκης δεν είναι κυρίως στρατιωτική αλλά πολιτική. Δεν οργανώθηκε κατόπιν επισταμένης μελέτης αλλά επιβλήθηκε από ένα αδικαιολόγητο πείσμα, από την επιμονή να παρασυρθεί η Ελλάδα με κάθε θυσία στον πόλεμο. Τέτοιες όμως επιχειρήσεις, στις οποίες οι πολιτικές σκοπιμότητες επικρατούν των στρατιωτικών αντιλήψεων, οδηγούν πάντοτε σε καταστροφές, όπως μας δίδαξε το πρόσφατο παρελθόν»[13]. Παράλληλα, *το Φως* δημοσιεύει συνομιλία του ανταποκριτή του στην Αθήνα με διπλωμάτη χώρας η οποία δε συμμετέχει στον πόλεμο. Οι απόψεις του για τη Βαλκανική εκστρατεία είναι χαρακτηριστικές: «Οι υπολογισμοί της Αντάντ για συμμετοχή της Ελλάδας στο Βαλκανικό Μέτωπο υπήρξε ένα από τα πολλά σφάλματά της… Ώφειλε η Αντάντ…να σταθή εις την Ελλάδα… και να μη έλθη εις συνενόησιν προς κανένα άλλον και προ πάντων προς τους Βουλγάρους». Επιπλέον, τονίζει ότι η Βουλγαρία δε θα μπορούσε να προσφέρει βοήθεια στην Αντάντ «ως εκ της θέσεώς της»[14]. Αλλά και σε μια ιταλική εφημερίδα (*Αιών* του Μιλάνου) τονίζεται ότι η «ακαταστασία η παρατηρουμένη εις τας επιχειρήσεις των Συμμάχων προέρχεται εκ του ότι ενεργούν πάντοτε κατά τρόπον

10.*Το Φως,* «Η έντονος διαμαρτυρία», 12 Ιανουαρίου 1916
11. *Στο ίδιο,* «Σοβαραί δηλώσεις», 11 Ιανουαρίου 1916
12. *Στο ίδιο,* «Η έντονος διαμαρτυρία», 12 Ιανουαρίου 1916. Η εφημερίδα σημειώνει ότι η συνέντευξη «εκρατήθη επί εξαήμερον υπό της γαλλικής λογοκρισίας».
13. *Στο ίδιο,* «Τα λάθη των Συμμάχων», 12 Ιανουαρίου 1916
14.*Στο ίδιο,* «Συνομιλίαν με ξένον διπλωμάτην», 14 Ιανουαρίου 1916

υπερβολικόν (άλλοτε είναι υπερβολικά αισιόδοξοι και άλλοτε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί και δύσπιστοι). Τα αποτελέσματα αυτής της συμπεριφοράς φαίνονται στις σχέσεις τους με τους λαούς της Βαλκανικής, από τους οποίους «ήδη θεωρούνται ως εχθροί»[15].

Η προσπάθεια προβολής της αδυναμίας των Συμμάχων να καθορίσουν ενιαία δράση, συνεχίζεται τις επόμενες ημέρες, με αναδημοσίευση ενός ιδιαίτερα επικριτικού άρθρου του πρώην πρωθυπουργού της Γαλλίας, του Κλεμανσώ, στο γαλλικό τύπο. Σε αυτό το άρθρο, ο Κλεμανσώ αναφέρεται στα λάθη των Συμμάχων τόσο για την εκστρατεία των Δαρδανελλίων όσο και για το ζήτημα της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, αναρωτιέται: «Πού βρίσκεται λοιπόν αυτή η «Κοινή Δράσις» εις όλα αυτά ως και εις χιλίας άλλας παρομοίας περιπτώσεις;»[16] Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται άλλες δηλώσεις του Γάλλου πολιτικού. Σε αυτές τονίζεται ότι «η παραμονή των στρατευμάτων εν Μακεδονία θα επιφέρη την ιδίαν καταστροφήν την οποίαν επέφερεν εις αυτούς [τους Συμμάχους] η κατά της Καλλιπόλεως εκστρατεία»[17]. Η διχογνωμία των δυνάμεων της Αντάντ σχετικά με τη βαλκανική εκστρατεία προβάλλεται και μέσα από την αναδημοσίευση από την εφημερίδα άρθρου γερμανικής εφημερίδας, όπου επισημαίνονται ιδιαιτέρως οι διαφορετικές απόψεις Βρετανίας και Γαλλίας[18].

Επιπλέον, η ένταση στις σχέσεις Κωνσταντίνου και Αντάντ φαίνεται να οξύνεται και από έναν άλλο παράγοντα: το βενιζελικό τύπο. Ο Κωνσταντίνος μιλώντας στον ανταποκριτή του *Ρωσικού Λόγου* της Πετρούπολης δηλώνει ότι δε σκοπεύει να καταργήσει την ελευθερία του τύπου αλλά ταυτόχρονα δεν ανέχεται να εκφράζονται ελληνικές εφημερίδες «κατά τρόπον πλήττοντα τα Ελληνικά Μου αισθήματα. Είναι απολύτως αδύνατον εις ημάς ν΄ ανεχθώμεν εφημερίδας να υποδεικνύουν εις τους ξένους την καταπάτησιν της ελληνικής κυριαρχίας. Θα κηρύξωμεν τον στρατιωτικόν νόμον ίνα θέσωμεν τέρμα εις τας καταχρήσεις ταύτας»[19]. Μέσα σε αυτό το κλίμα το *Φως* δηλώνει απερίφραστα τη στήριξή του στον Κωνσταντίνο κάνοντας λόγο για «δικαίαν αγανάκτησίν του επί της στάσεως αυτής του βενιζελικού τύπου, στάσεως, ήτις δε συνάδει προς την εθνικήν πολιτικήν, αλλ΄ αντίκειται προς τα εθνικά συμφέροντα». Η εφημερίδα μάλιστα θεωρεί ότι ο βασιλιάς θα ήταν δικαιολογημένος

15.*Το Φως*, «Πώς ομολογούσιν», 17 Ιανουαρίου 1916
16.*Στο ίδιο*, «Η κοινή δράσις», 28 Ιανουαρίου 1916
17. *Στο ίδιο*, «Ακούσατε», 19 Ιανουαρίου 1916
18.*Στο ίδιο*, «Αι διχογνωμίαι», 5 Φεβρουαρίου 1916
19.*Στο ίδιο*, «Διά την στάσιν», 13 Ιανουαρίου 1916

αν επέβαλλε τον Στρατιωτικό Νόμο για να «χαλιναγωγήση τον αφηνιάσαντα Βενιζελικόν τύπον», ο οποίος προβαίνει σε εκκλήσεις σε ξένα κράτη «όπως μη διστάσουν να πλήξουν τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα». Στο τέλος μάλιστα του άρθρου η εφημερίδα διατυπώνει σαφέστατα τη θέση της: «Αι εκ μέρους της Αντάντ πιέσεις και ταπεινώσεις της Ελλάδος δεν θα εγένοντο, αν έλειπον αι προς αυτήν συμφεροντολογικαί ενθαρρύνσεις του Βενιζελισμού και του Βενιζελικού τύπου»[20].

Έχει προηγηθεί άλλο ένα κύριο άρθρο στο οποίο το *Φως* κατηγορεί όσους διασπείρουν φήμες, που προέρχονται «εξ ανταντικής πηγής», ώστε να «εξερεθίζεται ο λαός κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, κατά της ουδέτερης στάσεως της Ελλάδος». Επίσης, η εφημερίδα θέτει το ερώτημα γιατί όσοι δημοσιεύουν αυτές τις φήμες καταλήγουν πάντοτε στην προτροπή να εξέλθει η Ελλάδα από την ουδετερότητα υπέρ της Αντάντ, από τη στιγμή που υπάρχουν κατηγορηματικές δηλώσεις του Κωνσταντίνου ότι η Ελλάδα τηρεί «ουδετερότητα ένοπλον». Την απάντηση τη δίνει η ίδια η εφημερίδα γράφοντας ότι σκοπός των «πονηρών» (όπως τους αποκαλεί) είναι να «εξοργίζουν το Λαόν, να τον ωθούν προς το πολιτικόν εκείνο κόμμα, το οποίον θέλει να εξέλθη της ενόπλου ουδετερότητος η Ελλάς και να συμπολεμήση μετά της Αντάντ, δια να υποστή την τύχη του Βελγίου, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου»[21]. Αλλά και αλλού το *Φως* καταφέρεται εναντίον εκείνων των βενιζελικών εφημερίδων, οι οποίες «επιδιώκουν, διά κομματικής αρθρογραφίας και ανυποστάτων κατηγοριών εναντίον των κορυφαίων της Πολιτείας και του στρατού, την διαίρεσιν των Ελλήνων εις δυο αλληλοσπαρασσόμενας μερίδας».[22]

20.Το Φως, «Ο βασιλεύς και ο τύπος», 15 Ιανουαρίου 1916

21. Στο ίδιο, «Ας ησυχάσουν οι πονηροί», 13 Ιανουαρίου 1916. Σύμφωνα με αυτές τις φήμες, «Τουρκοβουλγαρική συμμαχία έχει σκοπό να καταλάβει την Ελληνική Μακεδονία, ενώ σε μία άλλη γίνεται λόγος ότι οι Βούλγαροι έχουν αποφασίσει να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη.

22.*Στο ίδιο,* «Ομιλούν εκείνοι», 27 Ιανουαρίου 1916.

Η κατάληψη του Καραμπουρνού από τους Αγγλογάλλους

Ένα γεγονός το οποίο επιδείνωσε τις σχέσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τους συμμάχους και συγκεκριμένα με τους Γάλλους ήταν η κατάληψη του Μεγάλου Καραμπουρνού τον Ιανουάριο του 1916. Το *Φως* παίρνει θέση στις 16 Ιανουαρίου με το χαρακτηριστικό τίτλο: «Το νέον πραξικόπημα των Συμμάχων». Πέρα από τις πληροφορίες για τον τρόπο κατάληψης, παρουσιάζονται και οι λόγοι που προέβαλαν οι Αγγλογάλλοι για το «γενόμενον νέον πραξικόπημα». Το *Φως* όχι μόνο θεωρεί τη συγκεκριμένη ενέργεια αδικαιολόγητη αλλά επιπλέον τονίζει ότι αυτή «κατά την κρίσιν μας υποβιβάζει και το γόητρον της Μεγάλης Βρετανίας…αφού την φρούρησιν του στόλου της και των μεταγωγικών της θέτει υπό την προστασία της ξηράς». Γι΄ αυτό με ελαφρώς ειρωνικό τόνο επισημαίνει ότι οι Σύμμαχοι, ελέγχοντας το Καραμπουρνού προφυλάσσονται από κίνδυνο τον οποίο «είναι ισχυρός να αποσοβήση ολόκληρος ο Βρετανικός στόλος και ο μετ΄ αυτού συμπράττων Γαλλικός και Ιταλικός».[23]

Στο κύριο άρθρο της ίδιας ημέρας με τίτλο «Απροκάλυπτος εχθρότης», τα πυρά της εφημερίδας στρέφονται και προς το πρόσωπο του στρατηγού Σαράιγ. Αυτός «χρησιμοποιεί προφανώς ιδιάζουσαν Φιλελληνικήν πολιτικήν δια της οποίας ό,τι δεν κατόρθωσαν να συντρίψωσι αι νηοψίαι και οι αποκλεισμοί των σιτοφορτίων και αι άλλαι καταλήψεις», το πετυχαίνει με τα μέτρα που εφαρμόζει, «υπό την ωχράν δικαιολογίαν της στρατιωτικής ανάγκης και της προφυλάξεως των στρατευμάτων». Παράλληλα, τον κατηγορεί για την καταστροφή της γέφυρας του Στρυμώνα και της σιδηροδρομικής γραμμής Σιδηροκάστρου. Πρόκειται για μέτρα, σημειώνει το *Φως*, που αποσκοπούσαν στην προστασία των Συμμάχων, χωρίς όμως, όπως αποδείχθηκε, να απειληθούν «υπ΄ ουδενός» ακόμη και μετά την παρέλευση ενός μήνα. Για τον αρθρογράφο, η κατάληψη είναι ένας τρόπος «πιέσεως και επιδείξεως δυνάμεως

---

23. *Το Φως*, «Το νέον πραξικόπημα των Συμμάχων», 16 Ιανουαρίου 1916. Είναι χαρακτηριστικό ότι το *Φως* χρησιμοποιεί τρεις φορές τον όρο «πραξικόπημα». Σύμφωνα με την εφημερίδα η αιτία ήταν η καταβύθιση ενός αγγλικού μεταγωγικού από γερμανικό υποβρύχιο. Με την κατάληψη του Καραμπουρνού οι Αγγλογάλλοι υποστήριξαν ότι θα μπορούσαν να επιβλέπουν την αιγιαλίτιδα περιοχή που εκτείνεται από τη Χαλκιδική ως το Θερμαϊκό. Με αυτόν τον τρόπο θα απέτρεπαν νέες απόπειρες γερμανικών υποβρυχίων κατά των Συμμαχικών πλοίων.
Η επιχείρηση της κατάληψης, σύμφωνα με τον Φ. Γρηγοριάδη, «ήταν αιφνιδιαστική αφού η φρουρά δεν πρόλαβε να ρωτήσει τον Έλληνα στρατηγό και το Γενικό Επιτελείο για το τι έπρεπε να πράξει». Βλ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 207 και αναλυτικότερα σ.207-208. Για την κατάληψη του Καραμπουρνού, βλ. W. Price, The Story of the Salonika Army, Λονδίνο 1917, σ. 94-99. Cosmin, *ό.π.*, σ. 158-163. Παπαγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ.215-216. Ο Abbot σημειώνει ότι ο Σαράιγ το κατέλαβε παρά τις δεσμεύσεις του για το αντίθετο, G. Abbot, *Greece and the Allies, 1914-1922*, Λονδίνο 1922, σ.85.

απέναντι των ανισχύρων» και αποτελεί έμπρακτη απόδειξη των προθέσεων του Γάλλου στρατηγού. Γι' αυτό ο αρθρογράφος και εκδότης Δ. Ρίζος αναρωτιέται ποιον αντικειμενικό σκοπό εξυπηρετεί η κατάληψη «εφ' όπλου λόγχης» από τη στιγμή που οι Γερμανοί δεν κυριαρχούν στη θάλασσα και η είσοδος του Θερμαϊκού είναι περιφραγμένη από τα συρματοπλέγματα των Συμμάχων. Εξάλλου, σε ειρωνικό και πάλι τόνο, σημειώνει ο Ρίζος, «οι ηνωμένοι στόλοι Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας εις την αντίληψιν όλων μας παρίστανται ως ικανοί να φρουρήσουν την Μεσόγειον και επομένως και τα νώτα του στρατηγού Σαράιγ». Επιπλέον, προσπαθώντας να εξηγήσει τη στάση του Αρχιστράτηγου της Ανατολής καταλήγει στα εξής συμπεράσματα: πρώτον ο στρατηγός φρονεί, λόγω ανασφάλειας, «ότι τα περιλάλητα οχυρωματικά έργα τα οποία εβαπτίσθησαν *απόρθητα* δεν είναι τοιαύτα», και δεύτερον «ότι βαρυνθείς την εν τη Ανατολή άδοξον διαμονήν του … επιδιώκει διά τοιούτων άσκοπων ενεργειών να προκαλέσει την ανάκλησίν του». Ακόμη κι αν δεν ισχύουν τα παραπάνω, επισημαίνει ο Ρίζος, ο στρατηγός έχει καταληφθεί από τέτοια παραζάλη ώστε να νομίζει ότι προσφέρει υπηρεσίες στην πατρίδα του, αν την Ελλάδα «από ευνοϊκώς ουδετέραν την καταστήση δυσμενώς ουδετέραν». Κλείνοντας, εκτιμά ότι οι ενέργειες του Σαράιγ ματαίωσαν τις ελπίδες των Ελλήνων προς το πρόσωπό του και αποτελούν παράβαση ρητών υποσχέσεων έναντι της Ελληνικής Κυβέρνησης[24]. Γι' αυτό, καταλήγει, «δεν έχομεν πλέον αμφιβολία, ότι η τακτική του κατηφόρου είναι δυνατόν να αναχαιτισθή και αναμένωμεν να ίδωμεν και νέας

24. *Το Φως,* «Απροκάλυπτος εχθρότης», 16 Ιανουαρίου 1916. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο το *Φως* αντιλαμβάνεται τη συμμαχική παρουσία στην Ελλάδα: Την παρομοιάζει με «πλοκάμους του οκτάποδος, όστις περισφίγγει την πατρίδα μας». *Στο ίδιο,* «Το νέον πραξικόπημα των Συμμάχων», 16 Ιανουαρίου 1916.
Σε ανακοίνωσή του το γαλλικό στρατηγείο τονίζει ότι είχε ειδοποιήσει προηγουμένως τις ελληνικές αρχές για την επικείμενη κατάληψη. Αντίθετα η εφημερίδα υπογραμμίζει ότι αυτό είναι «ανακριβέστατον» διότι «μέχρι της 11ης πρωινής ουδεμία αρχή είχε ειδοποιηθή. Μετά την 11η ο Γάλλος Ναύαρχος Γκωσέ ευηρεστήθη να αναγγείλη το τετελεσμένον γεγονός», όπως σημειώνει, «στο στρατηγό Μοσχόπουλο». *Στο ίδιο,* «Πώς ακριβώς εγένετο», 17 Ιανουαρίου 1916.
Η εφημερίδα σχολιάζοντας τα γεγονότα του Καραμπουρνού τις επόμενες ημέρες υπογραμμίζει ότι οι Σύμμαχοι, μέσω των ανταντικών εφημερίδων, διασπείρουν φήμες «αι οποίαι δικαιολογούν την κατάληψιν και ενσπείρουν τον πανικόν» στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με αυτές, ένα γερμανικό υποβρύχιο έφθασε μέχρι τα [υποθαλάσσια] συρματοπλέγματα του κόλπου της Θεσσαλονίκης με αποτέλεσμα τη βύθιση βρετανικού μεταγωγικού. Πρόκειται για μια απίστευτη είδηση που στερείται οποιασδηποτε σοβαρότητας, σημειώνει το *Φως*. Μια τέτοια επιτυχία, δε θα τύχαινε ανάλογης προβολής από την Αντάντ, αναρωτιέται η εφημερίδα, όταν για την κατάληψη του Καραμπουρνού υπήρξε επίσημο ανακοινωθέν; *Στο ίδιο,* «Η δικαιολογία των», 19 Ιανουαρίου 1916.

φιλελληνικάς πράξεις του Γάλλου Στρατηλάτου».[25] Η δριμεία επίθεση εναντίον των Συμμαχικών ενεργειών συνεχίζεται και την επόμενη ημέρα με νέα σειρά άρθρων. Αρχικά, περιγράφεται λεπτομερώς η κατάληψη του Καραμπουρνού και αμφισβητείται ευθέως η ανακοίνωση του Γαλλικού Στρατηγείου επί του θέματος. Σημειώνεται, ότι η κατάληψη έγινε με δόλιο τρόπο και υπό την απειλή βομβαρδισμού από παραπλέοντα συμμαχικά θωρηκτά. [26]

Επιπλέον, στο κύριο άρθρο η εφημερίδα με εμφανώς ειρωνικό ύφος «συγχαίρει» τον Γάλλο Ναύαρχο και τον Γάλλο Στρατάρχη για την επιτυχία τους. Παράλληλα, τους επικρίνει για τη μεθόδευση της κατάληψης, αφού όπως σημειώνει, θα μπορούσαν να καταλάβουν το φρούριο οποιαδήποτε στιγμή. Η δυσφορία του αρθρογράφου είναι τόσο έντονη ώστε φθάνει στο σημείο να γράψει ότι η ενέργεια αυτή «θα αποτελέση ανήκουστον γεγονός διά την στρατιωτικήν ιστορίαν». Ακόμη, επισημαίνει ότι η ευκολία της κατάληψης ήταν δικαιολογημένη από τη στιγμή που η Ελλάδα δήλωσε ότι «θα καταπίη γογγύζουσα μέχρι τρυγός το δηλητηριώδες ποτήριον όπερ προσφέρουσιν εις αυτήν οι κατά παραχάραξιν της ιστορίας ως ελευθερωταί ημών εμφανιζόμενοι». Εντύπωση όμως προκαλεί ο χαρακτηρισμός που αποδίδει στους Γάλλους για «έλλειψη ανδροπρεπείας» αφού «τετρακισχίλιοι …εξεστράτευσαν κατά εκατόν πενήντα ανδρών» ενώ γνώριζαν ότι η ελληνική φρουρά «ήτο καταδικασμένη εις στάσιν παθητικήν». Τέλος, κλείνει με την επισήμανση ότι ο στρατηγός Σαράιγ και ο ναύαρχος Γκωσέ πρέπει να καταλάβουν ότι όχι μόνο «διά τοιούτων μέτρων μειούσιν το γόητρον της Γαλλίας…αλλά εξεγείρουσι και τους λίθους και τα ξύλα κατ' αυτών».[27] Ακολουθεί η δημοσίευση από την εφημερίδα της διαμαρτυρίας της ελληνικής κυβέρνησης για την κατάληψη του Καραμπουρνού. Σε αυτή τονίζεται ότι η συγκεκριμένη πράξη των Συμμάχων αποτελεί παραβίαση των επίσημων συμφωνιών μεταξύ της κυβέρνησης και του στρατού του Σαράιγ μολονότι οι πρέσβεις της Αντάντ «διαβεβαίωσαν προ καιρού ότι ουδεμία νέα κατάληψις θα γίνη». Οι λόγοι της κατάληψης, σύμφωνα με την

25. *Το Φως*, «Απροκάλυπτος εχθρότης», 16 Ιανουσρίου 1916.
26.*Στο ίδιο*, «Πως ακριβώς εγένετο», 17 Ιανουαρίου 1916
27.*Στο ίδιο*, «Η δολιότης», 17 Ιανουαρίου 1916. Ιδιαίτερα επικριτικός είναι ο Ρίζος απέναντι στον επικεφαλής Γάλλο Συνταγματάχη για τον οποίο τονίζει ότι «μετά τινος σκαιάς συμπεριφοράς ουχί άλλως ασυνήθους κατ' αυτάς από τους εν Μακεδονία Γάλλους» ξεγέλασε τον Έλληνα αξιωματικό του φρουρίου. Παράλληλα τον ειρωνεύεται για τον τρόπο κατάληψης του Καραμπουρνού και τον κατηγορεί για λεηλασία των εκεί αποθηκών πολεμικού υλικού. *Στο ίδιο*, «Πώς ακριβώς εγένετο», 17 Ιανουαρίου 1916.
Σύμφωνα με τον Price, ο αριθμός των Γάλλων στρατιωτών που συμμετείχαν στην επιχείρηση ανερχόταν σε 3.000 άνδρες, Price, *ό.π.*, σ.96.

Κυβέρνηση, είναι «αι αιώνιαι αμφιβολίαι αι εντέχνως υπό των βενιζελικών κινούμεναι καθώς και αι υποψίαι περί της στάσεως της Ελλάδος».[28]

Το ίδιο διάστημα συχνές και επικριτικές είναι οι αναφορές για το Βενιζέλο και την πολιτική του. Ιδιαίτερα προβάλλεται το γεγονός ότι οι Αγγλογάλλοι κατέλαβαν το ελληνικό έδαφος ύστερα από δική του πρόσκληση, ενώ παράλληλα γίνεται λόγος για τις απογοητεύσεις των φιλοπολέμων από τη μη πραγματοποίηση των «ρομαντισμών» του παρελθόντος. «Παρ' όλα αυτά», κατά την εφημερίδα, «η φιλοπόλεμος πολιτική δεν αποχωρίζεται εύκολα τόσων μεγάλων συλλήψεων, τόσων ωραίων ονείρων. Δεν είναι δυνατόν, δυο νάνοι της Βαλκανικής, Ελλάς και Σερβία, καταλύοντες φυσικούς και ανθρώπινους νόμους, να έθεντο τέρμα εις την Γερμανικήν δύναμιν».[29]

---

28. .*Το Φως*, «5η πρωινή», 17 Ιανουαρίου 1916.

29. *Στο ίδιο*, «Τον τελευταίον οχύρωμα», 31 Ιανουαρίου 1916. Γράφει η εφημερίδα «Πού είναι η εποχή εκείνη των ρομαντισμών κατά τους οποίους Στενά και Κωνσταντινούπολις, Μ. Ασία και Θράκη θα περιήρχοντο εις την κατοχήν μας». Επικριτικός για την εν γένει στάση του Βενιζέλου εμφανίζεται και ο Παναγάκος: «Διά των συνεχών δολοπλοκιών του κατώρθωσεν να εμφανίζη εαυτόν μεν ως τον μόνον ειλικρινή και αφωσιωμένον φίλον των, τους δε αντιπάλους αυτού να παριστά ως φανατισμένους εχθρούς των και να δημιουργή ατελευτήτους παρεξηγήσεις και προστριβάς κατά της Ελλάδος». Βλ. Παναγάκος, *ό.π.*, σ. 298. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μια έτι επιβεβαίωσις δια την πρόσκλησιν των Συμμάχων», το *Φως* αναδημοσιεύει άρθρο από την εφημερίδα *Εσπερινός Ταχυδρόμος* του Μιλάνου στο οποίο τονίζεται ότι οι Σύμμαχοι δεν ήλθαν στην Ελλάδα «εφοδιασμένοι διά πυρός αλλά τη προσκλήσει της Ελληνικής Κυβερνήσεως εκπροσωπούμενης υπό του πολιτικού ειδώλου αυτής ήτοι του κ. Βενιζέλου». Βλ. *Το Φως* «Μία έτι επιβεβαίωσις διά την πρόσκλησιν», 12 Ιανουαρίου 1916. Ακόμη όμως και αντιβενιζελικοί όπως ο Δ. Γούναρης αμφισβήτησαν τη συγκεκριμένη άποψη. Σύμφωνα με το Γ. Βεντήρη ο Γούναρης δήλωσε: «Αμφισβητώ το γεγονός ότι οι Αγγλογάλλοι απεβιβάσθηκαν εις Θεσσαλονίκην μόνο διότι εκλήθησαν υπό του κ. Βενιζέλου. Οι Σύμμαχοι είχον από μακρού τοιαύτην πρόθεσιν». Βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 33-34. Αντίθετη είναι η άποψη του Ν. Παπαδάκη: «…Ο Βενιζέλος ήταν αυτός που προσκάλεσε τα βρετανικά και γαλλικά στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 1915». Βλ. N. Papadakis, "Eletherios Venizelos' Strategic Goals and the Salonica Theatre of Operations", *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 98.

Ο βομβαρδισμός της Θεσσαλονίκης από το γερμανικό Ζέπελιν

Ένα άλλο γεγονός που επιδείνωσε τις σχέσεις της ελληνικής πλευράς με τους Συμμάχους ήταν ο βομβαρδισμός της πόλης από ένα γερμανικό Ζέπελιν. Η εφημερίδα περιγράφει με λεπτομέρειες την επίθεση που έγινε τις πρωινές ώρες της 18ης Ιανουαρίου 1916 και είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές υλικές ζημιές και αρκετά θύματα.[30] Σε ανταπόκρισή από την Αθήνα το *Φως* μεταδίδει ότι η επιδρομή θεωρείται ως αντίποινο για το βομβαρδισμό του Μοναστηρίου, μια εβδομάδα νωρίτερα, από γαλλικά αεροπλάνα. Επιπλέον, γράφει ότι η κυβέρνηση θα ζητήσει από τους Συμμάχους να μετατοπίσουν εκτός της Θεσσαλονίκης τα στρατοπεδευμένα Αγγλογαλλικά στρατεύματα ώστε να μη βρίσκουν αφορμή οι Γερμανοί να τη βομβαρδίζουν σκοτώνοντας αθώους πολίτες[31]. Τα παραπάνω φαίνεται να προβλημάτισαν ιδιαίτερα την εφημερίδα, η οποία σε κύριο άρθρο της τάσσεται ανοιχτά υπέρ της θέσης της κυβέρνησης για απομάκρυνση των εντός της πόλης συμμαχικών στρατευμάτων. Για την εφημερίδα η Θεσσαλονίκη είναι μια ουδέτερη πόλη και γι' αυτό «θα ήτο καλόν να μη μετεβάλλετο εις στρατόπεδον και εις μεγάλην αποθήκην των πυρομαχικών των Συμμάχων» γιατί, όπως σημειώνεται, ο πληθυσμός της «δεν είχε, ούτε έχει ακόμη κανέναν λόγον να ταχθή υπέρ της μιας ή της άλλης ομάδος των εμπολέμων Δυνάμεων».

Επιπλέον, σημειώνεται ότι αφού η Ελλάδα βρίσκεται μεταξύ «σφύρας και άκμονος», πρέπει οι επιτιθέμενοι κατά της Θεσσαλονίκης να λάβουν υπόψη ότι «η

30. *Το Φως*, «Η μεταμεσονύχτιος επίθεσις», 19 Ιανουαρίου 1916. Μάλιστα συγκροτείται επιτροπή των εμπόρων της Θεσσαλονίκης που υπέστησαν σοβαρές ζημιές, η οποία μεταβαίνει στην Αθήνα και πιέζει την ελληνική κυβέρνηση «ίνα επιτύχη την ενεργόν επέμβασιν αυτής παρά τοις πρεσβευταίς της Συνεννοήσεως και αποδεχθούν αυτοί τας αντιλήψεις των επί των ζημιών». Η αρνητική απάντηση των Συμμάχων και η προβολή της θέσης ότι θα αποζημίωναν τους εμπόρους αν οι ζημιές προέρχονταν «εκ των Συμμάχων μόνον και ουχί εκ των εχθρών αυτών», προκαλούν την έκδηλη δυσαρέσκεια της εφημερίδας τόσο για το πρόσωπο του Σκουλούδη όσο και για τις συμμαχικές Δυνάμεις. Η άποψη των εμπόρων είναι ότι, αν τα συμμαχικά στρατεύματα δε βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη και ειδικότερα αν το Γαλλικό Στρατηγείο δεν ήταν τόσο κοντά στις αποθήκες του τελωνείου, οι βόμβες δε θα έπεφταν εκεί. Επιπλέον, δίνεται η πληροφορία ότι αν και πολλοί έμποροι και φύλακες κατέβαλαν προσπάθειες «προς περίσωσιν των εμπορευμάτων», το Γαλλικό Στρατηγείο τους παρεμπόδισε με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική καταστροφή. *Στο ίδιο*, «Αι ζημίαι των εμπόρων», 6 Μαρτίου 1916.

31. *Στο ίδιο,* «Τα γεγονότα», 20 Ιανουαρίου 1916 Σύμφωνα με *Το Φως* σκοτώθηκαν 2 Έλληνες στρατιώτες και τραυματίστηκαν άλλοι 2 από βόμβα που έπεσε στο χώρο του τελωνείου. Επίσης, από την έκρηξη που προκλήθηκε σκοτώθηκαν 17 πρόσφυγες και 28 εργαζόμενοι που εκείνη την ώρα ξεφόρτωναν από αγγλικό μεταγωγικό. Σειρά από βόμβες έπεσαν σε διάφορα μέρη της πόλης. *Στο ίδιο,* «Όλαι αι λεπτομέρειαι», 20 Ιανουαρίου 1916. Ο L. Villari θεωρεί το βομβαρδισμό από το Ζέπελιν, ως συνέπεια της πολύ καλής πληροφόρησης που είχε η γερμανική πλευρά εξαιτίας του δικτύου κατασκοπείας που υπήρχε στην πόλη. Villari, *ό.π.*, σ. 31- 32.

Θεσσαλονίκη, η ελληνική πρωτεύουσα της Μακεδονίας, δεν πρέπει να γίνη στόχος τής κατά των Αγγλογάλλων οργής των». Παράλληλα, η εφημερίδα προσπαθεί να τηρήσει αμερόληπτη στάση έναντι των δύο εμπολέμων, υπενθυμίζοντας ότι όπως κατέκρινε το βομβαρδισμό του άμαχου ελληνικού πληθυσμού του Μοναστηρίου, για τον ίδιο λόγο καταδικάζει και την «αιματηρήν επίθεσιν κατά της ελληνικής Θεσσαλονίκης». Για να κάνει μάλιστα πιο ξεκάθαρες τις προθέσεις της υπογραμμίζει ότι τέτοιου είδους πολεμικές επιχειρήσεις, παρά το επιχειρησιακό όφελος που πρόσφεραν στους Γερμανούς, θα προκαλούσαν και «σημαντικάς βλάβας εις τα αισθήματα των Ελλήνων προς τας Κεντρικάς Δυνάμεις», καθώς δίνουν την αφορμή «να ανακύψουν, εκ του ληθάργου, εις τον οποίον καταδίκασαν οι Αγγλογάλλοι, πάσαι αι αντιθέσεις της ελληνικής ψυχής προς το παρελθόν των Κεντρικών Αυτοκρατοριών». Ο αρθογράφος καταλήγει ότι η θέση της Ελλάδας ως ουδέτερης χώρας είναι ιδιαίτερα δύσκολη διότι «αφενός το ελεύθερον γίνεται έρμαιον των διαθέσεων των Συμμάχων και αφ' ετέρου η ζωή των Ελλήνων γίνεται έρμαιον των Γερμανικών επιθέσεων». Επομένως, οι Γερμανοί οφείλουν «μετ' ευνοίας να αποβλέπωσιν προς εκείνους, οίτινες εκηρύχθησαν υπέρ της ησυχίας και της ουδετερότητος» και συνεπώς, καταλήγει, «οι Γερμανοί δε θα θελήσωσι…όπως προκαλέσωσι τα αισθήματά μας κατ' αυτών να στραφώσι».[32]

Με αφορμή την επίθεση του Ζέπελιν, το γραφείο Τύπου της ελληνικής κυβέρνησης εκδίδει επίσημο ανακοινωθέν με το οποίο διαβεβαιώνει ότι τα αγκυροβολημένα στο λιμάνι συμμαχικά πλοία «δεν έβαλον κατά του επιδραμόντος Ζέπελιν, αλλ' απλώς δι' ασφαίρων κανονιοβολισμών ειδοποίησαν περί του επερχομένου κινδύνου». Σημειώνεται επίσης, ότι οι φόνοι, οι τραυματισμοί και η πυρκαγιά οφείλονται «εις βόμβας ριφθείσας εκ του Ζέπελιν».[33] Η αντίδραση της εφημερίδας εκδηλώνεται την επόμενη μέρα, δεδομένης της πεποίθησής της

32. *Το Φως*, «Η επίθεσις», 20 Ιανουαρίου 1916
33. *Στο ίδιο* «Ο βομβαρδισμός του Ζέπελιν», 22 Ιανουαρίου 1916
Το Φως δημοσιεύει αναλυτικό κατάλογο των εμπορευμάτων που καταστράφηκαν, εξαιτίας του βομβαρδισμού στις αποθήκες του Τελωνείου. Το ύψος των ζημιών ανέρχεται στα 3 εκατομμύρια. Για αυτά τα προϊόντα βλ. αναλυτικότερα στο *Φως*, «Αι ζημίαι εκ του βομβαρδισμού», 21 Ιανουαρίου 1916. Στο φύλλο όμως της 24ης Ιανουαρίου υπογραμμίζεται ότι οι ζημιές ανέρχονται σε 5 εκατομμύρια δραχμές. Οι καταστροφές προκαλούν, όπως είναι επόμενο, συζητήσεις και διαφωνίες μεταξύ του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και των Αγγλογάλλων. Θέμα τριβής η αποζημίωση των πληγέντων εμπόρων. Επιπλέον, θέμα αποζημίωσης θέτουν και οι οικογένειες των εργαζομένων που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του βομβαρδισμού, χωρίς όμως να λάβουν, όπως σημειώνεται, θετική απάντηση. *Στο ίδιο*, «Το ζήτημα της αποζημιώσεως», 24 Ιανουαρίου 1916.

ότι οι Αγγλογάλλοι ευθύνονται και αυτοί για αρκετές καταστροφές στην πόλη. Γι΄ αυτό και χαρακτηρίζει τη διάψευση ως «αινιγματώδη» αφού, όπως υποστηρίζει, στο επίσημο τηλεγράφημα του Νομάρχη Θεσσαλονίκης Ανθογένους προς το Υπουργείο Εσωτερικών αναφέρεται ότι «άμα τη εμφανίσει του Ζέπελιν τα εν τω λιμένι ΘΩΡΗΚΤΑ ΗΡΞΑΝΤΟ ΣΦΟΔΡΟΥ ΠΥΡΟΣ ΚΑΤ΄ ΑΥΤΟΥ, αναστατώσαντα την πόλιν». Στην ουσία, γράφει το *Φως*, δε δικαιολογείται ούτε η ώρα της διάψευσης (δευτέρα μεταμεσονύκτια) ούτε η ενέργεια του Γραφείου Τύπου να διαψεύσει την προϊστάμενή του αρχή, δηλαδή το Νομάρχη.

Επιπλέον, επιδιώκοντας να δείξει αμεροληψία, επικαλείται και όσα γράφει «το επίσημον Ελληνικόν δημοσιογραφικόν όργανον της Αντάντ», η εφημερίδα «Μακεδονία». Αυτή βεβαιώνει ότι το Ζέπελιν «εζάλισαν τα πυρά των ξένων πολεμικών». Τέλος, καθώς, σύμφωνα με το *Φως*, υπάρχουν πολλοί οι οποίοι αντιλήφθηκαν τα γεγονότα και άκουσαν τους κανονιοβολισμούς, είναι δύσκολο να ισχυριστεί κάποιος το αντίθετο.[34]

34. *Το Φως*, «Της ημέρας», 23 Ιανουαρίου 1916. Είναι γνωστή η αντίθεση και η σύγκρουση απόψεων ανάμεσα στο *Φως* και στη *Μακεδονία*. Επομένως, η επίκληση της μαρτυρίας της εφημερίδας *Μακεδονία* από το *Φως* επιβεβαιώνει τη θέση της δεύτερης. Η επιλογή της χρήσης των κεφαλαίων γραμμάτων έγινε από την εφημερίδα.

Τα παραπάνω γεγονότα, δηλαδή η κατάληψη του Καραμπουρνού και ο βομβαρδισμός της Θεσσαλονίκης από το Ζέπελιν, αναγκάζουν την εφημερίδα να υπερασπιστεί, για άλλη μια φορά, το βασιλιά και να επιτεθεί εναντίον εκείνων οι οποίοι τάσσονται υπέρ της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο. Γι' αυτό θυμίζει την τύχη που είχε η Σερβία και θεωρεί ότι είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς τις συμφορές που περιμένουν την Ελλάδα, σε περίπτωση συμμετοχής της στον πόλεμο. Παράλληλα, θέτει το ερώτημα εάν όντως η Ελλάδα, στην περίπτωση αυτή είναι σε θέση να «δώση την νίκην εις την Αντάντ». Θεωρώντας δεδομένη την απάντηση, συνεχίζει: «Διατί να μην αναμείνωμεν την ημέραν, καθ' ην άλλοι συνδυασμοί θα καταστήσουν καλλιτέραν την θέσιν μας και γονιμωτέραν την επέμβασίν μας;» Τέλος, κρίνει ότι «αν η δυσμένεια της Αντάντ είναι ολεθρία, η επιδίωξις ρήξεως μετά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών κατά την στιγμήν ταύτην, θα εσήμαινε τον οριστικόν θάνατον της Ελλάδος».[35]

Αλλά και η αβεβαιότητα για τη στάση της Ρουμανίας, μιας χώρας με στρατηγική σημασία, οδηγεί την εφημερίδα να δημοσιεύσει ένα σχετικό άρθρο. Σε αυτό, αρχικά επιτίθεται κατά των τοπικών ανταντικών φύλλων, «τα οποία τρέφουν "ευσεβείς πόθους" για έξοδο της Ρουμανίας από την ουδετερότητα». Στη συνέχεια, επικρίνει το βενιζελικό τύπο για την αξιοπιστία των πηγών του και του καταλογίζει ότι έχει ως «καταχθόνιον σκοπόν να παραπλανήση την ελληνικήν κοινήν γνώμην και να προδιαθέση αυτήν κατά της σημερινής εθνικής πολιτικής, την οποίαν εχάραξεν ο Βασιλεύς και εφαρμόζει η Κυβέρνησις». Επικαλείται μάλιστα «πειστικούς λόγους» οι οποίοι αποτρέπουν τη Ρουμανία από το να πάρει μέρος στον πόλεμο. Η χώρα αυτή, γράφει η εφημερίδα, ούτε βρίσκεται σε κίνδυνο, ούτε απειλούνται τα εθνικά της συμφέροντα αλλά και ούτε «τυχόν πιέζεται από ισχυρούς ή εις το έδαφός της ευρίσκονται ξένα στρατεύματα». Επομένως, κατά τη λογική της, δε συντρέχει κανένας λόγος για έξοδο της Ρουμανίας από την ουδετερότητα.[36]

35.Το Φως, «Ομιλούν εκείνοι», 27 Ιανουαρίου 1916
36.Στο ίδιο, «Η στάσις της Ρουμανίας», 24 Ιανουαρίου 1916

Από την άλλη, οι φήμες για επίθεση των Κεντρικών Αυτοκρατοριών κατά της Θεσσαλονίκης προκαλούν την αντίδραση της εφημερίδας. Σπεύδει να καθησυχάσει τους πολίτες γράφοντας ότι η φήμη αυτή δεν αληθεύει. Επικαλείται τις διαβεβαιώσεις που έχουν δώσει τα συμμαχικά στρατηγεία της πόλης και υπογραμμίζει ότι «δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας».[37] Επιπλέον, προβάλλει τις διαβεβαιώσεις και των ελληνικών αρχών της Θεσσαλονίκης (Νομάρχη και Φρουράρχου), θέλοντας προφανώς να μειώσει τις όποιες ανησυχίες του πληθυσμού[38]. Γι' αυτό και τις επόμενες ημέρες το *Φως* δημοσιεύει σειρά άρθρων που στοχεύουν να καθησυχάσουν την κοινή γνώμη. Συγκεκριμένα, σε άρθρο με τίτλο «Θα επιτεθούν;» ο συντάκτης αναρωτιέται ποιος μπορεί να είναι ο αντικειμενικός στόχος αλλά και τα κέρδη των Γερμανών. Διατυπώνει την άποψη ότι η Γερμανία αφενός δε θα ήθελε να ρισκάρει μία ενδεχόμενη επίθεση από τη στιγμή που έχει καταλάβει τη Σερβία και αφετέρου δε θα τη συνέφερε να χάσει «έστω και έναν στρατιώτη ον

37. *Το Φως*, «Αι ανησυχίαι», 25 Ιανουαρίου 1916. Το *Φως* αναδημοσιεύει άρθρο της εφημερίδας *Νέα Ημέρα* με σύσταση προς τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης να την εγκαταλείψουν εγκαίρως διότι «διατρέχει κίνδυνον εκ της συγκρούσεως των εμπολέμων δυνάμεων». *Στο ίδιο*, «Η Θεσσαλονίκη», 21 Ιανουαρίου 1916. Αλλά και το ίδιο το *Φως*, σε άλλο φύλλο, εύχεται τη ματαίωση αυτής της εκστρατείας επειδή «αφεύκτως θα εξετυλίσσετο επί εδάφους ελληνικού». Επιθυμία της εφημερίδας είναι «να συγκρουσθή ενταύθα τόσος Συμμαχικός στρατός, ώστε ου μόνον την ενδεχομένην των Γερμανών επίθεσιν να αποκρούσουν, αλλά και πέραν των Ελληνικών ορίων να απωθήσωσιν αυτούς. Αυτό είναι το «εθνικόν ημών συμφέρον, διότι θα παύση το ημέτερον έδαφος να χρησιμοποιείται ως πεδίον αλληλοσπαραγμού» και ενώ ταυτόχρονα «θα είμεθα απηλλαγμένοι ενδεχομένων νέων προστριβών». *Στο ίδιο*, «Η διαφήμισις», 14 Φεβρουαρίου 1916.

38. *Στο ίδιο*, «Ο κίνδυνος», 25 Ιανουαρίου 1916. Αλλά και ο Φ. Γρηγοριάδης επισημαίνει «ότι οι Γερμανοί δεν πρόκειται να επιτεθούν στη Μακεδονία αφού «οι βάσεις ανεφοδιασμού τους ήταν μακρυά (στο Δούναβη)». Επιπλέον, μια τέτοια κίνηση θα απέβαινε σε βάρος τους διότι ενδεχόμενη υποχώρηση των Συμμάχων από την περιοχή «θα σήμαινε μετατόπιση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στο δυτικό μέτωπο», Γρηγοριάδης, *ό.π.*,. 205. Και ο Βεντήρης γράφει: «…το Γενικόν Γερμανικόν Επιτελείον ουδέποτε αποφάσισε να επεκτείνη την εναντίον της Σερβίας εκστρατείαν μέχρι Θεσσαλονίκης». Βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 80-81. Προς ενίσχυση μάλιστα της παραπάνω άποψής του ο ίδιος αναφέρει ότι ο Γερμανός στρατηγός Γκραμόν, σύνδεσμος του γερμανικού και αυστριακού επιτελείου έγραψε: «Εκτός των άλλων, η κατάληψις της Θεσσαλονίκης εφαίνετο εις τον Φαλκενάιν [Γερμανός αρχιστράτηγος] δυσκόλως κατορθωτή από τεχνικής απόψεως». *Στο ίδιο*, σ. 82.
Παρόμοιες απόψεις με το Φ. Γρηγοριάδη διατυπώνει και ο Γερμανός ιστορικός H. Afflerbach, «Greece and the Balkan Area in German strategy 1914-1918», *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War,* Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 56-59. Εξάλλου ο ίδιος σημειώνει ότι το 1917, με την παρουσία περισσότερων από 400.000 στρατού της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη η αναλογία (από πλευράς στρατηγικής) ήταν πολύ κακή για τη γερμανική πλευρά: 4,44: 1 [οι Γερμανοί διέθεταν στη Βουλγαρία περίπου 90.000 στρατιώτες], βλ. σ.60.

δύναται να χρησιμοποιήση θετικώς αλλαχού».[39] Πάντως, σε ένα δεύτερο άρθρο δίνεται η πληροφορία ότι η επίθεση δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί πριν την παρέλευση διμήνου για λόγους «καθαρά τεχνικούς» (κατεστραμμένο σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο, μακροχρόνιες εργασίες επισκευής, ανεπάρκεια μέσων, κινητοποίηση ενός σημαντικού αριθμού μάχιμων στρατιωτών).[40]

Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1916 το *Φως* δε διστάζει να κάνει υποδείξεις στους Συμμάχους για το ζήτημα της διατροφής του μακεδονικού πληθυσμού. Γράφει λοιπόν ότι «…την φροντίδα αυτήν αναμφιβόλως πρέπει και οφείλουν αναλάβουν εκείνοι, οίτινες διά της ενταύθα εγκαταστάσεώς των και διά των μέτρων άτινα έλαβον, κατέστησαν αδύνατον τον επισιτισμόν των τμημάτων αυτών». Και συνεχίζει: «…έχουν ανθρώπινον καθήκον…να προνοήσωσιν περί των ανθρώπων αυτών και να παράσχωσιν τα μέσα, όπως μη αποθνήσκωσιν εκ της πείνης χιλιάδες ανθρώπων». Προς ενίσχυση των παραπάνω θέσεων υποστηρίζει μάλιστα ότι οι Γερμανοί, όταν κατέλαβαν τη Σερβία, εξασφάλισαν τον επισιτισμόν του εκεί σερβικού πληθυσμού. Γι’ αυτό συστήνει οι Σύμμαχοι «…το συντομότερον να απασχοληθούν, όπως εξευρεθή τρόπος» αντιμετώπισης του προβλήματος. Διαφορετικά, επισημαίνει, «δε θα αποβή άλλως τε ευχάριστον και διά τους Συμμάχους η παράφρων εξέγερσις ολοκλήρου λαού βασανιζομένου υπό της πείνης και εκ της ελλείψεως των αναγκαιούντων διά την ζωήν».[41]

39. *Το Φως*, «Θα επιτεθούν;», 27 Ιανουαρίου 1916.
40. *Στο ίδιο*, «Αι πληροφορίαι διά την επίθεσιν», 28 Ιανουαρίου 1916.
41. *Στο ίδιο*, «Η υποχρέωσις των Συμμάχων», 3 Φεβρουαρίου 1916. Όσο για το εάν η ελληνική κυβέρνηση ευθύνεται και αυτή, η εφημερίδα είναι ξεκάθαρη: «…Δεν έχει τα μέσα της συγκοινωνίας, ούτε δύναται όσο και αν έχη θέλησιν και στοργήν να πράξη τι υπέρ των πεινώντων».

Η επίσκεψη του Στρατηγού Σαράιγ στην Αθήνα το Φεβρουάριο του 1916

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο στρατηγός Σαράιγ επισκέπτεται την Αθήνα στις αρχές Φεβρουαρίου. Το *Φως*, αφού επιτίθεται εναντίον εκείνων των εφημερίδων που ερμηνεύουν την επίσκεψη ως σημάδι εξόδου της Ελλάδος από την ουδετερότητα, δηλώνει ότι ο σκοπός του ταξιδιού «δεν είναι πολιτικός, ουδέ αφορά την τροποποίησιν της ελληνικής πολιτικής».[42] Σκοπός, είναι η άρση «παρεξηγήσεων γεννηθεισών εκ διαφόρων ενεργειών των Συμμάχων»[43] και η παροχή ευκαιρίας στο στρατηγό «να ομιλήση μετά των υπευθύνων ελληνικών κύκλων» ώστε να πεισθεί ότι την Ελλάδα μία χαρακτηρίζει αρετή, «η ειλικρινής συμπεριφορά απέναντι των διεθνών της σχέσεων». Επιπλέον, ο αρχηγός των συμμαχικών δυνάμεων θα έχει την ευκαιρία, σύμφωνα με την εφημερίδα, να «αντιληφθή ότι οι Έλληνες υπό μιας διαπνέονται επιθυμίας, να μη διακοπή η φιλία, ήτις τους συνδέει μετά του Γαλλικού Λαού».[44]

42. Το Φως, «Ο κύριος, Σαράιγ», 8 Φεβρουαρίου 1916. Επιπροσθέτως, η εφημερίδα απορρίπτει «μετά βδελυγμίας» τις φήμες για προσεχή πτώση της κυβέρνησης και ανόδου στην εξουσία του Βενιζέλου». Σύμφωνα με την εφημερίδα και οι υπουργοί της κυβέρνησης «διέψευσαν ότι τούτο [το ταξίδι] είχε πολιτικόν χαρακτήρα». Σε παρόμοιες διαψεύσεις προβαίνουν τόσο οι αθηναϊκές εφημερίδες (όπως η *Εμπρός*) όσο και οι πρεσβευτές της Αντάντ στην Αθήνα. *Στο ίδιο,* «Πώς σχολιάζεται το ταξείδιον», 10 Φεβρουαρίου 1916. Το ίδιο ακριβώς τονίζει και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος σε δηλώσεις του, μετά τη συνάντηση με το στρατηγό, στον ανταποκριτή του «Ηνωμένου Αμερικανικού τύπου». *Στο ίδιο,* «Η αποστολή του κυρίου Σαράιγ», 10 Φεβρουαρίου 1916.

43. Στο ίδιο, «Η αποστολή του κυρίου Σαράιγ», 10 Φεβρουαρίου 1916

44. Στο ίδιο, «Ο κύριος Σαράιγ», 8 Φεβρουαρίου 1916. Ο Γάλλος στρατηγός από την πλευρά του, διαβεβαιώνει το βασιλιά ότι τα ληφθέντα μέτρα «πόρρωθεν εσκόπουν να δείξουν την ακεραιότητα της ελληνικής Μακεδονίας την οποίαν αυτός και η Κυβέρνησις του απείρως σέβονται και θα σεβασθούν». *Στο ίδιο,* «Ο κύριος Σαράιγ μετά του βασιλέως», 9 Φεβρουαρίου 1916. Ο πρεσβευτής Γκιγιεμέν –σύμφωνα με τον Cosmin- ήταν αυτός που είχε συμβουλεύσει το Σαράιγ να επισκεφθεί το βασιλιά Κωνσταντίνο. Βλ. Cosmin, *ό.π.*, σ. 173-175. Ο Κωνσταντίνος λίγες μέρες μετά από τη συνάντησή του με το Σαράιγ, προβαίνει σε σχετικές δηλώσεις στον ανταποκριτή βρετανικής εφημερίδας στην Αθήνα. Σε αυτές τονίζει ότι «ίσως ο στρατηγός Σαράιγ ελθών εις Αθήνας δεν εύρε τον τρομερόν και αδιάλλακτον άνθρωπον ως με εφαντάζετο». Επιπλέον, επισημαίνει: «Οι Έλληνες δεν υπήρξαν ποτέ Γερμανόφιλοι. Τα επανειλημμένα όμως κεντήματα της βελώνης τα οποία έλαβον παρά των Αγγλογάλλων κατέστησαν αυτούς μάλλον εχθρούς της Αντάντ». *Στο ίδιο,* «Σοβαραί δηλώσεις», 28 Φεβρουαρίου 1916. Επίσκεψη στη Αθήνα πραγματοποιεί το Μάρτιο και ο αρχιστράτηγος των βρετανικών δυνάμεων, στρατηγός Μαόν. Για την εφημερίδα, αυτή η επίσκεψη αφενός είναι δείγμα βελτίωσης των ελληνικοβρετανικών σχέσεων και αφετέρου θα συντελέσει -όπως και η προηγηθείσα του στρατηγού Σαράιγ-, «εις την πλήρη άρσιν των παρεξηγήσεων και εις την αποκατάστασιν ειλικρινών και αδόλως φιλικών σχέσεων» μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας. *Στο ίδιο,* «Ο Άγγλος αρχιστράτηγος», 17 Μαρτίου 1916.

Για το ζήτημα αυτό, το *Φως* προχωρά και στην αναδημοσίευση άρθρων αθηναϊκών αλλά και γαλλικών εφημερίδων. Η βενιζελική *Πατρίς* γράφει ότι ο Σαράιγ προσπάθησε να εξομαλύνει τις σχέσεις Ελλάδας – Αντάντ ενώ εξέθεσε «εις τον βασιλέα την αντίληψίν του όσον αφορά το ζήτημα των επιχειρήσεων».[45] Για τη φιλοκυβερνητική *Νέα Ημέρα* μοναδικός σκοπός του ταξιδιού «ήτο ν' απαλλαγή ο κ. Σαράιγ διαφόρων πλανών εις ας τον εξώθησαν μερικοί Φραγκολεβαντίνοι και οι βενιζελικοί της Θεσσαλονίκης». Επιπλέον, αποσκοπεί στο να αντιληφθεί ο Γάλλος στρατηγός «ιδίοις όμμασι την εν Αθήναις κατάστασιν ίνα δύναται εφεξής να εναρμονίζη προς αυτήν την εν Μακεδονία συμπεριφοράν του».[46] Για τη γαλλική εφημερίδα *Ο Χρόνος* οι συνομιλίες βασιλιά – Σαράιγ επιτρέπουν την εξαγωγή ευάρεστων αποτελεσμάτων «διότι κατωρθώθη να συζητηθώσι μεταξύ των τα ζητήματα τα οποία αφορώσι τα εν Μακεδονία συμμαχικά στρατεύματα».[47]

Η επιστροφή του Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη αποτελεί για το *Φως* «δεινοτάτη ψυχρολουσία» για όσους περίμεναν αλλαγή της πολιτικής της Ελλάδας και επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία. Επιπλέον, το *Φως* επιχειρηματολογεί για άλλη μία φορά υπέρ της διατήρησης της ουδετερότητας υποστηρίζοντας ότι «ούτε ο Ελληνικός λαός ούτε η Κυβέρνησίς του ούτε ο βασιλιάς εμμένουν εις την διατήρησίν της εκ πείσματος». Και συνεχίζει: «Εμμένουν…διότι αυτή έσωσεν ως εδώ την Ελλάδα και εξασφαλίζει διά το μέλλον της την σωτηρίαν αυτής». Κατά την εφημερίδα, «η πολιτική αυτή [της ουδετερότητας] δε δύναται να μετακινήται ως σαλευόμενος κάλαμος υπό της ριπής ανέμου από την επίσκεψιν τούτου ή εκείνου του στρατηγού». Τέτοια ζητήματα υψίστης πολιτικής σημασίας δεν αποφασίζονται «διά της συγκρούσεως των ποτηρίων της σαμπάνιας…εις τράπεζαν…».Τέλος, το άρθρο κλείνει με την επισήμανση της εφημερίδας ότι «οι Σύμμαχοι οφείλουν μόνον επί των ιδίων των δυνάμεων να βασίσουν τας πολεμικάς των επιχειρήσεις εν τη Βαλκανική». Ο λόγος είναι ότι «ούτε η Ελλάς ούτε η Ρουμανία υπό τας συνθήκας τας σημερινάς και με τας αερώδεις διαβεβαιώσεις…θα θελήσουν…να πολεμήσουν…».[48]

45. *Το Φως*, «Πώς σχολιάζεται», 10 Φεβρουαρίου 1916.
46. *Στο ίδιο*,, «Ο σκοπός του ταξειδιού», 11 Φεβρουαρίου 1916
47. *Στο ίδιο*, «Πώς σχολιάζεται», 10 Φεβρουαρίου 1916. Η επισήμανση του Γ. Κορδάτου για τα αποτελέσματα της συνάντησης είναι καίρια: «Πόλλοί πίστευαν πως δόθηκαν αμοιβαίες εξηγήσεις και έτσι παραμερίστηκαν οι παρεξηγήσεις . Όπως όμως αποδείχθηκε, η εξέλιξη των γεγονότων απέκλεισε κάθε συμβιβασμό. Οι αντιθέσεις ήταν αγεφύρωτες. Βλ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 451.
48. *Το Φως*, «Η επάνοδος του στρατηγού», 10 Φεβρουαρίου 1916.

Την εφημερίδα απασχολούν ιδιαίτερα και οι εξελίξεις στο ευρωπαϊκό μέτωπο του πολέμου, όπου η αρνητική έκβαση για την Αντάντ, προκαλεί τη συμπάθειά της. Παράλληλα, όμως για τη διαφαινόμενη ήττα καταλογίζει ευθύνες και στους ίδιους τους Γάλλους εξαιτίας της επιμονής τους για τη δημιουργία του Μακεδονικού Μετώπου, τη στιγμή που η παρουσία τους θα ήταν πιο χρήσιμη στο γαλλικό έδαφος.[49] Είναι φυσικό το *Φως* να εκφράζει την αγωνία του για την έκβαση του πολέμου ενώ ταυτόχρονα θέλοντας να κρατήσει τις ισορροπίες επισημαίνει «ότι δεν ευχόμεθα υπέρ του ολέθρου κανενός εκ των αντιμαχομένων». Επιθυμία της εφημερίδας είναι «ο αγών να τερματισθή ταχύτατα και οι λαοί να επανέλθουν εις τα έργα της ειρήνης».[50]

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1916, η εφημερίδα, εξαιτίας της πρόθεσης της γαλλικής κυβέρνησης να παραχωρήσει δάνειο στην Ελλάδα, διαπιστώνει ουσιώδη μεταβολή στις σχέσεις Αντάντ και ελληνικής κυβέρνησης.[51] Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την άδεια εισαγωγής στη χώρα του απαραίτητου – για τις γεωργικές εργασίες – θεϊκού χαλκού, κάνει την εφημερίδα να μιλά για αναστροφή του όλου αρνητικού κλίματος. Τη βελτίωση αυτή αποδίδει σε δυο λόγους: στον περιορισμό της βουλγαρικής προπαγάνδας και στην αποτυχία της «ραδιούργου πολιτικής

49. *Το Φως,* «Οι υπαίτιοι των γαλλικών ατυχημάτων», 16 Φεβρουαρίου 1916. Γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα: «Διακόσιαι χιλιάδες Γάλλοι μαχηται…ασκόπως και ακάρπως διέρχονται τας ημέρας των εν απραξία και εν γνώσει του ανωφελούς τέρματος της επιχειρήσεώς των εν Μακεδονία».

50. *Στο ίδιο,* «Η τελευταία ανθρωποθυσία», 18 Φεβρουαρίου 1916. «Η αγωνία», 19 Φεβρουαρίου 1916.

51. *Στο ίδιο,* «Η Αντάντ και η Ελλάς», 24 Φεβρουαρίου 1916. Σχετικά με την προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης για σύναψη δανείου με την Αντάντ την άνοιξη του 1917 γράφει ο Γ. Βεντήρης: «Ο Μπριάν δήλωσε στον Έλληνα πρεσβευτή στη Γαλλία Ρωμάνο ότι η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να επιτρέψει τη διάβαση του σερβικού στρατού μέσα από το ελληνικό έδαφος ισοδυναμούσε με αρνητική απάντηση στο αίτημα της Ελλάδας για παροχή δανείου. Τελικά όμως ο βασιλιάς πέτυχε τη σύναψη μυστικού δανείου από τη Γερμανία. Βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 105.

του βενιζελικού κόμματος»,[52] την οποία θεωρεί «συκοφαντία…μετά συστήματος διοργανωμένη».[53] Για αυτό η ελληνική κυβέρνηση «οφείλη να ασχοληθή όπως εκλείψη η δυσπιστία των Άγγλων προς ημάς» και για το σκοπό αυτό πρέπει να αποκτήσει την εμπιστοσύνη της Αγγλίας. «Ο Βασιλεύς εργάσθη προς τούτο διά των συνομιλιών του προς τους επισήμους των Κρατών της Αντάντ και διά των ανακοινώσεών του προς τους ξένους δημοσιογράφους».[54]

Όμως το Μάρτιο η κατάσταση διαφοροποιείται καθώς η εφημερίδα εκδηλώνει τη δυσαρέσκειά της τόσο απέναντι στον Σκουλούδη όσο και στους Συμμάχους. Στο κύριο άρθρο της επισημαίνεται «ότι ο Μακεδονικός Λαός διέρχεται την πικροτέραν περίοδον της ζωής του», αφού οι κάτοικοι «ευρισκόμενοι μεταξύ φίλων πλήττονται παρ' αμφοτέρων ως κοινός εχθρός και των Γερμανών και των Συμμάχων». Οι κατηγορίες εναντίον των Συμμάχων είναι ότι «αφαιρούν την ελευθερία κινήσεων των κατοίκων, μειώνουν την αξιοπρέπεια του Κράτους και τη φιλοτιμία του ατόμου και επισείουν διά της παρουσίας των στόλων των της πείνης το φάσμα». Κάνοντας σύγκριση μεταξύ των «δύο κακών», των Συμμάχων και των Γερμανών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ενώ οι «Σύμμαχοι δε φονεύουν, οι Γερμανοί φιλοδωρούσιν εκ του ουρανού τον θάνατον». Ωστόσο, για την εφημερίδα η λύση βρίσκεται στην απομάκρυνση του Σκουλούδη και στην ανάληψη της εξουσίας από μια κυβέρνηση η οποία να μπορεί «να άρη πάσαν δυσπιστίαν και παρεξήγησιν εκ μέρους της Αντάντ, πείθουσα τας κυβερνήσεις των Συμμάχων ότι μόνον τα ελληνικά συμφέροντα κρατούσι ημάς εις την ουδετερότητα». Για την εφημερίδα, είναι αναγκαία η ύπαρξη κυβέρνησης ικανής να αντιμετωπίσει «την παρούσαν εξωτερικήν κατάστασιν, ώστε η ουδετερότητα ημών να καταστή σεβαστή και να απαλλαγώμεν από τα δεινά

52. *Το Φως,* «Η αγγλική ευμένεια», 25 Φεβρουαρίου 1916. Όσο για την αιτία των προστριβών Αντάντ και ελληνικής κυβέρνησης στη Μακεδονία, η εφημερίδα είναι σαφής: «…δεν έπταιον αι κυβερνήσεις των Συμμάχων…ούτε η στάσις της ελληνικής κυβερνήσεως. Ο εχθρός της Ελλάδος ήτο εχθρός εσωτερικός. Ήτο ο βενιζελισμός όστις ραδιουργών και κατασυκοφαντών…υπέθαλπε την εχθρικήν προς ημάς στάσιν των κυβερνήσεων της Αντάντ και επολλαπλασίαζε τας προστριβάς…»Και, με ιδιαίτερο καταγγελτικό ύφος, συνεχίζει ο αρθρογράφος: «Ο βενιζελισμός παρίστανε το βασιλέα…ως Γερμανόφιλον,…την ελληνικήν κυβέρνησιν…και εραδιουργεί και εσυκοφάντει τον Στρατόν και τον Λαόν ως προσκειμένους τη Γερμανική πολιτική». Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι η πεποίθηση της εφημερίδας ότι «εις οιονδήποτε και αν καταλήξη αποτέλεσμα ο παρών πόλεμος, [η Αγγλία] θα παραμείνη πάντοτε η μεγάλη και ισχυρά δύναμις η οποία και πάλιν θα κανονίση τας τύχας των μικρών κρατών. Η Ελλάς δε προστατευομένη υπό της Αγγλίας έχει πολλά να προσδοκά». *Στο ίδιο,* «Αγγλία και Ελλάς», 1 Μαρτίου 1916.

53. *Στο ίδιο,* «Η Αντάντ και η Ελλάς», 24 Φεβρουαρίου 1916.

54. *Στο ίδιο,* «Η Αγγλία και η Ελλάς», 1 Μαρτίου 1916.

τα οποία υφιστάμεθα υπό τας συνθήκας υφ' ας κυβερνά την χώραν η παρούσα Κυβέρνησις υπό τον κ. Σκουλούδην».[55]

Τον Απρίλιο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα άρθρο, που αναδημοσιεύει το *Φως* από τη γαλλική εφημερίδα *Ηχώ των Παρισίων*. Εκεί, τονίζεται ότι η κυβερνητική εξουσία έχει «υφαρπαγή υπό ομάδος ανθρώπων οίτινες είναι κεκηρυγμένοι εχθροί ημών [της Γαλλίας]. Στη συνέχεια, θέτει το εξής ερώτημα: «Έχομεν αντίθετα συμφέροντα των συμφερόντων του Ελληνικού λαού; Ποσώς, απαντά ρητορικά η εφημερίδα. Μια ενδεχόμενη επίθεση της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη θα γίνει με βουλγαρικά στρατεύματα για τα οποία «όλος ο κόσμος γνωρίζει οποίας συμφοράς υπέστησαν οι Έλληνες, όπου οι Βούλγαροι διέβησαν». Και συνεχίζει: «…Η Μακεδονία θάττον ή βράδιον θα απολεσθή διά τους Έλληνας, αφού οι Βούλγαροι διά του Στρυμώνος, του Αξιού, του Μοναστηρίου κρατούσιν όλας τας οδούς προς την Θεσσαλονίκην». Είναι λοιπόν επιτακτική η ανάγκη για μια νίκη των Συμμάχων στη Μακεδονία «όπως διαφυλαχθή η Ελλάς υπό τον οικτρότερον διαμελισμόν». Όσο για τις «παρεξηγήσεις» – όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται – μεταξύ «μέρους της ελληνικής κοινής γνώμης και της πολιτικής των Συμμάχων», οφείλονται στην επίδραση δύο παραγόντων: του «ημιεπίσημου» ελληνικού τύπου «όστις δεν διερμηνεύει το πραγματικόν ελληνικόν φρόνημα» και «μας ερεθίζει καθ' εκάστην διά των ύβρεών του και σε κυβερνήτες οίτινες δεν αντιπροσωπεύουσι πραγματικώς την χώραν των και αναγκάζουσιν ημάς να λάβωμεν μέτρα εκ των οποίων η χώρα [η Ελλάδα] ενδέχεται να υποφέρη παρά την θέλησίν μας».[56]

Στις αρχές Μαΐου αρχίζει να διαφαίνεται μια αλλαγή στη στάση της εφημερίδας *Το Φως* απέναντι στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Συγκεκριμένα προβάλλει τις δραστηριότητες επιφανών Φιλελευθέρων της Θεσσαλονίκης, όπως δηλώσεις Σοφούλη, πολιτικοί λόγοι Δάλα, Νάκου. Στις εκδηλώσεις αυτές παρουσιάζεται η πολιτική των Φιλελευθέρων και η στενή σύνδεσή της με την αντίστοιχη

55. *Το Φως*, «Διατί ποθεί ο λαός», 19 Μαρτίου 1916. Η Ελλάδα, σημειώνει η εφημερίδα, «μαστίζεται από τα κακά της ακυβερνησίας και βαίνει όπου η τύχη και η φορά των πραγμάτων οδηγεί αυτή».

56. *Στο ίδιο*, «Εντονώτατον άρθρον», 16 Απριλίου 1916. Παρόμοια δυσαρέσκεια προς την κυβέρνηση Σκουλούδη εκδηλώνεται και λίγο αργότερα. Σε άρθρο μάλιστα της εφημερίδας «Αθήναι», η κυβέρνηση Σκουλούδη κατηγορείται ότι δεν είναι δυνατόν να «χρεώνει» δικές της αδυναμίες και παραλείψεις – όσον αφορά την άσκηση της εσωτερικής πολιτικής (σίτιση πληθυσμού, τιμές ειδών πρώτης ανάγκης) στην πίεση που ασκεί η Αντάντ. Γι' αυτό και σημειώνει: «Ο λαός δεν παραπλανάται διά των κραυγών περί πιέσεων της Αντάντ ως μοναδικής αφορμής κακοδαιμονίας». *Στο ίδιο*, «Όπου δε πταίουν αι πιέσεις», 14 Μαΐου 1916.

των Δυνάμεων και καταγράφονται οι θετικές εκδηλώσεις των παρισταμένων προς την Αντάντ.[57] Η άποψη για μεταστροφή της στάσης της εφημερίδας ενισχύεται και από την αναδημοσίευση ενός άρθρου της βενιζελικής εφημερίδας *Κήρυξ*. Σε αυτό ο συντάκτης του υποστηρίζει σθεναρά το Βενιζέλο και την πολιτική του, κάνει λόγο για «χαμένες ευκαιρίες» στην εξωτερική πολιτική και υπενθυμίζει ότι «όταν αύριον η νίκη αποκλίνη υπέρ της Αντάντ, τότε ο ελληνικός λαός θα αναλογίζεται ποίας συμφοράς του επεσώρευσεν η ακολουθηθείσα πολιτική». Και καταλήγει: «Τα πράγματα αυτά εκ των υστέρων θα δικαιώσουν τας προβλέψεις του κόμματος των Φιλελευθέρων…και ο λαός θα στρέφεται εν δικαία οργή προς τους υπαιτίους διά να ζητήση ευθύνας. Οι υπαίτιοι ούτοι θα δεικνύουν την διεύθυνσιν των Ανακτόρων».[58]

57. Το Φως, «Δηλώσεις του κυρίου Σοφούλη», 1 Μαΐου 1916, «Η χθεσινή διάλεξις», 11 Μαΐου 1916. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Σοφούλη ότι ο πόλεμος «είναι διά την Ελλάδα μια ευκαιρία της Θείας Προνοίας, την οποίαν πρέπει να επωφεληθώμεν διά να εκκαθαρίσωμεν τους λογαριασμούς μας οριστικώς μετά των πατροπαραδότων εχθρών». Ομιλητές είναι επιφανή μέλη των Φιλελευθέρων στη Θεσσαλονίκη. Ο Δάλας χαρακτηρίζεται από την εφημερίδα ως «διακεκριμένος δικηγόρος, μέλος της διοικούσας Επιτροπής του κόμματος στην πόλη». Ο Λουκάς Νάκος είναι πολιτευτής «εκ των κορυφαίων, κατά την εφημερίδα, του κόμματος. *Στο ίδιο,* «Ο λόγος του κ. Δάλα», 9 Μαΐου 1916, «Η χθεσινή διάλεξις», 11 Μαΐου 1916.

58.Στο ίδιο, «Το άρθρον του *Κήρυκος*», 11 Μαΐου 1916.

Η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ και οι ευθύνες της κυβέρνησης Σκουλούδη

Η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ και μέρους της Μακεδονίας, στις 15-28 Μαΐου του 1916, από γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις, χωρίς ελληνική αντίσταση εκμέρους της κυβέρνησης των Αθηνών, οδήγησε την εφημερίδα σε δριμεία επίθεση εναντίον του Σκουλούδη. Αρχικά, θεωρεί ανεπαρκείς τις διαβεβαιώσεις της Κυβέρνησης ότι οι Βούλγαροι θα επιστρέψουν όπως υποσχέθηκαν, «εν καιρώ» τα καταληφθέντα οχυρά. Όπως υποστηρίζει το *Φως*, η Κυβέρνηση δεν έχει καμία εγγύηση για την επιστροφή του Ρούπελ αφού, αν είχε, θα το αποδείκνυε «εμπραγμάτως εις τον λαόν και όχι με διαβεβαιώσεις των εφημερίδων του». Έμπρακτη απόδειξη, κατά την εφημερίδα, θα ήταν η άμεση διαταγή της αποστράτευσης.[59]

Επιπροσθέτως, το *Φως* επιτίθεται και στα κυβερνητικά φύλλα «τα οποία εις μάτην προσπαθούν να πείσουν τον Ελληνικόν λαόν, ότι εφ' όσον η Γερμανία διευθύνει την βαλκανικήν επιχείρησιν δεν διατρέχει ουδένα κίνδυνον η ακεραιότης μας από την

59. *Το Φως*, «Η βουλγαρική εισβολή», 23 Μαΐου 1916. Ενδεικτικοί είναι μερικοί από τους χαρακτηρισμούς προς την κυβέρνηση Σκουλούδη: «Η αχαρακτήριστος πολιτική των γερόντων», «ψοφοειδείς διαβεβαιώσεις ότι έχει εγγυήσεις», «αφελής». Ο Γ. Κορδάτος θεωρεί τον Σκουλούδη ως «φερέφωνο των πρακτόρων της Γερμανίας», Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 447. Σε αρνητικές κρίσεις τόσο για την ηλικία του Σκουλούδη όσο και για τις αντιλήψεις του προβαίνει ο Γ. Βεντήρης: «ο ερασιτέχνης αυτός της πολιτικής και της διπλωματίας», γράφει χαρακτηριστικά. Βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 69. Παράλληλα το *Φως* δημοσιεύει τηλεγράφημα των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού και φιλοξενεί δηλώσεις του γραμματέα του συνεδρίου. Σε αυτές τονίζεται ότι ο ελληνισμός υποφέρει εξαιτίας της «αδράνειας των κακών ποιμένων του», ενώ θεωρεί την πολιτική της κυβέρνησης «ως απόλυτον άρνησιν των εθνικών ιδεωδών». Το αξιοσημείωτο όμως είναι ότι «ικετεύει τον Βασιλέα όπως τεθή επί κεφαλής του στρατού Του, παρά το πλευρό των Συμμάχων, των Ευεργετών και φίλων της Ελλάδος». *Στο ίδιο,* «Αι ελληνικαί παροικίαι», 23 Μαΐου 1916.
Τις πρώτες ημέρες αμέσως μετά την παράδοση του Ρούπελ η εφημερίδα, μοιάζει να στηρίζει τις ελπίδες της για ανατροπή της κατάστασης στο πρόσωπο του βασιλιά. Έτσι, με εμφανή στόχο την ενθάρρυνση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, η εφημερίδα υμνεί τον Κωνσταντίνο, επισημαίνοντας ότι «αυτός θα είναι ο ελευθερωτής». Αξίζει να σημειωθούν μερικοί χαρακτηρισμοί: «Ο Άτλας της Ελλάδος», «ο Σωτήρας», «ο Νικηφόρος», «ο Βουλγαροκτόνος». *Στο ίδιο,* «Ζήτω ο ελευθερωτής», 21 Μαΐου 1916.
Το *Φως*, θέλοντας να δείξει το μέγεθος της καταστροφής που υπέστη η Ελλάδα (σχετικά με την απώλεια του Ρούπελ) γράφει: «…και αυτή η μειοψηφία του ελληνικού λαού η υποστηρίζουσα την Κυβέρνησιν Σκουλούδη, απεδοκίμασε την πράξιν ταύτην και εχαρακτήρισε το γεγονός ως εγκληματικόν». *Στο ίδιο,* «Πρέπει να παραιτηθήτε», 6 Ιουνίου 1916. Σύμφωνα με το *Φως,* το επίσημο όργανο της Βουλγαρικής Κυβέρνησης η εφημερίδα «Ναρόδα Πράβα» γράφει ότι οι Βούλγαροι ελπίζουν «ότι η Θεσσαλονίκη θα παραχωρηθή εις την Βουλγαρίαν». *Στο ίδιο,* «Ο βουλγαρικός κίνδυνος», 1 Ιουνίου 1916.

Βουλγαρικήν όρεξιν». Κατά την εφημερίδα ο κίνδυνος είναι μεγάλος αφού οι διαθέσεις των Βουλγάρων ενισχύονται από τις συνεχείς διακηρύξεις τους ότι «το Βουλγαρικόν όνειρον δε θα εκπληρωθεί παρά μόνον εις την Θεσσαλονίκην». Επομένως, καταλήγει, ενώ είναι γνωστές οι διαθέσεις των Βουλγάρων, «ο κ. Σκουλούδης παραδίδει εις αυτούς τας κλείδας της Μακεδονίας και ευχαρίστως επιτρέπει εις τα βουλγαρικά στίφη να κατέλθουν και μέχρι της Θεσσαλονίκης». Συνεπώς, «ποια εχέγγυα έχει η κυβέρνηση ώστε να πιστεύει ότι οι Βούλγαροι θα εκκενώσουν με τη λήξη του πολέμου την Μακεδονίαν; Κι αν αρνηθούν τι θα γίνει;» Η απάντηση, κατά την εφημερίδα, είναι προφανής: Η πολεμική σύγκρουση είναι η μόνη λύση, ακόμη κι αν ο ελληνικός στρατός αναγκαστεί να πολεμήσει «και πάλιν άνευ ουδενός συμμάχου». Άρα, καταλήγει, είναι πολύ αφελείς εκείνοι οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η έξοδος της Ελλάδας από την ουδετερότητα «προς υπεράσπισιν της κινδυνευούσης Μακεδονίας» θα είναι η καταστροφή της Ελλάδας.[60]

Επιπλέον, κατά το *Φως*, η ευθύνη της κυβέρνησης εντοπίζεται στο ότι δεν κήρυξε τον πόλεμο εναντίον των Βουλγάρων όταν στο πλευρό της Ελλάδας «ευρίσκοντο 400 χιλιάδες Συμμαχικού στρατού και υπήρχαν άφθονα τα μέσα της διεξαγωγής του αγώνος». Η μετάθεση της σύγκρουσης με τους Βουλγάρους στο μέλλον, προκαλεί την αγωνία της εφημερίδας, αφού «θα είμεθα μόνοι, έρημοι φίλων, κατώτεροι εις αριθμόν από τον εχθρόν, όστις θα κατέχη τα πλέον οχυρά σημεία της Μακεδονίας». Τα παραπάνω κάνουν το *Φως* να γράψει «ότι η γεροντική πολιτική μάς οδηγεί εις την καταστροφήν», αν μάλιστα η Ελλάδα αναγκαστεί να διεξάγει «μόνη και αποκεκλεισμένη τρίτον πόλεμον προς ελευθέρωσιν της Μακεδονίας».

60. *Το Φως*, «Ο βουλγαρικός κίνδυνος», 1 Ιουνίου 1916. Ο Φ. Γρηγοριάδης γράφει: «Στο Ρούπελ ο ελληνικός στρατός έπαιρνε αντιφατικές συνεχώς διαταγές για το τι έπρεπε να κάνει (άμυνα –υποχώρηση). Βλ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 209-210. Πολλές πληροφορίες για την κατάληψη του Ρούπελ και τις ευθύνες της κυβέρνησης Σκουλούδη μας δίνει ο Γ. Βεντήρης. Ο ίδιος χαρακτηρίζει την κατάληψη ως πράξη «προδοτική». Η παράδοσή του μάλιστα «συνοψίζει με μίαν λέξιν τας επονειδίστους συνεπείας της ουδετερότητος». Βλ. αναλυτικότερα Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 132-144. Για την κατάληψη του Ρούπελ από τις βουλγαρικές δυνάμεις και την αντίδραση της Αντάντ, βλ. Παναγάκος, *ό.π.*, σ. 311-320. Price, *ό.π.*, σ.102-103. Βλ. και C. Theodoulou, *Greece and the Entente August 1914 – September 25, 1916,* Θεσσαλονίκη 1971, σ. 299 -300.
Είναι γνωστό ότι το Γερμανικό Επιτελείο θεωρούσε την κατάληψη του Ρούπελ απαραίτητη και ότι η ελληνική κυβέρνηση γνώριζε εκ των προτέρων για την επικείμενη εισβολή. Ωστόσο, η ελληνική πλευρά έσπευσε να παρουσιάσει την κατάληψη ως αποτέλεσμα αιφνιδιαστικής επίθεσης, αποκρύπτοντας φυσικά το γεγονός ότι το είχε πληροφορηθεί. Βλ. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.261.

Ωστόσο, όπως σημειώνεται, δεν είναι δυνατό να το πετύχουν αυτό οι Βούλγαροι από τη στιγμή που οι Σύμμαχοι ανέλαβαν την προστασία της. Η αναμφισβήτητη όμως εμπιστοσύνη της εφημερίδας στις δυνάμεις της Αντάντ κλονίζεται από την πιθανότητα προσέγγισης Βουλγαρίας–Αντάντ, αν η πρώτη αποσυρθεί από το σερβικό έδαφος. Τέλος, το άρθρο κλείνει με την επισήμανση ότι ο λαός δε θα ανεχθεί άλλο μια «κατάστασιν δημιουργούσαν κινδύνους διά το έθνος».[61]

Στο πλαίσιο της πολεμικής του για την κατάληψη του Ρούπελ, το *Φως* αναδημοσιεύει και σχετικά άρθρα ξένων εφημερίδων, στο σύνολό τους επικριτικά τόσο για την κυβέρνηση Σκουλούδη όσο και για το βασιλιά Κωνσταντίνο. Κατά τη γαλλική εφημερίδα *Πρωία*: «Δεν αξίζει να ασχοληθεί κανείς με την ελληνικήν κυβέρνησιν και ούτε να στηρίξη τας ελπίδας της επί της συνεργασίας αυτής. Οι υπάλληλοι μιας κυβερνήσεως η οποία αφήνει ανυπεράσπιστον το έδαφός της θεωρούνται ύποπτοι».[62] Αλλά και η αμερικανική εφημερίδα *Τάιμς*, αφού επικρίνει το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού, χαρακτηρίζει την κυβέρνηση «ένα βασιλικόν συνονθύλευμα όλως αντισυνταγματικόν». Επιπλέον, υπογραμμίζει τις ευθύνες του βασιλιά αλλά και του λαού για τη διαμορφωθείσα κατάσταση. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και μια ακόμη αμερικανική εφημερίδα, η οποία παρατηρεί ότι «η εισβολή των Βουλγάρων εις το ελληνικόν έδαφος μεταβάλλει εις τραγωδίαν την κωμωδίαν της ελληνικής ουδετερότητας». Όπως τονίζεται, η πολιτική αυτή πτώχευσε, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση έχασε την ευκαιρία να συμμετάσχει στον οριστικό διακανονισμό των μεταπολεμικών υποθέσεων. Η Ελλάδα, επισημαίνεται, θα έχει «στάσιν ικέτου εις τον οποίον οι γενναίοι νικηταί θα καταδεχθούν από οίκτον να ρίψουν ένα κόκκον». Για την Ελλάδα χάθηκε «μια χρυσή ευκαιρία, την οποία αντιλήφθηκε ο Βενιζέλος αλλά όχι ο βασιλιάς». Τέλος, το άρθρο κλείνει με το ερώτημα αν η χώρα θα ακολουθήσει «μέχρι τέλους την οδό του εξευτελισμού, την οποίαν εχάραξε ο Βασιλεύς της, όστις μένει κωφός μολονότι φθάνει η ώρα της Ειμαρμένης». Στο βασιλιά Κωνσταντίνο και στο ρόλο του αναφέρεται και η

61. *Το Φως*, «Ο βουλγαρικός κίνδυνος», 1 Ιουνίου 1916.

62. *Στο ίδιο*, «Ο Γαλλικός τύπος ζητεί», 21 Μαΐου 1916. Ο στρατηγός Δαγκλής σε άρθρο του στην εφημερίδα «Πατρίς» τονίζει την στρατηγική αξία του οχυρού και υπογραμμίζει το μέγεθος της ζημίας για την Ελλάδα από την παράδοσή του στους εχθρούς. Π. Δαγκλής, *Αναμνήσεις, Έγγραφα, Αλληλογραφία – Το Αρχείον του*, τόμ. 1ος, Αθήνα 1965, σ. 164 -166. Για την κατάληψη του Ρούπελ βλ. Cosmin, *όπ.*, σ. 194-195.

Για το βασιλιά Κωνσταντίνο ο Price γράφει: «Τον Ιούλιο του 1917 έγινε γνωστό ότι λίγο πριν από την κατάληψη του Ρούπελ ο Κωνσταντίνος πήρε δάνειο 8 εκατομμυρίων από τη γερμανική κυβέρνηση ενώ ταυτόχρονα διαπραγματευόταν δάνειο 5 εκατομμυρίων από τους Συμμάχους», Price, *ό.π.*, σ. 103.

εφημερίδα *Σουν*, η οποία σημειώνει ότι ο βασιλιάς παρά τη βουλγαρική εισβολή και την αγανάκτηση των κατοίκων της Μακεδονίας «θα θελήση μάλλον να ταχθή παρά το πλευρόν των Κεντρικών Αυτοκρατοριών παρά να συμπολεμήσει μετά της Αντάντ».[63]

Η άποψη λοιπόν της εφημερίδας *Το Φως* για την παράδοση του οχυρού Ρούπελ είναι χαρακτηριστική της αλλαγής της στάσεώς της τόσο απέναντι στους Συμμάχους όσο και στην κυβέρνηση Σκουλούδη. Διατυπώνει τη γνώμη ότι δικαίως οι Σύμμαχοι δυσπιστούν έναντι της Ελλάδας «αφ΄ ης ημέρας το φρούριον Ρούπελ παρεδόθη εις χείρας των ασπόνδων εχθρών μας». Γι΄ αυτό, ήταν λογικό, κατά την εφημερίδα, να χαρακτηρισθεί από τους Συμμάχους «ως ενέργεια ύποπτος» και «εναντίον των στρεφομένη». Επιπλέον, η εμμονή του Σκουλούδη για παραμονή στην εξουσία προκαλεί στην εφημερίδα αισθήματα αγωνίας για την τύχη της Ελλάδας.[64] Υπό αυτές τις συνθήκες, ο στρατηγός Σαράιγ θέτει (στις 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1916) τη Θεσσαλονίκη σε κατάσταση πολιορκίας. Με έγγραφό του γνωστοποιεί «ότι δεν επιδιώκει την κατάργησιν των αρχών… αλλά μόνον την του Γραφείου τύπου και την εφαρμογήν προληπτικής λογοκρισίας για τα αποστελλόμενα τηλεγραφήματα των εδώ εφημερίδων.[65] Η άποψη της εφημερίδας για τον στρατιωτικό νόμο είναι ότι «η μορφή του δεν είναι τόσο αυστηρά όσον αρχικώς ενομίσθη. Η κήρυξή του, κατά την εφημερίδα, γίνεται «διά λόγους καθαρά στρατιωτικούς και δια να ματαιώση τας τυχόν γενομένας συνεννοήσεις μετά των εχθρών».[66]

63. *Το Φως*, «Ο Γαλλικός τύπος ζητεί», 21 Μαΐου 1916. Η αναφορά στο όνομα του βασιλιά ως συνυπεύθυνου στο ζήτημα του Ρούπελ προκαλεί την έντονη αντίδραση της εφημερίδας η οποία σε υποσημείωσή της τον υπερασπίζεται και «συμβουλεύει» σε έντονο τόνο, την αμερικανική εφημερίδα να μην αναμειγνύει το όνομά του.
64. *Στο ίδιο,* «Πρέπει να παραιτηθήτε», 6 Ιουνίου 1916. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση των απόψεων μιας βενιζελικής και μιας αντιβενιζελικής εφημερίδας. Για τη βενιζελική *Πατρίς* η κυβέρνηση πρέπει να «παραιτηθή όσο το δυνατόν ταχύτερον», ενώ για το αντιβενιζελικό *Εμπρός* η κυβέρνηση πρέπει «να διαμαρτυρηθή εις όλα τα ουδέτερα Κράτη της Ευρώπης και Αμερικής διά τας αδικίας της Αντάντ απέναντι της Ελλάδος». *Στο ίδιο,* «Να παραιτηθή», 7 Ιουνίου 1916.
65. *Στο ίδιο,* «Τι ανακοινοί ο Σαράιγ», 22 Μαΐου 1916. Κατά τον Χ. Ζαφείρη οι Σύμμαχοι, με την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, αρχίζουν να συμπεριφέρονται ως στρατός κατοχής. Βλ. Χ. Ζαφείρης, *Εν Θεσσαλονίκη, 1900 -1960*, εκδ. Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 49. Για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου βλ. και Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 335.
66. *Στο ίδιο,* «Ήρχισεν η λειτουργία», 23 Μαΐου 1916.

Πάντως η ανάγκη της παραίτησης του Σκουλούδη γίνεται όλο και πιο επιτακτική για το *Φως*. Επισημαίνει, για άλλη μια φορά, την απραξία των κυβερνώντων, ιδιαίτερα στο θέμα της πείνας του πληθυσμού εξαιτίας του αποκλεισμού από την Αντάντ. Επιπλέον, τονίζει ότι η κυβέρνηση κατόρθωσε να εφαρμόσει την πολιτική της ουδετερότητας «μετά τοσαύτης ανικανότητος» ώστε οι κυβερνήσεις των Συμμάχων να μην της έχουν καμία εμπιστοσύνη. Τα σφάλματα των κυβερνώντων, γράφει, είναι τόσα πολλά ώστε δικαιολογημένα την κατέστησαν «έκπτωτον εν τη συνειδήσει των Συμμάχων». Από τη στιγμή μάλιστα που δεν απολαμβάνει τη λαϊκή εμπιστοσύνη, δεν δικαιούται «να παραμένη επί την αρχήν απλώς και μόνον, όπως υφίσταται τας σκληροτέρας των δοκιμασιών και τα δεινά της δυστυχίας ο ελληνικός λαός». Η ευθύνη, δηλαδή, κατά το *Φως*, δε βαραίνει πια την Αντάντ αλλά την κυβέρνηση, η οποία πέτυχε «όπως χείρονα καταστήση την θέσιν της Ελλάδος απέναντι των ισχυρών φίλων της». Γι' αυτό και καλεί την κυβέρνηση να παραιτηθεί «διά να αποδοθή εις την Ελλάδα ολίγη γαλήνη και ολίγη ανακούφισις ύστερα από τόσας δοκιμασίας».[67] Σε άλλο άρθρο μάλιστα τονίζεται ότι κάθε πολίτης γνωρίζει ότι ο ελληνικός λαός δεν καταπιέζεται ούτε ταλαιπωρείται από την Αντάντ για λόγους εκδίκησης.[68]

Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, το *Φως* επιτίθεται πλέον εναντίον των «δημοσιογραφικών κραχτών» της κυβέρνησης, οι οποίοι «μάταια προσπαθούν να εμφυσήσουν στο λαό την ιδέα ότι η Αντάντ μάς μεταχειρίζεται ως εχθρούς». Επιπλέον, η εφημερίδα δεν υιοθετεί πλέον την άποψη ότι η Αντάντ λαμβάνει μέτρα

67. *Το Φως*, «Η κυβέρνησις», 8 Ιουνίου 1916. Σε ένα άλλο άρθρο η εφημερίδα κατηγορεί την κυβέρνηση Σκουλούδη ότι «μόνος σκοπός των είναι η παντί τρόπω εναντίωσις εις πάσαν δράσιν». Επιπλέον, ασκεί κριτική στην παρελθούσα πολιτική των κυβερνώντων και υπογραμμίζει ότι «προκάλεσαν τας δεινοτάτας των συμφορών διά της ακολάστου γλώσσης των και της απιστεύτου προκλητικότητός των». Και συνεχίζει: «Δεν είναι υπέρτατη συμφορά η απόλυτος δυσμένεια της θαλασσοκράτειρας της Αντάντ άνευ της οποίας δεν δυνάμεθα να ζήσωμεν;». Κατόπιν, το *Φως* δηλώνει τη θέση του: «Ημείς εκ των στηλών αυτών δεν υπεστηρίξαμεν την έξοδον εκ της ουδετερότητος», αλλά τονίσαμε ότι «εάν τα ελληνικά συμφέροντα απαιτήσωσι, η Ελλάς θα συμμετάσχει του μεγάλου αγώνος είτε ο Βενιζέλος πρωθυπουργεύει είτε ο κ. Γούναρης». *Στο ίδιο,* «Ποία η αλήθεια», 24 Ιουνίου 1916.

68. *Στο ίδιο,* «Βασιλεύ αποπέμψατε», 7 Ιουνίου 1916. Το ίδιο διάστημα η εφημερίδα αναδημοσιεύει άρθρα ξένων εφημερίδων (γαλλικού και βρετανικού τύπου). Σε αυτά υπενθυμίζεται –με μορφή προειδοποίησης- η ισχύς των δυνάμεων και η δυνατότητα δυναμικής παρέμβασής τους στις υποθέσεις της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι «Αι Δυνάμεις εις τας οποίας η Ελλάς οφείλει την ανεξαρτησίαν της και αι οποίαι διά συνθηκών έχουν εγγυηθή όπως περιφρουρήσουν το Σύνταγμα», θα αντιδράσουν δυναμικά σε περίπτωση που η ελληνική κυβέρνηση κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι οι Σύμμαχοι δικαιούνται να ζητήσουν «την απόδοσιν των Συνταγματικών Ελευθεριών του λαού». *Στο ίδιο*, «*Ο Χρόνος*», 4 Ιουνίου 1916.

με στόχο τον εξαναγκασμό της εξόδου της Ελλάδας από την ουδετερότητα. Γι΄ αυτό άλλωστε τις απόψεις των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων τις χαρακτηρίζει ως «δημοκοπικά ψεύδη», «τα οποία δεν είναι δυνατόν να βρουν απήχηση στον ελληνικό λαό από τη στιγμή που η Αντάντ έχει δηλώσει επίσημα ότι δεν επιδιώκει την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα».[69] Εξάλλου κατά την εφημερίδα, ο ελληνικός λαός έχει εκδηλώσει «πολλαχώς και ποικιλοτρόπως την συμπάθειά του υπέρ της επικρατήσεως των Συμμαχικών όπλων». Απλά, η Αντάντ θεωρεί ότι «εν Ελλάδι στραγγαλίζεται η βούλησις και η πλειονότης του Ελληνικού Λαού». Και η επιθυμία του, «όπως ενόπλως τεθή εις το πλευρόν των αγωνιζομένων εν τη Βαλκανική γραμμή Συμμαχικών στρατευμάτων, καταδαμάζεται υπό Κυβερνήσεως μη απολαμβανούσης της λαϊκής εμπιστοσύνης». Προχωρώντας ένα βήμα περισσότερο, το *Φως* διατυπώνει την άποψη ότι η αδυναμία της κυβέρνησης Σκουλούδη και η ανάγκη έκφρασης της λαϊκής βούλησης αποτελούν ένα σοβαρότατο λόγο για τη διεξαγωγή εθνικών εκλογών. Γι΄ αυτό και προτείνει στο βασιλιά την άμεση κήρυξή τους χωρίς μάλιστα να διστάσει να επιρρίψει ευθύνες και στον ίδιο γράφοντας ότι «η Κυβέρνησίς σας έχει την σκέψιν γεροντιάζουσαν».[70]

69. *Το Φως*, «Η πολιτική», 4 Ιουνίου 1916. Από τις αρχές του καλοκαιριού, οι Δυνάμεις της Αντάντ ενίσχυαν κάθε εκδήλωση που στρεφόταν εναντίον της βασιλικής παράταξης, αναπτύσσοντας παράλληλα έντονη δραστηριότητα στην Ελλάδα, κυρίως στον τομέα της προπαγάνδας. Βλ. Γ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916 – Ιούνιος 1917), *Μνήμων (1980),* σ. 150.
70. *Στο ίδιο*, «Βασιλεύ αποπέμψατε», 7 Ιουνίου 1916. Είναι χαρακτηριστικό ότι το *Φως* πιστεύει ότι η παρουσία της Κυβέρνησης Σκουλούδη «εκθέτει την αξιοπρέπειαν του Σεπτού Υμών προσώπου». Γι΄ αυτό κάνει επίκληση στο πρόσωπό του να ακούσει την «φωνήν των ειλικρινών υπηκόων του».

Η συμμαχική διακοίνωση του Ιουνίου του 1916 - Η αντικατάσταση Σκουλούδη από το Ζαΐμη

Λίγο αργότερα οι Σύμμαχοι, στις 8/21 Ιουνίου 1916, με κοινή διακοίνωσή τους προς την ελληνική κυβέρνηση, απαιτούσαν την αποστράτευση του ελληνικού στρατού, την άμεση αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη, τη διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών καθώς και την απόλυση ορισμένων ανώτερων αξιωματικών των σωμάτων ασφαλείας που η στάση τους ήταν εχθρική προς την Αντάντ.[71] Η δραστική αυτή επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδος, που έθιγε και τα τελευταία ίχνη της εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας της χώρας, θεωρήθηκε μεγάλη ταπείνωση παρά προσπάθεια «να προστατευθούν» οι συνταγματικές ελευθερίες των Ελλήνων, όπως παρουσίασαν την επέμβαση οι Σύμμαχοι και την ερμήνευσαν πολλοί Βενιζελικοί.[72] Το *Φως* δημοσιεύει άρθρα ξένων εφημερίδων που σχολιάζουν την επέμβαση. Για τη γαλλική εφημερίδα *Ο Χρόνος*, ο ελληνικός λαός πρέπει να καταλάβει «ότι δεν επιζητούμεν τον εξευτελισμόν αυτού, αλλ' ότι σκοπός μας είναι να εγγυηθώμεν την ηθικήν του θέλησιν και να περιφρουρήσωμεν τα ύψιστα συμφέροντα του Ελληνισμού».[73] Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και άρθρο της βρετανικής εφημερίδας *Μόρνιγκ Πόστ*, η οποία επισημαίνει ότι «σε καιρό πολέμου είναι επιβεβλημένη η χρήση *σκληρών μέτρων*». Επιπλέον, τονίζει ότι καθήκον των Συμμάχων είναι να απελευθερώσουν τον ελληνικό λαό από το γερμανικό ζυγό διότι «έχει ανάγκην να ακολουθήση μια εθνικήν πολιτικήν βασιζομένην επί της ανεξαρτησίας και των βλέψεών του. Οι πόθοι δε του ελληνικού λαού είναι να ταχθή παρά το πλευρό των Συμμάχων».[74] Σε μια άλλη βρετανική εφημερίδα *Τα Ημερήσια Χρονικά* γίνεται αναφορά στο ρόλο του βασιλιά και

71. Το *Φως* , «Επεδόθη η νότα της Αντάντ», 9 Ιουνίου, 1916. Τελικά, η παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη ικανοποιεί ιδιαίτερα την εφημερίδα η οποία δηλώνει «βεβαία ότι η Ελλάδα εξέρχεται πλέον της περιόδου των δοκιμασιών». Επιπλέον, πιστεύει ότι η νέα κυβέρνηση (όποια κι αν είναι) «επανακτώσα την πίστιν και την εμπιστοσύνην των εμπολέμων ομάδων», θα επαναφέρει στη χώρα τη γαλήνη. Παράλληλα, ευελπιστεί ότι θα χειριστεί «μετ' ευθύτητος και άνευ προκαταλήψεως» την πολιτική με σκοπό «να εξαναγκάση την πατρίδα να βγει εκ του βαράθρου εις το οποίον την έρριψαν οι τέως Κυβερνήται αυτής».
72. Λεονταρίτης , «Η διεθνής θέση», σ.36.
73. *Το Φως*, «Γαλλικά σχόλια», 11 Ιουνίου 1916.
74. *Στο ίδιο,* «Η εν Ελλάδι κατάστασις», 12 Ιουνίου 1916.

διατυπώνονται σαφείς προειδοποιήσεις προς το πρόσωπό του: «Πρέπει να εννοήση ο Βασιλεύς ότι δεν θα ανεχθώμεν την παλαιάν πολιτικήν του . Εάν θέλη να διατηρήση τον θρόνον του πρέπει να περιορίση την δράσιν του, ως ο πατήρ του, εντός των ορίων του συντάγματος».[75]

Παράλληλα, το *Φως* δημοσιεύει και άρθρα φιλοβενιζελικών εφημερίδων που σχολιάζουν τα γεγονότα. Ο *Κήρυξ* όπως ήταν αναμενόμενο, τάσσεται υπέρ της επέμβασης της Αντάντ. Της αναγνωρίζει το δικαίωμα ανάμειξης στα εσωτερικά του κράτους, αφού στηρίζεται στις γνωστές συνθήκες «περί εγγυητριών Δυνάμεων». Για την εφημερίδα, η επέμβαση «ουδέν αποσκοπεί ειμή την κατάλυσιν των δημιουργηθέντων συστημάτων της κατασκοπίας και τρομοκρατίας». Επιπλέον, προσθέτει ότι ο ελληνικός λαός «θα ευγνωμονή τας προστάτιδάς του Δυνάμεις διά την παρέμβασίν των ταύτην».[76] Αλλά και η *Νέα Ελλάς* επικροτεί τις ενέργειες των Συμμάχων και επιτίθεται εναντίον εκείνων οι οποίοι προσπαθούν να αποδείξουν ότι «η Ελλάς υβρίσθη διά της διακοινώσεως». Παράλληλα, τονίζει ότι ο ελληνικός λαός «δεν ενέκρινε πολιτικήν Γερμανόφιλων». Παρόμοιες θέσεις παίρνουν τόσο η εφημερίδα *Αθήναι* όσο και η *Πατρίς*, οι οποίες υποστηρίζουν ότι η κυβέρνηση Σκουλούδη «διά της προκλητικής στάσεώς της προυκάλεσε την τελευταίαν νόταν» και τη διοργάνωση διαδηλώσεων κατά της Αγγλίας και της Γαλλίας.[77] Τέλος, για την εφημερίδα *Ελλάς* η επέμβαση «θα εξυπηρετήση μόνο τα ελληνικά συμφέροντα», ενώ παράλληλα δε διστάζει να τονίσει ότι η ευγνωμοσύνη των Ελλήνων προς την Αντάντ δεν είναι μικρότερη από την επέμβαση στο Ναυαρίνο.[78]

Ιδιαίτερη όμως εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το *Φως* δε διστάζει να δημοσιεύσει παράλληλα και άρθρα αρνητικά άλλων εφημερίδων τόσο για τη συμμαχική επέμβαση, όσο και για τον ίδιο το Βενιζέλο. Σε ένα από αυτά, η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* γράφει ότι «αι εισηγήσεις του Βενιζέλου και αι αντιαντατικαί δήθεν εκδηλώσεις των Αθηνών» ματαίωσαν το συμβιβαστικό διάβημα των Συμμάχων και προκάλεσαν «την τελευταίαν εξευτελιστικήν διά την Ελλάδαν νόταν». Επίθεση εναντίον του Βενιζέλου εξαπολύει και η εφημερίδα *Εμπρός*. Αυτή γράφει

75. *Το Φως*, «Η εν Ελλάδι κατάστασις», 12 Ιουνίου 1916.
76. *Στο ίδιο*, «Κρίσεις του *Κήρυξ*», 13 Ιουνίου 1916.
77. *Στο ίδιο*, «Η γνώμη του αθηναϊκού τύπου», 13 Ιουνίου 1916. Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Νέα Ημέρα* από την πλευρά της γράφει: «Αφού μένοντες εν ουδετερότητι δυνάμεθα να είμεθα φίλοι αμφοτέρων των εμπολέμων μερίδων διατί να δώσωμεν την φιλίαν μόνον εις την μίαν εμπόλεμον δύναμιν;».
78. *Στο ίδιο*, «Η γνώμη του αθηναϊκού τύπου», 15 Ιουνίου 1916.

ότι ο Βενιζέλος προσπαθεί να πείσει τον κόσμο ότι η «Ελλάς ηλευθερώθη διά της πτώσεως της Κυβερνήσεως». Παράλληλα, επισημαίνει ότι με την επέμβαση «το ελληνικόν κράτος υπεδουλώθη ήδη εις τους ξένους».[79]

Παράλληλα, το *Φως* δημοσιεύει και δηλώσεις του ίδιου του Βενιζέλου στις οποίες δικαιολογεί την επέμβαση των Δυνάμεων υποστηρίζοντας ότι έπρεπε «να καταφύγουν εις τα έσχατα μέτρα». Εξάλλου, και για αυτόν η ευθύνη της επέμβασης «επιπίπτει καθ' ολοκληρίαν εις την κυβέρνησιν Σκουλούδη». Επιπλέον, ο Βενιζέλος δηλώνει αφενός ότι εξαιτίας της συμμαχικής ενέργειας «το έθνος θα ανακτήση τας ελευθερίας, από τας οποίας είχε στερηθή προ τόσων μηνών», και αφετέρου ικανοποιημένος διότι οι δυνάμεις της Αντάντ «εβάσισαν την επέμβασίν των επί της ιδιότητός των ως Προστατίδων».[80]

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Ζαΐμη τον Ιούνιο του 1916, με την αποδοχή των συμμαχικών απαιτήσεων, δίνει την ευκαιρία στην εφημερίδα να πάρει και η ίδια θέση, θετική στη συγκεκριμένη συγκυρία, τόσο υπέρ του νέου Πρωθυπουργού όσο και της Αντάντ. Είναι χαρακτηριστικό ότι διαψεύδει, με κατηγορηματικό τρόπο, τις φήμες για παραίτηση της νέας κυβέρνησης οι οποίες, όπως γράφει, εκπορεύονται από διάφορες αντιαντατικές εφημερίδες. Θεωρεί ότι η νέα κυβέρνηση είναι στο στάδιο της εκτέλεσης των υποσχέσεων προς την Αντάντ και άρα είναι λογικό να την κρίνει κανείς με επιείκεια. Όσον αφορά τη στάση της απέναντι στην ενέργεια της Αντάντ, η εφημερίδα είναι ξεκάθαρη: Πιστεύει ότι η Αντάντ «σώσασα δια της επεμβάσεώς της τας λαϊκάς ελευθερίας και αναστηλώσασα τα δικαιώματα του πολίτου τα εκ του Συντάγματος απορρέοντα, αυτή είναι η εγγυήτρια». Επιπλέον, πιστεύει ότι με τη διεξαγωγή εκλογών «θα αφήσει ανεπηρεάστως να εκδηλωθή η Λαϊκή Θέλησις». Ταυτόχρονα, υπερασπίζεται την Αντάντ έναντι των ψευδών ειδήσεων των αντιαντατικών εφημερίδων, σκοπός των οποίων είναι «να παραστήσουν την Αντάντ επιδιώκουσαν ουχί την αναστήλωσιν των λαϊκών Ελευθεριών διά της ενεργείας εκλογών αλλά την βίαιαν εγκατάστασιν εις

79. *Το Φως*, «Η γνώμη του αθηναϊκού τύπου», 15 Ιουνίου 1916.
80. *Στο ίδιο*, «Δηλώσεις του κυρίου Βενιζέλου», 18 Ιουνίου 1916. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι η εξής δήλωση του Βενιζέλου: «Ως Έλλην πολίτης, είμαι δυσαρεστημένος εκ της διακοινώσεως της Αντάντ».

την αρχήν του κ. Βενιζέλου δι΄ ανατροπής της σημερινής Κυβερνήσεως και καταλύσεως των Συνταγματικών του Λαού δικαιωμάτων». Επισημαίνει μάλιστα ότι αυτοί που θέλουν να παρουσιάσουν τους Συμμάχους «αμφιβάλλοντας περί της ορθοφροσύνης των Ελλήνων και όντας ετοίμους να μετέλθουν πιέσεις (έναντι της Ελλάδας), επιδιώκουν να δικαιολογήσουν «την καταπεσούσαν τρομοκρατικήν ολιγαρχίαν», όπως χαρακτηρίζει την προηγούμενη κυβέρνηση Σκουλούδη. Επιπροσθέτως, η εφημερίδα δε διστάζει να επισημάνει ότι οι Σύμμαχοι από τη στιγμή που κάνουν «ένα υπέρλαμπρον αγώνα κατά του δεσποτισμού και της εστεμμένης ολιγαρχίας δε δύνανται να ενεργήσουν πράξεις αντίθετες με όσα πρεσβεύουν».[81] Γι΄ αυτό άλλωστε «αι χιλιάδες των Συμμαχικών τηλεβόλων και λογχών, αναμένουν να καταστήσωσι πολύ δυσάρεστον την όποιαν [Βουλγαρική] επίθεσιν. Τούτο καλώς το γνωρίζουσι και οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι».[82]

81. *Το Φως,* «Η Αντάντ και η κυβέρνησις», 26 Ιουνίου 1916. Επίσημες διαβεβαιώσεις για το ζήτημα των εκλογών δίνει ο πρεσβευτής της Αγγλίας Έλιοτ σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Εστία*. *Στο ίδιο,* «Αι δυνάμεις», 16 Ιουνίου 1916.
82. *Στο ίδιο,* «Η βουλγαρική εισβολή», 15 Ιουνίου 1916. Ιδιαίτερη όμως εντύπωση προκαλεί η έμμεση προειδοποίηση που απευθύνει η εφημερίδα στην κυβέρνηση Ζαΐμη ότι προσδοκά από αυτήν «να μη ανεχθή [και αυτή] να ίδη τους Βουλγάρους εισχωρούντας εις το Μακεδονικόν έδαφος». Ωστόσο, αμέσως μετά το *Φως* εκφράζει την εμπιστοσύνη του υπογραμμίζοντας ότι «τοιαύτης όμως δράσεως την δόξαν δε θα ζητήση η κυβέρνησις». Μάλιστα θεωρεί τον Ζαΐμη πρόσωπο «ειλικρινές», «άδολον» το οποίο απολαμβάνει της εμπιστοσύνης των Συμμάχων. *Στο ίδιο,* «Αντιβενιζελικαί αστοχίαι», 18 Ιουνίου 1916. Για το Ζαΐμη και τις σχέσεις του με τους Συμμάχους η εφημερίδα γράφει: «…Απολαύων της ευμενείας και της εμπιστοσύνης των αναμφιβόλως θέλει εργασθή, όπως ανακουφίση τον Ελληνικόν λαόν από τα δεινά…της απελθούσης κυβερνήσεως». Επιπροσθέτως, επισημαίνει ότι χάρη στη «νηφαλιότητα και στην πεφωτισμένη αντίληψή του» θα οδηγήσει τον ελληνικό λαό «πλησίον των φίλων του»[την Αντάντ],ενώ θα εξασφαλίσει και «την εσωτερικήν γαλήνην της χώρας». Στην ουσία, κατά την εφημερίδα, «η Ελλάς εισέρχεται εις νέαν περίοδον». *Στο ίδιο,* «Η νέα περίοδος», 10 Ιουνίου 1916. Ευμενή σχόλια για τον Ζαΐμη δημοσιεύει και η γαλλική εφημερίδα *Ο Χρόνος*. Αυτή τον χαρακτηρίζει ως άνθρωπο «ευθύ και αξιοπρεπή». *Στο ίδιο,* «Οι Γάλλοι», 17 Ιουνίου 1916. Αρνητικές ωστόσο είναι οι κρίσεις του Γ. Βεντήρη για το Ζαΐμη: «Άνευ τόλμης προς ανάληψιν ευθυνών, χωρίς ίχνος μαχητικότητος διά την επιβολήν των πεποιθήσεών του. Δεν υπήρξε πρωθυπουργός υπεύθυνος, αλλ΄ αρχιγραμματεύς του Κωνσταντίνου». Βλ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 45-46. Απέναντι στο Ζαΐμη η γερμανική πλευρά δυσπιστούσε σφόδρα, αφού ο Φάλκενχάουζεν πίστευε ότι ήταν οικονομικά εξαρτημένος από το Βενιζέλο και ότι απλώς ελισσόταν μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών, με απώτερο σκοπό να μεθοδεύσει τη μετάβαση από μία δική του σε μία κυβέρνηση το Βενιζέλου. Βλ. Λούλος, *ό.π.* , σ. 32.

Η βουλγαρική εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916

Οι εξελίξεις καθώς τελειώνει το καλοκαίρι του 1916 είναι ραγδαίες. Ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις εισβάλλουν στην Ανατολική Μακεδονία και με δυσκολία αναχαιτίζονται από το Σαράιγ, αφού πρώτα καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα της περιοχής. Οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές σπεύδουν να εξαπολύσουν διωγμό εναντίον των Ελλήνων, με σκοπό την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού.[83] Κατά τη διάρκεια των πρώτων ημερών της βουλγαρικής εισβολής στη Μακεδονία με φανερή αγωνία για την τύχη της περιοχής, *Το Φως*, δημοσιεύει άρθρο στο οποίο παρουσιάζει το Βενιζέλο ως μόνη αξιόπιστη πολιτική λύση. Τονίζει ότι οι κίνδυνοι που διατρέχει η Μακεδονία δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν «παρά μόνον με Κυβερνήτην τον κ. Βενιζέλο». Για την εφημερίδα είναι ο μόνος που μπορεί να ακολουθήσει φιλική πολιτική προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις και ο μόνος πολιτικός που εμπνέει σε αυτές εμπιστοσύνη.[84] Ταυτόχρονα, αφού δηλώνει, για άλλη μία φορά, ότι οι Δυνάμεις φρόντισαν «υπέρ της ανορθώσεως του Ελληνικού Συντάγματος» και ότι εξακολουθούν να ενδιαφέρονται για την Ελλάδα, τονίζει ότι η περαιτέρω πολιτική τους θα εξαρτηθεί «εκ της ψήφου την οποίαν θα δώση ο Ελληνικός λαός». Γι΄ αυτό «η έγκρισις της πολιτικής των Φιλελευθέρων, μόνη αυτή, θα θεωρηθή ως φιλική προς αυτάς». Μόνο τότε, σημειώνεται, «η Ελλάς θα απολαύση και πάλιν την προστασία των [Δυνάμεων] δι΄ ης και μόνης δύναται να σωθή και να περισώση ό,τι ακόμη είναι δυνατόν να περισωθή διά τον υπόδουλον Ελληνισμόν». Έτσι, η εφημερίδα προτρέπει την ψήφιση των Φιλελευθέρων αφού «πάσα άλλη ψήφος του Ελληνικού Λαού θα θεωρηθή ως διαστροφή των αισθημάτων ευγνωμοσύνης» προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις. Σε αυτή την περίπτωση «θα κανονίσουν ανάλογον απέναντι της Ελλάδος πολιτικήν».[85]

Στα τέλη Αυγούστου του 1916 και ενώ αρχίζει να παγιώνεται η παρουσία των βουλγαρικών στρατευμάτων στη Μακεδονία το *Φως*, αντιλαμβανόμενο τη σοβαρότητα της κατάστασης, δημοσιεύει άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μακεδόνες εγέρθητε». Εκεί, αφού επικρίνει την κυβέρνηση και προσωπικά τον Πρωθυπουργό για αδράνεια, καλεί τους κατοίκους της Μακεδονίας να αγωνιστούν «παρά το πλευρόν των Συμμάχων εναντίον των βαρβάρων…ίνα σώσωμεν την

83. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 263. Βλ. επίσης και Π. Ενεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1916)*, Αθήνα 1962, σ. 333 κ.ε.
84. *Το Φως*, «Εάν δεν ακολουθήσωμεν», 6 Αυγούστου 1916.
85. *Στο ίδιο*, «Διά τους μικροπολιτικούς», 7 Αυγούστου 1916.

Μακεδονίαν».[86] Επικρίνει μάλιστα με ειρωνικό τρόπο την τακτική των ελληνικών στρατευμάτων «να χαιρετούν τον προαιώνιον εχθρόν και να αφήνουν ελεύθερον τον δρόμον εις τους εισβολείς». Παράλληλα, επαινεί τον «ήρωα Χριστοδούλου» για την αντίσταση που προέβαλε και δηλώνει με κατηγορηματικό τρόπο ότι η εισβολή δεν αποτελεί παρά «πυροτέχνημα των Βουλγάρων» που είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Σημειώνεται ακόμη ότι «πάσα απόπειρα εναντίον των Συμμαχικών θέσεων μέλλει να συντριβή» από τα «ηρωικά» στρατεύματα του Σαράιγ. Στις κρίσιμες αυτές στιγμές, το *Φως* εκδηλώνει, για άλλη μια φορά την υποστήριξή του προς το Βενιζέλο, εναντίον του οποίου διεξάγεται, όπως γράφει, πόλεμος «άγριος, αδυσώπητος, ανήκουστος». Αφού τονίζεται, ξανά, η ικανότητά του να οδηγήσει στην «αναγέννηση» την Ελλάδα, επιτίθεται στους κυβερνώντες οι οποίοι οδήγησαν τη χώρα σε τέτοια κατάσταση ώστε να υφίσταται «πάσαν ταπείνωσιν, πάντα κίνδυνον αρκεί μόνον να μη πολεμήση». Επιπλέον, κατηγορεί τους αντιβενιζελικούς ότι «παρασκευάζουσι συμφοράς αντιπροβάλλοντας την Α.Μ. τον Βασιλέα προς τον αρχηγό των Φιλελευθέρων». Τέλος, διαπιστώνει, με έκδηλη απογοήτευση, ότι η Ελλάδα με την απαθή της στάση επανέρχεται «εις την μαύρην εποχήν, καθ’ ην εζήτει διά παρακλήσεων και ικεσιών να προασπίση τα δικαιά της και να προστατεύση την ασφάλειάν της». Επανέρχεται «εις την απαισίαν εποχήν του δίσκου της επαιτείας».[87]

Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι το *Φως* επιτίθεται εναντίον των αντιβενιζελικών εφημερίδων, οι οποίες εξομοιώνουν την αγγλογαλλική διοίκηση της Μακεδονίας με την αντίστοιχη των Βουλγάρων. Γράφει χαρακτηριστικά: «όπου η αγγλογαλλική κατοχή εκεί γαλήνη και ευημερία και όπου γερμανοβουλγαρική εκεί έκφρων και έντρομος φυγή, χάριν της σωτηρίαςτης τιμής»[88]

86. *Το Φως*, «Μακεδόνες εγέρθητε», 9 Αυγούστου 1916. Για να δείξει το *Φως* το μέγεθος της αδράνειας της Αθήνας με αφορμή την επικείμενη επίθεση των Ρώσων στη Βουλγαρία, διαμέσου της Ρουμανίας, γράφει: Οι στρατοί των πεπολιτισμένων Εθνών ηνωμένοι χτυπούν τον βάρβαρον της Ευρώπης, τον αληθινόν ταραχοποιόν της Βαλκανικής. Και μόνον η Ελλάς παραμένει απαθής». *Στο ίδιο*, «Ούτε οικτιρμούς», 13 Αυγούστου 1916.

87. *Στο ίδιο*, «Η πολεμική λαίλαψ», 10 Αυγούστου 1916.

88. *Στο ίδιο*, «Και των αγαθών Ελλήνων», 11 Αυγούστου 1916. Ως επιχείρημα, για τη χρηστότητα της διοίκησης των Αγγλογάλλων η εφημερίδα γράφει ότι: «Η μέχρι τώρα αγγλογαλλική κατοχή όχι μόνο δε δημιούργησε νέους πρόσφυγες αλλά και έλυσε, κατά ένα μεγάλο μέρος, το προσφυγικό ζήτημα της Μ. Ασίας». Μια εικόνα για τα βάσανα των κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας αλλά και για τη ζωή του ως αιχμαλώτου στο Γκέρλιτς της Γερμανίας, μας δίνει ο Παπαδάκης. Αυτός ήταν βενιζελικός και υπηρετούσε στη δύναμη της Κρητικής χωροφυλακής που είχε σταλθεί στη Μακεδονία το 1916. Με την παράδοση όμως του Δ΄ Σώματος Στρατού αναγκάστηκε, όπως και αρκετοί ακόμη, να πάει στη Γερμανία. Ο ίδιος ωστόσο δηλώνει ότι δε γνώριζε από την αρχή που επρόκειτο να τους μεταφέρουν. Αναλυτικότερα βλ. Μ. Παπαδογιάννης, *Το άγνωστο ημερολόγιο ενός Κρητικού αξιωματικού, Ιωάννη Μ. Παπαδάκη*, πρόλογος Α. Βακαλόπουλου, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 15 κ.ε.

Παράλληλα, σημειώνει για τους Αγγλογάλλους ότι ποτέ δε θέλησαν με τη συμπεριφορά τους, ακόμη και στις ώρες που δικαιούνταν να οργισθούν, να φερθούν με τρόπο υποτιμητικό «προς την στολήν του Έλληνος αξιωματικού». Αντίθετα, ενώ «και δημοσία ακόμη υβρίζοντο, χυδαίως υπό τινάς Έλληνας αξιωματικούς», διατήρησαν την ψυχραιμία τους και έδειξαν μεγαλοθυμία. Επομένως, καταλήγει η εφημερίδα, δεν είναι πειστικές «αι κραυγαί αγανακτήσεως των αντιβενιζελικών ανθρώπων και εφημερίδων ότι δήθεν πιέζονται και εξευτελίζονται οι Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώται εν Μακεδονία».[89] Παράλληλα, σχολιάζοντας τη στάση του αντιβενιζελικού τύπου για την εισβολή τονίζει ότι οι «Γερμανοβούλγαροι των Αθηνών έχουν τόση λαχτάρα να δουν τους φίλους τους να καταλαμβάνουν ολόκληρη τη Μακεδονία», ώστε «προεξοφλούν από τούδε την αποτυχίαν των σχεδίων του στρατηγού Σαράιγ». Από την πλευρά του, εκφράζει τη βεβαιότητα για εκπλήρωση των στόχων του Σαράιγ και επιρρίπτει ευθύνες στο Επιτελείο διότι «εσκευώρησε πάσαν προδοτικήν καταχθονιότητα διά να υποβοηθήση την εισβολήν». Επιπροσθέτως, υπερασπίζεται τους Συμμάχους έναντι όσων δημοσιεύει η *Νέα Ημέρα*, «η κατά συνείδησιν και πολιτικήν Αυστροβουλγαρική εφημερίς της πρωτεύουσας», όπως τη χαρακτηρίζει.[90] Την ίδια περίοδο διοργανώνεται συλλαλητήριο στην Αθήνα κατά της βουλγαρικής εισβολής στη Μακεδονία. Ο Βενιζέλος εκφωνεί λόγο στον οποίο τονίζει ότι για τη σημερινή κατάσταση υπεύθυνος είναι «ο διεξαγόμενος συνταγματικός εκτροχιασμός». Αποφεύγει ωστόσο να στραφεί άμεσα εναντίον του Κωνσταντίνου και προτείνει την επίδοση ψηφίσματος (από αντιπροσωπεία του λαού), στο οποίο να τονίζεται ότι ο βασιλιάς έγινε «θύμα των καπήλων του Στέμματος…», οι οποίοι ενεργούν με στόχο την ικανοποίηση της «προσωπικής των εμπαθείας κατά του Βενιζέλου». Ωστόσο, δε λείπουν και οι αναφορές για ευθύνη του βασιλιά στο ζήτημα της εισβολής των Βουλγάρων στη Μακεδονία.[91]

89. Το Φως, «Με το πάθος των αρνησιπάτριδων», 17 Αυγούστου 1916.
90. *Στο ίδιο*, «Εάν δεν ακολουθήσωμεν», 6 Αυγούστου 1916.
91. *Στο ίδιο*, «Πάσαν προδοτικήν», 13 Αυγούστου 1916.

Η κατάληψη της Καβάλας και η αιχμαλωσία των ελληνικών δυνάμεων από τους Βουλγάρους συγκλονίζει την Αθήνα. 6.000 άνδρες και 400 αξιωματικοί παραδίδονται στις βουλγαρικές δυνάμεις και μεταφέρονται ως αιχμάλωτοι στο Γκέρλιτς της Γερμανίας. Η Αθήνα ζητά από το Βερολίνο την επάνοδο των ανδρών του Δ΄ Σώματος Στρατού, αλλά οι ενέργειες αυτές ήταν πια ενέργειες απελπισίας. Η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας είναι πλέον γεγονός ως αποτέλεσμα της πολιτικής του Κωνσταντίνου.[92]

Τέλος, αρχίζει να γίνεται αισθητή στα άρθρα της εφημερίδας η πίστη της στη νίκη των Συμμάχων στο δυτικοευρωπαϊκό μέτωπο. Ιδιαιτέρως, τονίζεται ότι «ο αγών κλίνει υπέρ της Αντάντ» και ότι «παντού η νίκη στέφει τα όπλα των Συμμάχων». Ταυτόχρονα, επισημαίνεται «η ερείπωσις της Αυστρίας και η εξασθένισις της Γερμανίας». Και ενώ όλα αυτά αποτελούν για την εφημερίδα μια αναμφισβήτητη αλήθεια που στηρίζεται σε πολεμικά γεγονότα, σημειώνεται ότι «μόνο στην Ελλάδα υπάρχουν κάποιοι οι οποίοι προσπαθούν παντί τρόπω να ανακαλύψωσι επιχειρήματα, όπως κλονίσωσι την επί της νίκης της Αντάντ πεποίθησιν της κοινής γνώμης».[93]

92. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», σ.39. Για την κατάληψη της Καβάλας και την παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού βλ. Παναγάκος, *ό.π.*, σ. 326. Βλ. επίσης Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 362 κ.ε. Η παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού ήταν κάτι που ξάφνιασε τους Γερμανούς, βλ. Afflerbach, *ό.π.*, σ. 58.
93. *Το Φως*, «Το χθεσινόν συλλαλητήριον», 15 Αυγούστου 1916.

Η εκδήλωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας

Οι εξελίξεις όμως είναι ραγδαίες. Στις 17/30 Αυγούστου 1916 εκδηλώνεται το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη. Το *Φως* το ανακοινώνει και σπεύδει να δημοσιοποιήσει το σκοπό του κινήματος, που είναι η συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό των Συμμάχων «εις τον πόλεμον προς σωτηρίαν της Μακεδονίας και η απελευθέρωσις των αλύτρωτων αδελφών».[94] Ταυτόχρονα, και ο κατάπλους του συμμαχικού στόλου στον Πειραιά, δίνει την αφορμή στην εφημερίδα να σημειώσει ότι «οιονδήποτε άλλο μέτρο (λάβουν οι Δυνάμεις) δεν είναι δυνατόν ειμή μετ΄ ανακουφίσεως και μετ΄ εμπιστοσύνης να επιδοκιμάση ο ελληνικός λαός». Χάρη στις Δυνάμεις, ελπίζει να απαλλαγεί η Ελλάδα «άνευ αιματοχυσίας και σπαραγμού» και να τύχει της ευεργεσίας και της προστασίας τους. Επιπλέον, σημειώνει, «όπως τα συμμαχικά στρατεύματα της Θεσσαλονίκης έσωσαν την Μακεδονίαν, ούτω ο συμμαχικός στόλος ο αγκυροβολών παρά την πρωτεύουσαν σώζει το όλον εθνικόν ζήτημα». Η φανερή πλέον υποστήριξη προς τις Δυνάμεις διαπιστώνεται πέραν όσων αναφέρθηκαν, και από το γεγονός της δικαιολόγησης των –επιθετικών- συμμαχικών ενεργειών. Γράφει ότι αν σκοπός της Αντάντ ήταν να θυσιάσει την Ελλάδα «χάριν του αγώνος των Συμμάχων», θα μπορούσε να προβεί σε δυναμικότερες ενέργειες, οι οποίες θα οδηγούσαν σε πλήρη εξόντωση της «περιουσίας και ζωής, όχι μόνον του ελεύθερου ελληνικού λαού, αλλά και των εν διασπορά Ελλήνων». Πέραν των άλλων, προστίθεται ότι η Αντάντ είχε την εύλογη αφορμή να κηρύξει την Ελλάδα χώρα εχθρική, εξαιτίας της αθέτησης της ελληνοσερβικής συμμαχίας. Ωστόσο, η Αντάντ, κατά την εφημερίδα, διαπνεόμενη υπό φιλελεύθερο πνεύμα, δε θα εξολόθρευε ποτέ έθνος το οποίο έχει επανειλημμένα βοηθήσει στο παρελθόν.[95] Παράλληλα, δηλώνει αισιόδοξη, ότι αν η Ελλάδα συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, θα ανταμειφθεί από αυτές για τη βοήθεια που θα προσφέρει. Πρόκειται για Δυνάμεις «μεγάλες και ισχυρές, αίτινες αείποτε παρέσχον εις αυτό (το ελληνικό έθνος) την στοργήν των και την προστασίαν των». Επιπλέον, σημειώνεται ότι, η κατά το

94. *Το Φως*, «Η Εθνική Άμυνα», 21 Αυγούστου 1916. Αναλυτικότερα για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας βλ. Πετρίδης, *ό. π.*, σ. 340-342. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη που διατυπώνει ο ίδιος ο συγγραφέας σχετικά με το κίνημα. Σύμφωνα με αυτήν, ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του επεδίωξαν την ξενική επέμβαση και την καλλιέργησαν συστηματικά προσδίδοντας στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας ένα ξενοκίνητο, φιλοδυναστικό χαρακτήρα, σ. 17. Βλ. επίσης Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1915*, Αθήνα 1992, σ. 127. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 263-265.
95. *Το Φως*, «Η σωτηρία της πατρίδος», 21 Αυγούστου 1916.

παρελθόν μη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων, της στερούσε την ευκαιρία να προβάλει στο Συνέδριο της Ειρήνης τα ιστορικά της δικαιώματα στην Κωνσταντινούπολη και τα Στενά. Γι' αυτό, καταλήγει, αποδεικνύεται ότι η αδράνεια και η απάθεια δεν οδηγούν σε αίσιο αποτέλεσμα αφού «εις τους αγώνας των εθνών δεν κερδίζουν την βασιλείαν επί της γης οι προσευχόμενοι αλλ' οι αγωνιζόμενοι».[96] Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η εφημερίδα δε διστάζει να στραφεί εκ νέου εναντίον του βασιλιά. Συγκεκριμένα, γράφει ότι ο βασιλιάς θα έπρεπε να βγει από την πλάνη του και να απομακρύνει από κοντά του «εκείνους τους ολετήρας οι οποίοι έσυραν την Ελλάδα εις την καταστροφήν και την ατίμωσιν». Τέλος, δηλώνει ότι «ο ελληνικός Λαός ευγνώμων και ενθουσιών» θα βοηθήσει τον αγώνα των Προστάτιδων ακόμη κι αν «ο καθαρμός είνε ανάγκη να συντελεσθή δι' αίματος αδελφικού», αφού ο σκοπός αφορά τη σωτηρία της Ελλάδας.[97]

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Βενιζέλος, με την παρότρυνση των Γάλλων έρχεται σε συνεννοήσεις με το ναύαρχο Π. Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή και αποφασίζουν να σχηματίσουν την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, στην οποία προσχωρεί η Επιτροπή Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης. Στα τέλη Σεπτεμβρίου (26 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1916), ο Βενιζέλος εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη. Ο διχασμός του ελληνικού κράτους σε δύο χωριστές παρατάξεις έχει ήδη συντελεστεί.[98]

Παράλληλα, η γρήγορη εξέλιξη των γεγονότων στην Αθήνα (με την εκδίωξη του Γερμανού πρεσβευτή Βαρώνου Σέγκ), κάνουν την εφημερίδα να αναφερθεί σε «εξυγίανσιν της Ελληνικής ατμόσφαιρας από του λοιμώδους μολύσματος». Το

96. *Το Φως*, «Οι αγωνιζόμενοι στεφανούνται», 27 Αυγούστου 1916.
97. *Στο ίδιο*, «Η σωτηρία της πατρίδος», 21 Αυγούστου 1916.
98. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.356. Για την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και τις αντιδράσεις της Αντάντ απέναντί της, βλ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», σ. 30-41. Πετρίδης *ό.π.*, σ. 9-18. Για τις οικονομικές ανάγκες της Προσωρινής Κυβέρνησης βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση, 1916-1917,* Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994.

γεγονός αυτό πάντως δεν την ικανοποιεί απόλυτα καθώς πιστεύει ότι στην Αθήνα εξακολουθεί «να οργιάζη ανενόχλητος η σπείρα των εξωνημένων δημοσιογράφων».[99]

99. *Στο ίδιο*, «Οι φύλακες», 28 Αυγούστου 1916. «Ο Βαρώνος Σέγκ υπήρξε ο επίσημος προπαγανδιστής της Γερμανίας στην Ελλάδα. Ήταν αδίστακτος και είχε έρθει στην Αθήνα με πακτωλό γερμανικών μάρκων». Διευκρινίζει όμως, ότι παρόμοιες μεθόδους προπαγάνδας χρησιμοποιούσαν τόσο οι Βρετανοί όσο και οι Γάλλοι (ιδιαίτερα ο αρχηγός της γαλλικής μυστικής αστυνομίας, ο «ραδιούργος Ροκφέιγ», Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 208. Βλ. επίσης Π. Χρηστακίδης, *Φιλογερμανισμός στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,* μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005. Για το ρόλο του Ροκφέιγ στην Ελλάδα, βλ. A.S. Mitrakos, *France in Greece during World War I*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, σ. 180. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τύπος των χωρών της Αντάντ, και ειδικότερα ο γαλλικός, προσπάθησε μεταξύ 1915 -1917, να παρουσιάσει τη γερμανική προπαγάνδα ως ένα «διαβολικό» όργανο, βλ. Cosmin , *ό.π.*, σ. 61. Ο J.C. Montant ασχολείται στο έργο του με τη στάση του γαλλικού τύπου απέναντι στις εξελίξεις στην Ελλάδα. Παραθέτει μάλιστα τις απόψεις εφημερίδων όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Βλ. αναλυτικότερα Montant J. C, *La propagande exterieure de la France pendant la Premiere Guerre mondiale. L'exemple de quelqes neutres europeens,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1988, σ. 89-100. Για τη συμμαχική προπαγάνδα και τις ελληνικές εφημερίδες, ο Cosmin γράφει: «Το 1916 η συμμαχική προπαγάνδα επιχείρησε να εξαγοράσει την εφημερίδα *Εμπρός* έναντι του ποσού του ενός εκατομμυρίου γαλλικών φράγκων. Όταν αυτό έγινε γνωστό στη διεύθυνση της εφημερίδας *Πατρίς* που ήταν όργανο του βενιζελισμού, εκείνη απείλησε ότι θα άλλαζε στρατόπεδο «εν μία νυκτί», αν η ίδια δεν έπαιρνε περισσότερα χρήματα.Βλ. Cosmin, *ό.π.*, σ.62. Για τους σκοπούς της γαλλικής προπαγάνδας στην Ελλάδα κατά το 1917-1918. Βλ. M. Stavrinou, «Les buts de la propagande francaise en Grece en 1917 et 1918», *Révue de études Sud-East Européenes*, τόμ. 31ος, 1993, σ.85-98. Η ίδια σημειώνει ότι πρόκειται για προπαγάνδα μέσω του τύπου αλλά και οικονομική, εμπορική και παιδαγωγική. Για το ίδιο θέμα βλ. Κ. Ζαχοπούλου–Αποστολίδη, *Γαλλική πολιτική και ξένες προπαγάνδες στη Μακεδονία (1914-1918)*, μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993.

Το διάβημα Φουρνέ και η εγκατάσταση συμμαχικών αγημάτων στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1916

Δύο σημαντικά γεγονότα, η παράδοση του στόλου στους Συμμάχους και η κατάληψη από αυτούς του Λαρισαϊκού σιδηροδρόμου τον Οκτώβριο του 1916 σηματοδοτούν την έναρξη μιας ιδιαίτερα επιθετικής αρθρογραφίας κατά του προσώπου του βασιλιά. Η εφημερίδα στο κύριο άρθρο της δηλώνει ότι δεν την ενδιαφέρουν πια οι σκέψεις και οι αποφάσεις του ανωτάτου άρχοντα. Σημειώνει μάλιστα ότι σε αυτόν «δεν απέμενεν ήδη άλλη ελευθερία ενεργείας από εκείνην ήτις δύναται να αποδώση υπηρεσίας μόνον εις το πρόσωπον αυτού και εις τον οίκον του»[100], για να καταλήξει, μετά την απόβαση των δυνάμεων του ναυάρχου Φουρνέ στην Αθήνα, ότι «αν θα φύγη ο Βασιλεύς ή αν θα μείνη, δεν ενδιαφέρει ούτε ολιγώτερον ούτε περισσότερον παρ’ όσον θα φύγουν ή θα μείνουν ο Γούναρης, ο Λάμπρος και οι άλλοι δούλοι του». Ακόμη όμως και με τη φυγή δε θα ωφεληθεί παρά πρόσκαιρα, γιατί αυτή δεν είναι μόνο μια πράξη «ανάξιος εις τοιαύτην στυγεράν προδοσίαν» αλλά και μια κίνηση που δεν οδηγεί πουθενά. Τέλος, για τον Κωνσταντίνο θεωρεί ότι «θα ευρεθή κάποιο χέρι ελληνικόν, υψωμένον από το μίσος … να τον παρακολουθήση και εις την Γερμανίαν και οπουδήποτε.»[101]

Σχετικά τώρα με την εγκατάσταση των συμμαχικών αγημάτων στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1916, στο κύριο άρθρο του το *Φως* γράφει ότι μολονότι πρόκειται για πράξη αποσπασματική, η σημασία της είναι «εξαιρετική». Αρχικά, επιτίθεται για άλλη μία φορά στις κυβερνήσεις Λάμπρου και Καλογερόπουλου και τονίζει ότι και οι δύο δεν επεδίωκαν παρά «να κερδίσωσι χρόνον εις μακράς διαπραγματεύσεις μετά της Αντάντ». Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η απόβαση είναι η πρώτη πράξη της Αντάντ η οποία βάλλει «απευθείας κατά του καθεστώτος των Αθηνών»,[102] και η σπουδαιότητά της έγκειται στο ότι «επετάχυνεν την ποθητήν λύσιν… και απεσόβησεν οριστικώς, ως φαίνεται, τας αδελφοκτόνους συγκρούσεις». Για την εφημερίδα η πράξη αυτή βοηθά στην τελειωτική επικράτηση του κινήματος της Θεσσαλονίκης και στην επέκτασή του στην πρωτεύουσα και στην υπόλοιπη Ελλάδα,

100. *Το Φως*, «Δι’ εαυτόν», 29 Σεπτεμβρίου 1916.
101. *Στο ίδιο*, «Εν δεύτερον Ναυαρίνον», 6 Οκτωβρίου 1916.
102. *Στο ίδιο*, «Ποία θα είναι η εσχάτη πλάνη», 5 Οκτωβρίου 1916. Συμμαχικό ανακοινωθέν τόνιζε τα εξής: «Τα αποσπάσματα δεν αποβιβάσθηκαν για λόγους φρούρησης αλλά “ίνα τηρήσουν την τάξιν και εξασφαλίσουν την ελευθέραν εκδήλωσιν της γνώμης των πολιτών”. Επιπλέον, ο ίδιος ο ναύαρχος Φουρνέ δήλωσε: «Δεν ήλθον να κάμω πόλεμον εναντίον των Ελλήνων αλλά να αποκαταστήσω την τάξιν». *Στο ίδιο*, «Ο σκοπός της αποβάσεως», 5 Οκτωβρίου 1916. Αναλυτικότερα για το διάβημα Φουρνέ και την εγκατάσταση των Συμμάχων στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1916 βλ. Leon, *ό.π*, σ.412-416.

«και κατά τούτο οφείλομεν νέαν και βαθυτάτην ευγνωμοσύνην προς τας Προστάτιδας Δυνάμεις».[103] Είναι τόσο μεγάλος ο ενθουσιασμός της εφημερίδας για την γαλλική παρουσία ώστε δε διστάζει να γράψει ότι σε λίγο οι Γαλλοι ναύτες θα ελευθερώσουν τον ελληνικό λαό «από τα δεσμά της μοναρχικής τρομοκρατίας». Φθάνει μάλιστα σε σημείο να συγκρίνει την προσδοκώμενη «άλωση των Αθηνών» με σημαντικές νίκες των Βαλκανικών Πολέμων (Σαραντάπορο και Κιλκίς) αλλά και με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου.[104] Επιπροσθέτως, δημοσιεύει επιστολή-ψήφισμα των κατοίκων του Πειραιά προς το Ναύαρχο Φουρνέ. Από αυτή αξίζει να αναφερθούν η ευγνωμοσύνη και οι ευχαριστίες για τις «μεγάλες ευεργεσίες» της Γαλλίας (ήδη από την περίοδο της ανεξαρτησίας, όπως σημειώνεται) η επισήμανση για την ευεργετική γαλλική παρουσία η οποία «απέτρεψε τον εμφύλιον σπαραγμόν», και τέλος η δήλωση ότι «το φρόνημα του ελληνικού λαού, είναι και θα είναι θερμότατον υπέρ της Μεγάλης Γαλλικής Δημοκρατίας και των άλλων Προστατίδων της Ελλάδος Μεγάλων Δυνάμεων».[105]

Σχολιάζοντας το παραπάνω ψήφισμα το *Φως* σημειώνει ότι «ερμηνεύει αληθώς και γνησίως όχι μόνο το αίσθημα ολοκλήρου του Ελληνικού λαού, προς την Μεγάλην Δημοκρατίαν αλλά και την γνώμην αυτού περί της ευεργετικής παρουσίας του συμμαχικού στόλου». Επιπλέον, σημειώνει ότι ο ελληνικός λαός λατρεύει τη Γαλλία και νιώθει ευγνωμοσύνη «…διότι την προστατεύει και σήμερον, κατά την κρισιμωτέραν περίοδον του εθνικού βίου». Παράλληλα, η εφημερίδα δημοσιεύει και τη θετική απάντηση-ανταπόκριση του γάλλου Ναυάρχου στις παραπάνω εκδηλώσεις, γεγονός ενδεικτικό του όλου κλίματος.[106]

Αλλά και στις επόμενες ημέρες η αρθρογραφία της εφημερίδας κινείται στο ίδιο πλαίσιο. Συγκεκριμένα, στα γραφόμενα του αθηναϊκού τύπου ότι ο βασιλιάς

103. *Το Φως*, «Δι' εαυτόν», 29 Σεπτεμβρίου 1916.
104. *Στο ίδιο,* «Εν δεύτερον Ναυαρίνον», 6 Οκτωβρίου 1916. Τα αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά: «Η άλωσις των Αθηνών θα είναι η νίκη του Σαρανταπόρου και του Κιλκίς συγχρόνως», … «διά την τύχην του Ελληνικού Γένους έγεινεν εν δεύτερον Ναυαρίνον ο δρόμος της Σαλαμίνος και δεύτερος Δεριγνύ ο ναύαρχος Φουρνέ, …να ζητωκραυγάσωμεν την Γαλλίαν και τον ναύαρχον …».
105. *Στο ίδιο,* «Οι Πειραιείς προς τον Φουρνιέ», 11 Οκτωβρίου 1916. Στο ίδιο κλίμα εντάσσεται και η αποθεωτική υποδοχή του Ναυάρχου Φουρνέ από το δημοτικό συμβούλιο στο Δημαρχείο του Πειραιά. Το *Φως* τονίζει, για άλλη μία φορά, τις θερμές εκδηλώσεις των πολιτών προς το πρόσωπό του και τη Γαλλία. *Στο ίδιο,* «Ο ναύαρχος», 17 Οκτωβρίου 1916.
106. *Στο ίδιο,* «Το ψήφισμα των Πειραιωτών», 10 Οκτωβρίου 1916.

είναι «βαθέως τεθλιμμένος διά την εγκατάστασιν των γαλλικών αγημάτων εις Αθήνας», το *Φως* σημειώνει (με ειρωνική διάθεση) ότι πρόκειται για «βαθείαν και αβαθή θλίψιν». Για να συνεχίσει ότι ο βασιλιάς δεν ένιωσε καμιά θλίψη «ούτε βαθείαν ούτε αβαθή» όταν τα βουλγαρικά στρατεύματα κατέλαβαν ολόκληρη την Ανατ. Μακεδονία, στην οποία και παραμένουν με τρόπο παράνομο. Αναρωτιέται μάλιστα η εφημερίδα αν αυτό συμβαίνει επειδή ο βασιλιάς θεωρεί τους Βούλγαρους φίλους και τους Αγγλογάλλους εχθρούς. Επομένως, καταλήγει, γιατί ο βασιλιάς επιδεικνύει την έκπληξή του για τα μέτρα που λαμβάνουν οι Σύμμαχοι στην Αθήνα, αφού πρόκειται για «μέτρα αμύνης εναντίον εχθρού»;[107] Η ξεκάθαρα αρνητική αυτή στάση απέναντι στο βασιλιά φαίνεται σαφέστερα και σε ένα κύριο άρθρο των επόμενων ημερών. Σε αυτό σημειώνεται ότι τα μέτρα που λήφθηκαν (από την Αντάντ) εναντίον του βασιλιά δεν είναι δραστικά και αποτελεσματικά αφού η «σχεδιαζομένη διευθέτησις παρέχει εις αυτόν οιονεί αναγνώρισιν καλής διαγωγής και την ελευθερίαν να διατηρήση σχεδόν ανεμπόδιστος την κυριαρχίαν επί της καταστάσεως». Γι' αυτό και τίθεται υπό αμφισβήτηση η αποτελεσματικότητα (της μελετώμενης από τους Συμμάχους) μεταφοράς των (βασιλικών) θεσσαλικών συνταγμάτων στη Λαμία.

Η λύση του προβλήματος έγκειται, σύμφωνα με την εφημερίδα, στη μεταφορά όλου του στρατού της Παλαιάς Ελλάδας στην Πελοπόννησο και στην εναπόθεση του οπλισμού του σε κάποιο παραλιακό μέρος, ακόμη και «υπό την βίαν των Συμμάχων». Διαφορετικά, «η Αντάντ θα θέσει σε κίνδυνο τις πολεμικές της επιχειρήσεις στη Βαλκανική (αφού για το βασιλικό στρατό θα είναι ανοιχτός ο δρόμος «προς την Θεσσαλίαν και πέραν αυτής»). Άρα «τον δρόμον αυτόν πρέπει να τον φράσση ανά πάσαν στιγμήν η Αντάντ». Όσον αφορά την αντιμετώπιση του άτακτου βασιλικού στρατού, η εφημερίδα προτείνει, και σε αυτή την περίπτωση, την υιοθέτηση του μέτρου του αφοπλισμού και της κατάσχεσης του πολεμικού υλικού. Ταυτόχρονα, δεν υιοθετεί την πρόταση για εφαρμογή της προληπτικής λογοκρισίας κατά των «γερμανόδουλων», όπως τις χαρακτηρίζει «εφημερίδων». Θεωρεί ότι αφενός ο βασιλιάς κατευθύνει την κοινή γνώμη και αφετέρου ότι εναντίον αυτού και του περιβάλλοντός του και όχι κατά των εφημερίδων πρέπει να εφαρμοστεί ο στρατιωτικός νόμος. Τέλος, καταλήγει ότι «αυτή είναι η μόνη ωφέλιμος διευθέτησις της καταστάσεως».[108]

107. *Το Φως*, «Βαθεία και αβαθής θλίψις», 8 Οκτωβρίου 1916.
108. *Στο ίδιο*, «Η μόνη ριζική λύσις», 7 Οκτωβρίου 1916.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχόλια των αθηναϊκών εφημερίδων (βενιζελικών και μη) για την επέμβαση της Αντάντ στην Αθήνα, όπως μεταφέρονται στις στήλες της εφημερίδας *Το Φως*. Όπως γράφει η βενιζελική *Πατρίς*, «αι διηνεκείς προκλήσεις» (του αθηναϊκού κράτους) δεν αποτελούν δείγμα ενός κράτους «γενναίου και εντίμου» αλλά προσπάθειες δειλίας και αποφυγής μιας απευθείας σύγκρουσης με την Αντάντ. Όπως είναι επόμενο, και αυτή η εφημερίδα ειρωνεύεται την εκδηλωθείσα θλίψη του βασιλιά για τα γεγονότα και την αντίστοιχα ήρεμη στάση του απέναντι σε Γερμανούς και Βούλγαρους. Μια άλλη εφημερίδα, ο *Ελεύθερος Τύπος*, σημειώνει ότι «είδομεν πολίτας Έλληνας διά την ελευθερίαν τών οποίων εχύθη Γαλλικόν αίμα… (στην ελληνική πρωτεύουσα) να γιουχαΐζουν την Γαλλικήν σημαίαν». Επιπλέον, θεωρεί ότι οι ίδιοι άνθρωποι ήταν ικανοί «εάν την στιγμήν εκείνην διήρχετο το λάβαρον του Βουλγάρου» να το επευφημούσαν. Το σημαντικό πάντως για την εφημερίδα αυτή είναι ότι χάρη στην επέμβαση της Αντάντ, η Ελλάδα έχει μπει «εις την οδόν της ανανήψεως και του καθαρμού». Το *Εμπρός* θέτει το ερώτημα «αν είναι Έλληνες όσοι αποδοκιμάζουν τα ευρωπαϊκά αγήματα». Επιπροσθέτως, θεωρεί τις προκλήσεις των ταραξιών (εναντίον της Αντάντ) ως «παραφροσύνην».[109] Η *Εστία* από την πλευρά της τονίζει (με εύγλωττο τρόπο) ότι όταν τα κράτη δεν κυβερνιούνται «από πολιτικούς άνδρας φρονήσεως και παραστατικότητος ομοιάζουν προς βρέφη» τα οποία χρειάζονται ιατρική βοήθεια. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η εφημερίδα προτείνει στην Αντάντ να αποφύγει ριψοκίνδυνες κινήσεις, αφού αυτό επιτάσσει το εσωτερικό συμφέρον του κράτους. Τέλος, το *Έθνος* χαρακτηρίζει την πολιτική των Δυνάμεων ως πολιτική «ευμενείας, προστασίας και αγάπης». Παράλληλα, δηλώνει ότι ο ελληνικός λαός «στρέφεται μετ' ευγνωμοσύνης προς τους κραταιούς φίλους και προστάτας».[110]

Πιο μετριοπαθή στάση φαίνεται να κρατά η *Νέα Ελλάς*, η οποία καταλογίζει ευθύνες στο βασιλικό περιβάλλον και όχι στον ίδιο το βασιλιά. Μάλιστα θεωρεί υπεύθυνους, για τη σύγκρουση βασιλιά και Αντάντ, τους «εισηγηθέντας εις τον Βασιλέα την κατάλυσιν του Συντάγματος». Η *Νέα Ημέρα* από την πλευρά της, συνιστά «ψυχραιμίαν σκέψεως και ψυχικήν αυτοκυριαρχίαν», ενώ το αντιβενιζελικό *Σκριπ* εκφράζεται, σύμφωνα πάντα με το *Φως*, «περιφρονητικώτατα κατά της δυνάμεως των Συμμαχικών αγημάτων».[111]

109. *Το Φως*, «Ο αθηναϊκός τύπος», 7 Οκτωβρίου 1916.
110. *Στο ίδιο*, «Σχόλια της *Εστίας*», 8 Οκτωβρίου 1916.
111. *Στο ίδιο*, «Ο αθηναϊκός τύπος», 7 Οκτωβρίου 1916.

Οι συμφωνίες Κωνσταντίνου – Μπεναζέ και τα «Νοεμβριανά» του 1916

Ενώ η Προσωρινή Κυβέρνηση σταθεροποιούσε σταδιακά τη θέση της στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου, στην Αθήνα οι Σύμμαχοι πίστεψαν προς στιγμή, ότι θα μπορούσαν να φτάσουν σε κάποια συμφωνία με τον Κωνσταντίνο. Ο τελευταίος, ήδη από τα μέσα Οκτωβρίου, φαινόταν διατεθειμένος να αποστρατεύσει μέρος των δυνάμεών του και να αποσύρει τις μονάδες που είχαν συγκεντρωθεί στη Θεσσαλία. Ταυτόχρονα, ο βασιλιάς έρχεται σε διαπραγματεύσεις με το Γάλλο απεσταλμένο Πώλ Μπεναζέ με στόχο να φθάσουν σε κάποιο συμβιβασμό. Ο Μπεναζέ του ζητά όχι μόνο να αποσύρει όλες τις ελληνικές μονάδες από τη Θεσσαλία αλλά και να παραδώσει μεγάλες ποσότητες στρατιωτικού και ναυτικού πολεμικού υλικού. Σε αντάλλαγμα η γαλλική κυβέρνηση δηλώνει διατεθειμένη να σεβαστεί την ουδετερότητα της χώρας και να εμποδίσει την εξάπλωση της εξουσίας της Προσωρινής Κυβέρνησης σε περιοχές που ελέγχει η κυβέρνηση των Αθηνών.[112] Ωστόσο, το διαλλακτικό κλίμα, ως απόρροια των συμφωνιών Κωνσταντίνου– Μπεναζέ δεν διαρκεί πολύ. Η αντίδραση που δημιουργείται εναντίον του αφοπλισμού από τον κύκλο του βασιλιά και οι πιέσεις από τους στρατιωτικούς της Αθήνας, κάνουν τον Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει τις συμφωνίες με τον Μπεναζέ. Ταυτόχρονα, η απόφαση του Βενιζέλου να καταλάβει την Κατερίνη (με τη συγκατάθεση του Σαράιγ, τις πρώτες ημέρες του Νοεμβρίου) και η είσοδος των στρατιωτών της Εθνικής Άμυνας στην Κατερίνη, οδηγούν εκ νέου σε ένταση τις σχέσεις των δύο πλευρών.[113]

Στην Αθήνα στις αρχές Νοεμβρίου ο ναύαρχος Δαρτίζ ντε Φουρνέ επιδίδει στην ελληνική κυβέρνηση διακοίνωση, βασισμένη στη συμφωνία Κωνσταντίνου – Μπεναζέ. Ο Κωνσταντίνος και η κυβέρνηση Λάμπρου αποφασίζουν την απόρριψη της συμμαχικής διακοίνωσης.[114] Ο Γάλλος ναύαρχος κάνει μια τελευταία προσπάθεια να πείσει τον βασιλιά να δεχθεί τις απαιτήσεις του, αλλά αυτός αρνείται οποιαδήποτε δέσμευση. Υπόσχεται όμως ότι οι άνδρες του δε θα ανοίξουν πρώτοι πυρ εναντίον των Συμμαχικών δυνάμεων που πρόκειται να αποβιβαστούν.[115] Με τη βεβαιότητα ότι οι Έλληνες δε θα αντισταθούν και θα υποκύψουν σε μια επίδειξη

112. Leon , *ό.π.,* σ.421-422. Πώλ Μπεναζέ: Γάλλος βουλευτής, εκπρόσωπος των μοναρχικών της Γαλλίας. Βλ. Ρούκουνας, *ό.π.,* σ.213. Για τις διαπραγματεύσεις Μπεναζέ–Κωνσταντίνου βλ. Ν. Πετσάλης – Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917,* Φιλιππότης, Αθήνα 1988, σ.40. Βεντήρης, *ό.π.,* σ.227-247.
113. Leon, *ό.π.,* σ. 423-424.
114. *Στο ίδιο,* σ. 425.
115. *Στο ίδιο,* σ. 434-435.

δύναμης, συμμαχική μονάδα 3.000 ανδρών αποβιβάζεται στο Φάληρο και τον Πειραιά το πρωί της 18ης Νοεμβρίου, με διαταγές να καταλάβει ορισμένες στρατηγικές θέσεις και στην περιοχή των Αθηνών. Τα συμμαχικά στρατεύματα προχωρούν προς τις θέσεις αυτές και αρχικά οι δύο πλευρές αποφεύγουν τη σύγκρουση.[116] Οι πρώτες αψιμαχίες ξεσπούν στο λόφο του Φιλοπάππου, όπου περικυκλώνονται και αιχμαλωτίζονται εκατό περίπου Γάλλοι. Συμφωνείται προσωρινή ανακωχή αλλά πριν τη δύση του ηλίου οι εχθροπραξίες ξαναρχίζουν και τα συμμαχικά πλοία αρχίζουν να βομβαρδίζουν από το Φάληρο το κέντρο της Αθήνας.[117] Τελικά επέρχεται συμβιβασμός και ο Κωνσταντίνος συμφωνεί να παραδώσει μέρος του πολεμικού υλικού που είχε ζητηθεί αρχικά. Αποτέλεσμα της

116. Leon, *ό.π.*, σ. 436.
117. Σ. Μαρκέτος, «Τα Νοεμβριανά», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, τεύχ. 57 (2000) σ. 9-18. Γράφει ο Γ. Μουρέλος για τα «Νοεμβριανά»: «…Βαρύτατες ευθύνες για όλη την κατάσταση φέρουν και άλλες, πέραν των βασιλοφρόνων, πλευρές», σ. 34. Και συνεχίζει: «Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι μυστικές γαλλικές υπηρεσίες οι οποίες είχαν προετοιμάσει μια άρτια ενορχηστρωμένη επιχείρηση παραπληροφόρησης των επισήμων αρχών αλλά και της κοινής γνώμης στη Γαλλία». Σκοπός τους ήταν η δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων για ένοπλη επέμβαση των δυνάμεων της Αντάντ στην Αθήνα. Επιπλέον, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι «Σύμμαχοι ευθύνονται για τα Νοεμβριανά στο βαθμό που εξέθρεψαν έναν προκλητικό μηχανισμό αποσταθεροποίησης που ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί την παραμικρή ευκαιρία, οδηγώντας δίχως αναστολές τα πράγματα σε ακραίες και επισφαλείς καταστάσεις. Άλλωστε, θα επωφεληθούν τα μέγιστα από τα γεγονότα των Αθηνών. Η αψυχολόγητη αντίδραση των βασιλοφρόνων θα προσφέρει στους οπαδούς της «σκληρής» γραμμής τη δυνατότητα να επιβάλλουν την πολιτική τους». Βλ. Γ. Μουρέλος, «Οι ευθύνες του συμμαχικού παράγοντα», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*τεύχ. 57 (2000), σ. 38-39. Για τα «Νοεμβριανά» βλ. Πετσάλης – Διομήδης, *ό.π.,* σ.41-43. Δ. Παπαδημητρίου, «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),* τεύχ. 57 (2000), σ. 40-43. Για το δημοσιογράφο Α. Χαμουδόπουλο η 18η Νοεμβρίου υπήρξε μια από τις δραματικότερες ημέρες που έζησαν οι Αθηναίοι. Οι κυβερνητικές εφημερίδες έγραφαν πύρινα άρθρα κατά της αποδοχής του τελεσιγράφου και τόνιζαν ότι δεν μπορεί να βρεθεί Έλληνας υπουργός που θα παρέδιδε το σπουδαιότερο μέρος του ελληνικού πολεμικού υλικού. Βλ. Α. Χαμουδόπουλος, *Από το ημερολόγιο ενός δημοσιογράφου 1908-1948,* Θεσσαλονίκη 1948, σ.32. Ο Γ. Μαυρογορδάτος (σε έναν παραλληλισμό με τα Δεκεμβριανά του 1944) υπογραμμίζει ότι «η ελληνική κυβέρνηση είχε με το μέρος της, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, την πλειοψηφία του έθνους, όχι όμως και τη στρατιωτική δύναμη να ελέγξει την πρωτεύουσα του κράτους. Βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, «Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),* τεύχ. 57 (2000), σ. 20-25. Την άποψη ενός μέλους των Φιλελευθέρων για τα «Νοεμβριανά» του 1916 μας δίνει μία ομιλία του Ε. Ρέπουλη στη Θεσσαλονίκη. Σε αυτήν επιτίθεται κατά των επιστράτων ενώ καταδικάζει τους φόνους Ελλήνων πολιτών και ξένων στρατιωτών. Βλ. Ε. Ρέπουλης, *Ομιλία περί της εν Αθήναις τυραννίας και του αγώνος της Εθνικής Αμύνης*, Θεσσαλονίκη 1916, σ. 5-23.
Στο περιοδικό «*Ιστορικά*» της Ελευθεροτυπίας σημειώνονται τα εξής για το ναύαρχο Φουρνέ: «…Παραπλανήθηκε από τον πλοίαρχο Ροκφέιγ αλλά από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο. Στη Γαλλία μάλιστα θεωρήθηκε υπεύθυνος για μία επονείδιστη ήττα και επικρίθηκε για τη «χλιαρή» στάση του, ενώ του αφαιρέθηκε και η διοίκηση των γαλλικών δυνάμεων. Βλ. *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, τεύχ. 57 (2000), σ. 27. Για την άποψη της βασιλικής πλευράς για τα «Νοεμβριανά», βλ. Γενικόν Επιτελείον Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918,* τόμ.1ος, Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια, Αθήνα 1958, σ. 206 κ.ε.

μάχης ήταν 194 νεκροί και τραυματίες Σύμμαχοι και 82 Έλληνες, χωρίς να υπολογίζονται τα θύματα του άμαχου πληθυσμού. Ακολουθεί, μετά την απομάκρυνση των συμμαχικών δυνάμεων, κύμα τρομοκρατίας στην πόλη με στόχο τους Βενιζελικούς.[118]

Τα γεγονότα στην Αθήνα προκαλούν έκπληξη στους Συμμάχους αφού κανείς δεν περίμενε ένοπλη αντίσταση. Ο ναύαρχος Φουρνέ προτείνει το βομβαρδισμό και την κατάληψη της Αθήνας, ενώ ο Βενιζέλος είναι έτοιμος να βαδίσει εναντίον της Παλαιάς Ελλάδας. Ταυτόχρονα, στη Γαλλία η κυβέρνηση Μπριάν αρχίζει να εξετάζει την περίπτωση εκθρόνισης του Κωνσταντίνου. Η Ρωσία και η Ιταλία όμως έχουν αντίθετη άποψη, ενώ η Βρετανία αντίκειται στη χρήση δραστικών μέτρων, φοβούμενη ότι τα μέτρα αυτά θα οδηγήσουν σε πόλεμο με την κυβέρνηση των Αθηνών. Τελικά Βρετανία και Γαλλία συμφωνούν ότι πρέπει να λάβουν δραστικά μέτρα για την ασφάλεια των δυνάμεών τους στη Μακεδονία. Στις 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου επιβάλλουν αυστηρό αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα και ύστερα από μία εβδομάδα επιδίδουν τελεσίγραφο στην Αθήνα απαιτώντας την αποχώρηση όλων των ελληνικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο και την εγκατάσταση συμμαχικού ελέγχου στην Πάτρα και στον Ισθμό. Η Αθήνα υποκύπτει στις απαιτήσεις των Συμμάχων, ωστόσο η υπόσχεση της κυβέρνησης να αποσύρει όλες τις μονάδες και το στρατιωτικό υλικό από το βορρά πραγματοποιείται με αργό ρυθμό και όχι ολοκληρωτικά.[119]

Όπως είναι φυσικό, όσα προηγήθηκαν προκαλούν την έντονη αντίδραση της εφημερίδας και την οδηγούν στη δημοσίευση άρθρων και ειδήσεων που στρέφονται κατά του Κωνσταντίνου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η προβολή των διαφόρων συλλαλητηρίων που διοργανώνονται σε αρκετά μέρη της Ελλάδος (Χανιά, Ρέθυμνο, Σύρο, Μυτιλήνη, Χίο). Κοινό σημείο αυτών των διαδηλώσεων αποτελεί η έκφραση αγανάκτησης και συμπαράστασης στους στρατιώτες των συμμαχικών δυνάμεων, οι οποίοι σκοτώθηκαν υπό «των οργάνων της απολυταρχίας»… «διά παρασπονδίας και κακουργίας». Παράλληλα, προβαίνουν στη διατύπωση αναθέματος κατά του Κωνσταντίνου, τον οποίο θεωρούν ως τον «πρωτεργάτην τής από του Φεβρουαρίου 1915 συντελουμένης εθνικής προδοσίας»· τον κηρύσσουν έκπτωτο γιατί προκάλεσε το διχασμό του ελληνικού στρατού και επεδίωξε να

118. Leon G, *ό.π., σ.436*
119. Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», σ. 42-43.

επιβάλει στην Ελλάδα πολιτική που ήταν αντίθετη στις παραδόσεις, τα συμφέροντα και τους πόθους του ελληνικού γένους· τέλος, τον θεωρούν υπαίτιο για την «αγρίαν σφαγήν» εκατοντάδων αθώων Ελλήνων πολιτών και την κατάλυση της λαϊκής κυριαρχίας. Παράλληλα, ζητούν να επιδοθούν τα παραπάνω ψηφίσματα στους εκπροσώπους και τις κυβερνήσεις των Συμμάχων «Προστατίδων Δυνάμεων.[120]

Την εποχή εκείνη, σε συνέδριο των ελληνικών παροικιών στο Παρίσι υιοθετείται ψήφισμα στο οποίο γίνεται λόγος για «ενέδρα» της 18ης Νοεμβρίου, για αχαριστία απέναντι στις Δυνάμεις και για διάπραξη «ωμοτήτων ανταξίων των Γερμανοβουλγάρων συμμάχων των». Επιπλέον, κρίνεται αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι οι συμμαχικές Κυβερνήσεις και η κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών χωρών δεν πρέπει να συγχέουν τους «εν Αθήναις» με τον ελληνικό λαό. Ζητείται από τις Δυνάμεις να αναγνωρίσουν «άνευ αναβολής» την Προσωρινή Κυβέρνηση «ως την μόνην εφεξής νόμιμον εν Ελλάδι» και να αποδεχθούν «την προσφερθείσαν από της εθνικής Κυβερνήσεως βοήθειαν προς καταβολήν του κοινού εχθρού [Γερμανοβουλγάρων]. Γι᾽ αυτό και διαμηνύουν την αποστολή «Ελλήνων πατριωτών» στη Θεσσαλονίκη με σκοπό «όπως ενωθώσι μετά των συμμαχικών στρατών».[121]

Αλλά και το ίδιο το *Φως* εξαπολύει επίθεση κατά του «Κράτους των Αθηνών». Για το συντάκτη του άρθρου, η αποδοχή από την κυβέρνηση των Αθηνών των αιτημάτων της Αντάντ δεν αποτελεί παρά άλλο ένα «κομμάτι» της πολιτικής τής κωλυσιεργίας της εκεί κυβέρνησης. Γι᾽ αυτό και γίνεται λόγος για «απολυταρχική σπείρα ήτις λυμαίνεται το παλαιόν Κράτος» και αναφέρεται η «εσκεμμένη εγκληματική διάθεσις» ώστε «ου μόνον τα εθνικά συμφέροντα αλλά και αυτό το κράτος ει δυνατόν θυσιάσουν εις την εξυπηρέτησιν των συμφερόντων του Κάιζερ και των συμμάχων των Τουρκοβουλγάρων». Είναι επομένως εύλογο, ο αρθρογράφος να εκφράζει την απαισιοδοξία του για την αποτελεσματικότητα του συμμαχικού αποκλεισμού και τη χρησιμότητα του συμμαχικού διαβήματος, αφού «ουδεμία

120. *Το Φως,* «Συλλαλητήριον εις τα Χανιά», «Η επανάστασις εις τας Κυκλάδας», «Νέα συλλαλητήρια εις τας νήσους», 1,2,3 Δεκεμβρίου 1916. Ο Κωνσταντίνος θεωρείται υπεύθυνος για την παράδοση των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας «εις τους προαιώνιους εχθρούς της φυλής Γερμανοβουλγάρους». Αξίζει να σημειωθεί ότι στα ψηφίσματα συμπαράστασης γίνεται λόγος για «ευγενή τέκνα» τα οποία θυσιάστηκαν ενδόξως υπέρ της «εθνικής αποκαταστάσεως» και των «πολιτικών ελευθεριών»της Ελλάδας.
121. *Στο ίδιο,* «Οι Έλληνες του εξωτερικού», 19 Δεκεμβρίου 1916. Ακόμη δημοσιεύονται στην εφημερίδα τηλεγραφήματα υποστήριξης της Προσωρινής Κυβέρνησης και των Συμμάχων αλλά και αποκήρυξης του Κωνσταντίνου. Αυτά προέρχονται από ελληνικές παροικίες του εξωτερικού (Αγγλία, Αντίς Αμπέμπα, Σουέζ, Μαρόκο).

υπάρχει αμφιβολία ότι έχουν όλην την διάθεσιν, όπως μη το σεβασθούν στην Αθήνα». Ωστόσο, κλείνει το άρθρο του με την πεποίθηση ότι « θα πληρώσουν ταχέως τα διαπραχθέντα εγκλήματα»… «αφού η υπομονή του ελληνικού λαού εξαντλείται».[122] Ταυτόχρονα, διαφαίνεται έντονα ο φόβος της εφημερίδας για νέες, επιθετικές ενέργειες κατά της Αντάντ. Η επίσημη μάλιστα απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης στο διάβημα των Συμμάχων, αφενός ενισχύει το συγκεκριμένο φόβο και αφετέρου δίνει την ευκαιρία στην εφημερίδα για μια νέα επίθεση κατά της κυβέρνησης. Σχολιάζοντας λοιπόν το *Φως* την απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης τονίζει ότι είναι αδιανόητο να παρουσιάζονται οι κυβερνώντες «παραπονούμενοι διά τον διενεργούμενον αποκλεισμόν», ενώ ειρωνεύεται την πρότασή τους για σύσταση ανακριτικής επιτροπής για τα γεγονότα της 18ης Νοεμβρίου στην Αθήνα. Τέλος, επαναλαμβάνει για άλλη μια φορά ότι «οι παλαιοί καλοί καιροί της απάτης επέρασαν πλέον».[123]

Από την κριτική της εφημερίδας δε ξεφεύγουν ούτε οι (αντιβενιζελικές) εφημερίδες των Αθηνών. Αυτές, αφενός θεωρούνται φερέφωνα των κυβερνώντων και αφετέρου δέχονται δριμεία επίθεση για τη στάση που υιοθετούν. Γράφει το *Φως* ότι είναι αδιανόητο να «παραξενεύονται οι εφημερίδες διά τας αξιώσεις της Αντάντ» και να παραπονούνται επειδή η Αντάντ «δεν λαμβάνει υπ' όψει την ειλικρίνειαν της Ελλάδος».[124] Παράλληλα, σημειώνει ότι ενώ μέχρι τώρα ο αντιβενιζελικός τύπος «ηπείλει ως λεοντάρης την Αντάντ και απροκαλύπτως εκηρύσσετο υπέρ του πολέμου εναντίον της», τώρα πια έχει υιοθετήσει μετριοπαθή στάση και προσπαθεί να την πείσει ότι περιττεύουν, μετά τη μεταφορά του στρατού στην Πελοπόννησο, οι καταπιέσεις. Όλα αυτά, συμπληρώνει η εφημερίδα, δεν είναι παρά «κλαυθμηρισμοί των βασιλικών εφημερίδων» και αποδεικνύουν ότι τα μέτρα που πάρθηκαν και ο αποκλεισμός «επέφερον φαινομενικώς τουλάχιστον», το επιθυμητό αποτέλεσμα.[125] Συγκεκριμένα, η *Ακρόπολις* γράφει ότι η Ελλάδα έχει να επιλέξει ανάμεσα στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, «αίτινες διά των προτάσεών των περί ειρήνης έδειξαν

122. *Το Φως*, «Θα πληρώσουν ταχέως», 4 Δεκεμβρίου 1916.
123. *Στο ίδιο,* «Η τιμωρία», 7 Δεκεμβρίου 1916. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι το εξής: «[Οι έχοντες την εξουσία στην Αθήνα]… φαντάζονται ότι δύναται να ευρεθή ευκαιρία προς διαπραγματεύσεις, ευκαιρία δηλαδή προς απόπειραν νέου εμπαιγμού και νέας απάτης, ελπίζοντας να εύρουν κατάλληλον την περίστασιν να εμπήξουν εκ των νώτων το δολοφονικόν εγχειρίδιον κατά του Συμμαχικού στρατού».
124. *Στο ίδιο,* «Η ειλικρίνειάν των», 7 Δεκεμβρίου 1916. Το *Φως* χαρακτηρίζει τις αντιβενιζελικές εφημερίδες «δημοσιογραφικά όργανα της αθηναϊκής σπείρας», «τύπο της φαυλοκρατικής σπείρας», «μίσθαρνα όργανα».
125. *Στο ίδιο,* «Αι ελπίδες των», 16 Δεκεμβρίου 1916.

προσφάτως την επιθυμίαν των να εξασφαλίσουν την ελευθερίαν των λαών» και την Αντάντ «ήτις ακολουθεί πολιτικήν εγωιστικήν». *Το Νέον Άστυ* από την πλευρά του, σε άρθρο «φιλοπόλεμον», όπως το χαρακτηρίζει το *Φως*, γράφει ότι η Αντάντ βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ελλάδα «ήτις οφείλει διά τούτο να λάβη άνευ αργοπορίας τα μέτρα της!!» [Η στίξη ανήκει στην εφημερίδα]. Τέλος το *Εμπρός* ανακοινώνει ότι η κυβέρνηση των Αθηνών θα δημοσιεύσει «έκθεσιν αμερόληπτον (!) και ειλικρινήν [η στίξη ανήκει στην εφημερίδα] για τα γεγονότα της 18ης και 19ης Νοεμβρίου».[126]

Πέρα από τον ελληνικό, το *Φως* αναδημοσιεύει και άρθρα του γαλλικού και βρετανικού τύπου σχετικά με τις εξελίξεις στην Ελλάδα που συμφωνούν με τις δικές του απόψεις. Η *Ηχώ των Παρισίων* γράφει ότι «η στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου είναι στάση "κεκηρυγμένου εχθρού"» και εκφράζει την ελπίδα οι πρεσβευτές της Αντάντ να μην παραμείνουν για πολύ ακόμη στην Αθήνα. Η *Φιγκαρώ* τονίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει μεγαλύτερη πλάνη από το να ληφθούν υπόψη οι τελευταίες διαβεβαιώσεις του Κωνσταντίνου, «όστις εις κάθε του αναπνοήν ψεύδεται και επιορκεί». Για την βρετανική εφημερίδα *Μόρνιγκ Πόστ* η επίθεση κατά των συμμαχικών αγημάτων στην Αθήνα, δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ευμενής ουδετερότης», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται. Αντίθετα, πρόκειται για «ολοφάνερη εχθρότητα του Κράτους των Αθηνών…και η οποία ταυτόχρονα καθιστά «επισφαλή την θέσιν των εν Μακεδονία στρατευμάτων». Η εφημερίδα φαίνεται να πιστεύει, όπως και το *Φως*, ότι ο βασιλιάς προσπαθεί αφενός να «εμπαίξη» τους Συμμάχους και αφετέρου να κερδίσει χρόνο «ενόσω οι Γερμανοί παρασκευάζονται όπως προσβάλωσι τας εν Μακεδονία συμμαχικάς δυνάμεις».[127] Επίσης σε άλλα τηλεγραφήματα από το Παρίσι γνωστοποιείται η δημοσίευση έκκλησης 65 προσωπικοτήτων που ζητούν τη δημιουργία ενός ισχυρού ελληνικού κράτους «απηλλαγμένου της Γερμανικής επιρροής». Ταυτόχρονα, οι υπογράφοντες ζητούν την πλήρη υποστήριξη της Προσωρινής Κυβέρνησης και ευελπιστούν σε ανάλογη στήριξη της κοινής γνώμης των ευρωπαϊκών χωρών.[128]

126. *Το Φως*, «Τηλεγραφήματα», 8 Δεκεμβρίου 1916.
127. *Στο ίδιο*, «Σφοδρά επίθεσις», 15 Δεκεμβρίου 1916.
128. *Στο ίδιο*, «Δημιουργία ισχυρού κράτους», 29 Δεκεμβρίου 1916.

Δικαίωση των προσπαθειών της εφημερίδας, που γίνεται δεκτή με ιδιαίτερο ενθουσιασμό, είναι η είδηση για το διορισμό διπλωματικού εκπροσώπου της αγγλικής κυβέρνησης στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικός ο τίτλος του άρθρου «Ο τελικός θρίαμβος της Εθνικής Κυβερνήσεως». Το *Φως* θεωρεί αυτή την ενέργεια ως έκφραση «ακράτου φιλελληνισμού» των Δυνάμεων και ως χειροπιαστή απόδειξη αναγνώρισης του κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Παράλληλα υπογραμμίζει ότι έτσι αποδεικνύεται «το πλήρες ναυάγιον των ανιέρων προσπαθειών…των αλιτηρίων προδοτών» (της Αθήνας) να «παρασταθή ο ελληνικός λαός εις τα όμματα των Δυνάμεων της Συνεννοήσεως ως ο ένοχος των στυγερών εγκλημάτων», «ως εχθρός της Αντάντ» και «μόνος υπεύθυνος των Νοεμβριανών οργίων». Στην ουσία, πρόκειται για το «ηχηρότερον ράπισμα» κατά των κυβερνώντων στην Αθήνα. Επιπροσθέτως, αποτελεί «την τελειωτικήν απόδειξιν για το πόσο σωτήρια υπήρξε για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδος» η πρωτοβουλία του Ε. Βενιζέλου για την οργάνωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας.[129]

129. *Το Φως*, «Ο τελικός θρίαμβος», 20 Δεκεμβρίου 1916.

Εξελίξεις κατά το 1917

Στις αρχές του 1917, επειδή το αρνητικό κλίμα στις σχέσεις Αντάντ και βασιλιά συνεχίζεται, από τη Θεσσαλονίκη το *Φως* εντείνει την επιθετική του αρθρογραφία εναντίον των κυβερνήσεων της Αθήνας. Καθώς μάλιστα συμπληρώνονται τρεις μήνες από τα «Νοεμβριανά όργια», όπως χαρακτηρίζονται, η εφημερίδα ανησυχεί για μια φήμη που κυκλοφορεί, για επανάληψη των βιαιοτήτων εις βάρος άοπλων και ανυπεράσπιστων βενιζελικών. Τονίζεται, τέλος, ότι οι αντιβενιζελικοί «διά των δημοσιογραφικών των οργάνων και διά παντός άλλου μέσου», καταβάλλουν προσπάθεια να «αποδοθούν τα δεινοπαθήματα του λαού και αι συμφοραί του ʼΈθνους ουχί εις τας ιδικάς των ατιμίας αλλά εις της Εθνικής Αμύνης το κίνημα!!» [Η στίξη ανήκει στην εφημερίδα].[130]

Η μεγαλύτερη όμως ανησυχία της εφημερίδας προέρχεται από τη δράση των επιστράτων στην Αθήνα. Σε δηλώσεις ενός επιφανούς Φιλελευθέρου που ήρθε από την Αθήνα (του οποίου το όνομα δεν αποκαλύπτεται), σημειώνεται ότι στην πρωτεύουσα «ουδείς τολμά να εκδηλώση το φρόνημά του επί των εθνικών πραγμάτων» αφού «φοβείται μήπως ακουσθή από τα ώτα των πανταχού παρόντων κατασκόπων». Ακολουθεί μια λεπτομερής, εξόχως δραματική, περιγραφή της κατάστασης που επικρατεί στην ελληνική πρωτεύουσα. Κατά την εφημερίδα το συγκεκριμένο πρόσωπο θεωρεί ότι «οι ιθύνοντες γνωρίζουν την εχθρικότητα όλου του λαού κατ' αυτών και ότι στην πραγματικότητα όλοι οι πολίτες εναντιώνονται στην τηρούμενη «αντεθνικήν πολιτικήν».[131]

Υπό αυτές τις συνθήκες δεν είναι περίεργο που το Φως στρέφεται, για μια άλλη φορά, κατά των κυβερνήσεων της Αθήνας και του φιλοκυβερνητικού τύπου. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα ειρωνεύεται τον τελευταίο για την αισιοδοξία του ως προς το ότι η κυβέρνηση Λάμπρου ανταποκρίνεται «τελείως εις τας επιθυμίας της

130. *Το Φως*, «Απέναντι των νέων απειλών», 15 Φεβρουαρίου 1917.
131. *Στο ίδιο*, «Οι επίστρατοι τρομοκρατούν», 18 Φεβρουαρίου 1917. Τα σημαντικότερα σημεία της κατάστασης στην Αθήνα είναι τα εξής: «…αγρία και συκοφαντική εκστρατεία του βασιλικού τύπου κατά της Αντάντ και των βενιζελικών και συνεχιζόμεναι συλλήψεις των Φιλελευθέρων υπό το πρόσχημα εξυβρίσεως του βασιλέως…». Αλλά και στη Μακεδονία, από το Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του 1917 το «Κωνσταντινικό» Γενικό Επιτελείο δημιούργησε, με τη βοήθεια της Γερμανίας, αντάρτικα σώματα που ανέλαβαν δράση εναντίον των Συμμάχων. Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, *αι*, σ. 128. Για το ζήτημα της σίτισης γράφει ότι «ενώ ο λαός πεινά, μόνον οι επίστρατοι δεν υποφέρουν». Για τους επίστρατους βλ. αναλυτικότερα, Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 88-89. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 151-162. Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Αντάντ και ότι δεν υπάρχει ανάγκη κυβερνητικής μεταβολής. Ακόμη όμως και αν αλλάξει η κυβέρνηση, γράφει το *Φως*, τίποτε δεν αλλάζει ουσιαστικά αφού «εις την γλώσσαν του κυβερνητικού λεξιλογίου κυβερνητική μεταβολή δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά αλλαγήν ανδρείκελων».[132]

Τελικά, ύστερα από το διάβημα του στρατηγού Κομπού η κυβέρνηση Λάμπρου παραιτείται. Το *Φως* σε νέο, κύριο άρθρο του θεωρεί ότι πρόκειται για άλλο ένα τέχνασμα ώστε να κερδηθεί επιπλέον χρόνος αφού όποιος κι αν αναλάβει την εξουσία θα έχει ως σκοπό να «πρωτοστατήση θρασύτερον εις τας απολυταρχικάς ατιμίας». Και όλα αυτά συμβαίνουν, καταλήγει η εφημερίδα, τη στιγμή που «εξακολουθή η πείνα και μαζί με αυτήν αι διασκεδάσεις και οι χοροί των απολυταρχικών κύκλων, σημείον ενδεικτικόν του ενδιαφέροντός των διά την άκραν δυστυχίαν και την πείναν του ατυχούς λαού, της οποίας [πείνας] αυτοί είναι οι δημιουργοί». Ως δείγμα της συνεχιζόμενης αναξιοπιστίας των κυβερνήσεων των Αθηνών, θεωρούνται από το *Φως* οι καθημερινές διαμαρτυρίες του αρχηγού του Συμμαχικού ελέγχου «διά τας γενομένας παραβιάσεις των συμφωνιών». (γίνεται λόγος για επιστροφή αξιωματικών του βασιλικού στρατού από τη Πελοπόννησο και για οργάνωση παραστρατιωτικών ομάδων στη Θεσσαλία με σκοπό την παρενόχληση των Συμμάχων).[133]

Παράλληλα, το *Φως* παραθέτει αποσπάσματα από συνέντευξη του Γάλλου πρεσβευτή Γκιγιεμέν στο διευθυντή της εφημερίδας *Βεριτέ*. Ο πρώτος σε ερώτηση του δημοσιογράφου σχετικά με την προμήθεια σιταριού στην Αθήνα απάντησε ότι εφόσον «οι κυβερνώντες δεν παραδίδουν τα όπλα» (όπως έχει συμφωνηθεί) δεν είναι δυνατό «όπως εκπληρωθεί η αίτησις» (για σιτάρι). Επιπροσθέτως, ο πρεσβευτής διαψεύδει τα δημοσιεύματα για θανάτους από ασιτία και τονίζει ότι η Αντάντ επιθυμεί «να τεθεί τέρμα εις τας στερήσεις του ελληνικού λαού», αλλά με τον όρο της εφαρμογής του τελευταίου τελεσιγράφου και την τήρηση απόλυτης ουδετερότητας από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης. «Η τελευταία», όμως, κατά τον πρεσβευτή, «θωπεύει την Αντάντ μόνον όπως επιτύχη επαρκή ποσότητα σίτου μέχρι της νέας εσοδείας, διά να επαναρχίση τότε ουδετερότητα ευμενή διά το Βερολίνον και δυσμενή διά την Αντάντ».[134]

132. *Το Φως*, «Της ημέρας, 20 Φεβρουαρίου 1917.
133. *Στο ίδιο*, «Τα ίδια πάντοτε», 24 Φεβρουαρίου 1917.
134. *Στο ίδιο*, «Τα παραλειφθέντα», 24 Φεβρουαρίου 1917.

Το ίδιο διάστημα σε συζήτηση στην βρετανική Βουλή «περί της βαλκανικής εκστρατείας» τονίζεται, για άλλη μια φορά, η ανάγκη για ενεργότερες πρωτοβουλίες εκ μέρους των Συμμάχων. Όπως επισημαίνουν οι βουλευτές, «η εν Ελλάδι θέσις των Βενιζελικών είναι χειροτέρα σήμερον παρ΄ ότι ποτέ υπήρξεν. Οι Βενιζελικοί είναι εις την διάκρισην της εξηγορασμένης παρά της Γερμανίας Καμαρίλας». Άλλοι, πάλι θεωρούν ότι σε περίπτωση εγκατάλειψης της Θεσσαλονίκης το αποτέλεσμα θα ήταν όχι μόνο η απογοήτευση των Συμμάχων αλλά και η επικράτηση των Γερμανών στη Χερσόνησο του Αίμου. Η δήλωση μάλιστα του Τσώρτσιλ ότι «το καθήκον της τιμής όπερ συνέδεσε τους Συμμάχους μετά του κ. Βενιζέλου δεν ήτο δυνατόν ν΄ αθετηθή»,[135] δίνουν την ευκαιρία στην εφημερίδα να τις θεωρήσει ως το «ηχηρότερον ράπισμα κατά της φαυλότητος της αθηναϊκής απολυταρχίας». Γι΄ αυτό δηλώνει με έμφαση ότι δεν υπήρξε καμία αμφιβολία «περί του θερμότατου φιλελληνισμού των Συμμάχων και της υποστηρίξεως του ιερού μας έργου». Για το *Φως* «οι Σύμμαχοι είναι φιλέλληνες της θείας Προνοίας , οίτινες…έρχονται να χειραγωγήσουν την Ελλάδα εις την ανάρρωσιν, εις την σωτηρίαν, εις την επάνοδον προς την οδόν της τιμής του καθήκοντος».[136]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημοσίευση από το *Φως* της απάντησης του βασιλιά Κωνσταντίνου στις πρωτοβουλίες για ειρήνευση του αμερικανού Προέδρου Ουίλσον. Οι θέσεις του Κωνσταντίνου, σε σχέση με την ελληνική υπόθεση, είναι ότι η Ελλάδα «πάσης άλλης ουδετέρας χώρας πλειότερα υπέστη δεινά εκ της αγρίας ταύτης παγκοσμίου κρίσης». Τονίζει ότι μολονότι δεν είναι εμπόλεμη χώρα «εδοκίμασε τας φρικαλεότητας του πολέμου». Στη συνέχεια κάνει αναφορά στη συμμαχική παρουσία στη Μακεδονία, παρουσιάζοντάς την ως καταπάτηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας. Παράλληλα, τονίζει ότι δεν υπάρχει θέμα ασφάλειας των στρατευμάτων στη Μακεδονία αφού «ουδείς ποτέ διενοήθη να τα απειλήση». Χαρακτηρίζει τα μέτρα «βίαια και καταπιεστικά» και θεωρεί ότι τα «Νοεμβριανά» ήταν μια «παρεξήγησις». Στη συνέχεια, αφού παρουσιάζει τις αρνητικές συνέπειες του αποκλεισμού (πείνα , διακοπή εμπορίου), προτείνει τη

135. *Το Φως*, «Σοβαρά συζήτησις», 25 Φεβρουαρίου 1917.
136. *Στο ίδιο*, «Συμβόλαιον τιμής», 25 Φεβρουαρίου 1917.

σύσταση μικτής ανακριτικής επιτροπής και την εκ των προτέρων αποδοχή των πορισμάτων της. Σε ό,τι αφορά το κίνημα της Εθνικής Άμυνας η θέση του είναι ότι «διέσπειρε τον τρόμον ανά τας νέας επαρχίας».[137]

137. *Το Φως,* «Η απάντησις του Κωνσταντίνου», 25 Φεβρουαρίου 1917. Το κείμενο αυτό μολονότι στάλθηκε από τον Κωνσταντίνο στις 16/29 Δεκεμβρίου 1916, δημοσιεύθηκε από το *Φως* - άγνωστο με ποια σκοπιμότητα – στις 25 Φεβρουαρίου 1917. Επιπλέον η εφημερίδα επισημαίνει ότι εξαιτίας της «εξασκουμένης εισέτι εν Αθήναις απολυταρχικής λογοκρισίας» παραλείφθηκαν τα κυριότερα σημεία. Γι΄ αυτό και ανέλαβε να δημοσιεύσει τα λογοκριμένα κομμάτια, τα οποία και παρατίθενται παραπάνω. *Στο ίδιο,* «Τα παραλειφθέντα», 24 Φεβρουαρίου 1917.

Η Αντάντ και το ζήτημα της θεσσαλικής σοδειάς κατά το 1917

Ένα ζήτημα που απασχολούσε τις Δυνάμεις ήταν αυτό της Θεσσαλίας, σιτοπαραγωγικής περιοχής με ζωτική σημασία. Μάλιστα κυκλοφορούσαν φήμες ότι οι βασιλόφρονες δε θα δίσταζαν να καταστρέψουν τη σοδειά προκειμένου να μην πέσει σε βενιζελικά χέρια. Μάταια απηύθυνε ο Βενιζέλος έκκληση προς τους Συμμάχους να του επιτρέψουν να επεκτείνει τον έλεγχό του στην περιοχή ή να την καταλάβουν οι ίδιοι. Αν δεν εναντιώνονταν οι Βρετανοί και οι Ιταλοί, είναι γεγονός ότι οι Γάλλοι δε θα απέρριπταν την πρώτη λύση.[138] Η εφημερίδα, μολονότι δε δημοσιεύει κάποιο άρθρο σχετικά με το παραπάνω θέμα, φέρνει στη δημοσιότητα επιστολή ενός διακεκριμένου φιλέλληνα καθηγητή (του Μπόρρως, προέδρου του Αγγλοελληνικού συνδέσμου), αναδημοσιευμένη από τους *Τάιμς* του Λονδίνου. Σε αυτήν την επιστολή ο Μπόρρως τονίζει την ανάγκη ανάληψης δυναμικότερης δράσης από την πλευρά της κυβέρνησης Μπριάν και προτείνει την αθέτηση των υποσχέσεων που δόθηκαν στο βασιλιά Κωνσταντίνο ότι οι Βενιζελικοί [της Προσωρινής Κυβερνήσεως] δε θα καταλάμβαναν τις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας. Επιπλέον, προτείνει τη μεταφορά της ουδέτερης ζώνης προς το νότιο τμήμα της Θεσσαλίας και τη διεξαγωγή στην επαρχία αυτή δημοψηφίσματος υπό τον έλεγχο των Αγγλογάλλων. Μάλιστα θεωρεί βέβαιη, σε περίπτωση δημοψηφίσματος, την νίκη του Βενιζέλου και αφού επισημαίνει τη σπουδαιότητα της Θεσσαλίας ως σιτοβολώνα όλης της Ελλάδας, καταλήγει: «Οφείλομεν να ελευθερώσωμεν αμέσως την Θεσσαλίαν χωρίς δισταγμούς».[139]

Σε άλλο άρθρο της η εφημερίδα αναδημοσιεύει για το ίδιο θέμα την άποψη της γαλλικής εφημερίδας *Εντεπαντάν*, η οποία αναρωτιέται αν οι Σύμμαχοι θα

138. Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2000, σ. 28-29. Βλ. και το *Φως*, 4 Μαΐου, «Φήμη ανησυχαστική…Βενιζέλου» Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας *Νέα Ελλάς* (το οποίο δημοσιεύει το *Φως*), η κυβέρνηση στην Αθήνα λαμβάνει επείγοντα μέτρα «όπως επιταχύνει τον θερισμόν» [στη Θεσσαλία], ενώ ταυτόχρονα εκπονεί πρόγραμμα δρομολογίων των τρένων για ταχύτερη μεταφορά του σιταριού στην Αθήνα. Όλα αυτά ανησυχούν ιδιαίτερα το *Φως* γι' αυτό και παροτρύνει τις κυβερνήσεις των Συμμάχων να δράσουν το ταχύτερο δυνατό, διαφορετικά η «αιχμή του ακονιζομένου εγχειριδίου [του βασιλικού περιβάλλοντος και των κυβερνήσεων της Αθήνας] θα καταπέση μετά τόσης ορμής…και εις τας Προστάτιδας και εις τον Ελληνικόν λαόν». *Στο ίδιο,* «Δολοφονικόν εγχειρίδιον», 15 Μαΐου 1917. Για την αντιμετώπιση των δύο ελληνικών κυβερνήσεων από την Ιταλία, βλ. Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα,* Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σ. 172-223.
139. *Το Φως,* «Οι Σύμμαχοι…Κωνσταντίνου», 4 Μαΐου 1917.

επιτρέψουν στην κυβέρνηση των Αθηνών να καρπωθεί τη σοδειά της Θεσσαλίας και επομένως να ισχυροποιηθεί έναντι της Αντάντ. Επιπλέον, μολονότι κρίνει ότι τα μέτρα της Αντάντ απέναντι στο βασιλικό κράτος των Αθηνών ήταν ελλιπή, θεωρεί ότι οι Σύμμαχοι είναι καλύτερα εξοπλισμένοι και άρα μπορούν να επιβάλουν όποτε θελήσουν, τη θέλησή τους στον Κωνσταντίνο ως προς τη θεσσαλική σοδειά.[140] Μία εβδομάδα αργότερα το *Φως* επανέρχεται στο θέμα με τίτλο: «Σύσσωμος ο αγγλικός τύπος ζητεί την κατάληψιν της Θεσσαλίας». Συγκεκριμένα, αναδημοσιεύει άρθρο της αγγλικής εφημερίδας *Μαγχεστριανός Φύλαξ.* Εκεί σημειώνεται ότι όλος ο βρετανικός λαός επικροτεί την απόφαση του Βενιζέλου να διακόψει κάθε δεσμό με τον Κωνσταντίνο και ταυτόχρονα ζητά να υπάρξει πλήρης υποστήριξη «εις τον ειλικρινέστερον φίλον της Αντάντ εν τω αγώνι του κατά του βασιλέως δια της καταλήψεως της Θεσσαλίας», της οποίας ο βασιλιάς θέλει να οικειοποιηθεί τη σοδειά. Παράλληλα άλλη μια βρετανική εφημερίδα η *Πελ-Μελ Γκατζέτ* γράφει ότι είναι βέβαιη ότι οι Σύμμαχοι δε θα επιτρέψουν στον Κωνσταντίνο να εξασφαλίσει «δι' αυτόν την Θεσσαλικήν εσοδείαν», ώστε να εξακολουθήσει την αντιαντατική πολιτική του. Ακόμη τονίζει ότι οι Σύμμαχοι οφείλουν να εξασφαλίσουν την παραγωγή της Θεσσαλίας στους Βενιζελικούς φίλους τους και όχι στους εχθρούς τους. Τέλος, το άρθρο κλείνει με την προτροπή στους Συμμάχους να επιδείξουν ομοφωνία και πολιτική ορθοφροσύνη.[141]

140. *Το Φως,* «Το ζήτημα της Θεσσαλίας», 12 Μαΐου 1917.
141. *Στο ίδιο,* «Σύσσωμος…τύπος», 23 Μαΐου 1917. Τελικά, η τύχη της θεσσαλικής σοδιάς κρίθηκε με απόφαση του αρχιστράτηγου Σαράιγ. Σύμφωνα με αυτήν, η γαλλική πλευρά θα προβεί στην αγορά 15 χιλιάδων τόννων σίτου («πληρώνουσα τοις μετρητοίς»)· επίσης απαγορεύεται στους ιδιώτες κάθε αγοραπωλησία ή μεταβίβαση των υπαρχόντων δημητριακών στη Θεσσαλία. Όσο για το πώς αυτή θα χρησιμοποιηθεί, η εγκύκλιος του Γάλλου Στρατιωτικού Διοικητή Βόλου είναι χαρακτηριστική: «Η θεσσαλική παραγωγή θα χρησιμοποιηθή διά την σποράν του προσεχούς έτους, διά την τροφήν των Θεσσαλών, το δε υπόλοιπον διά την λοιπήν Ελλάδα και τον στρατόν». *Στο ίδιο,* «Πώς εκανονίσθη η διάθεσις», 20 Ιουνίου 1916. Σύμφωνα με τον Ν. Πετσάλη – Διομήδη , η κατάληψη της Θεσσαλίας είχε «κεφαλαιώδη στρατηγική σημασία τόσο για τους Συμμάχους όσο και για την Προσωρινή Κυβέρνηση». Οι πρώτοι επεδίωκαν να εξασφαλίσουν τα «νώτα του Σαράιγ» ενώ η δεύτερη στόχευε στη γενικότερη επιδίωξη για περιορισμό της επιρροής της κυβέρνησης των Αθηνών. Βλ. Πετσάλης –Διομήδης, *ό.π.*, σ. 67.

Οι διπλωματικές εξελίξεις και οι αποφάσεις της Αντάντ για την οριστική λύση του ελληνικού ζητήματος την άνοιξη του 1917

Την άνοιξη του 1917, μια σειρά εξελίξεων δημιούργησε τελικά τις προϋποθέσεις για τον τερματισμό του παρατεταμένου αδιεξόδου στο ελληνικό ζήτημα. Συγκεκριμένα τρία γεγονότα ενθάρρυναν όσους επιδίωκαν ριζική λύση διαμέσου της εκθρόνισης του Κωνσταντίνου: πρώτο η Ρωσική Επανάσταση, η οποία στέρησε από το βασιλιά την υποστήριξη του τσάρου. Δεύτερο, η πτώση, το Μάρτιο του 1917, του Γάλλου πρωθυπουργού Α. Μπριάν, ο οποίος με τη μετριοπάθεια και τη διστακτικότητά του είχε πολλές φορές συγκρατήσει όσους συναδέλφους του επέμεναν να εφαρμοστεί δυναμικότερη πολιτική. Εξίσου, σημαντική, τέλος, ήταν η είσοδος των Η.Π.Α στον πόλεμο, αφού μολονότι οι Αμερικανοί δεν είχαν αναμιχθεί μέχρι τότε στο ελληνικό ζήτημα, οι Σύμμαχοι υπολόγιζαν την άποψη των Αμερικανών αναφορικά με τα δικαιώματα των ουδετέρων χωρών.[142]

Αμεσότερες ακόμη επιπτώσεις είχε το γεγονός ότι, την άνοιξη του 1917, οι πολιτικές και στρατιωτικές ανάγκες των Συμμάχων επέβαλαν να συστρατευτεί η Ελλάδα ενωμένη στο πλευρό τους, πράγμα απίθανο ενόσω παρέμενε ο Κωνσταντίνος στον ελληνικό θρόνο. Το ζήτημα της εκθρόνισης του Κωνσταντίνου είχε τεθεί σε αρκετές περιπτώσεις κατά το παρελθόν, αλλά η διχογνωμία των συμμαχικών κυβερνήσεων δεν τους επέτρεψε να αποκρυσταλλώσουν ενιαία πολιτική. Καθώς τα εγκατεστημένα στη Θεσσαλονίκη στρατεύματα ήταν υπό τις διαταγές των Γάλλων, το Παρίσι είχε τον πρώτο λόγο ως προς τη συμμαχική πολιτική στην Ελλάδα. Όταν όμως οι Γάλλοι, επικαλούμενοι στρατιωτική αναγκαιότητα, ζήτησαν να ληφθούν σκληρότερα μέτρα εναντίον του Κωνσταντίνου, προσέκρουσαν στις αντιρρήσεις των συμμάχων τους. Η τακτική τους είχε γίνει δεκτή μέχρι τότε με αρκετές επιφυλάξεις. Επιπλέον, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και οι φόβοι ότι η γαλλική πολιτική δεν ανταποκρινόταν τόσο σε ανάγκες στρατιωτικές –και συγκεκριμένα στο να διασφαλιστούν οι συμμαχικές δυνάμεις στη Μακεδονία –αλλά αναγόταν σε ελατήρια πολιτικά, συναφή με την εμπέδωση της γαλλικής κυριαρχίας στην Ελλάδα.[143]

Παράλληλα, στο Παρίσι, η νέα κυβέρνηση Ριμπό ήταν αποφασισμένη να επιλύσει με κάποιον τρόπο το ελληνικό πρόβλημα. Τόσο ο Ριμπό όσο και ο υπουργός στρατιωτικών Πώλ Παινλεβέ ήταν πεπεισμένοι ότι η πολιτική του Μπριάν απέναντι

142. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 26. Για τη σημασία της εισόδου της Αμερικής στον πόλεμο βλ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση», σ. 165.
143. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,* σ. 26.

στη βασιλική Ελλάδα υπήρξε υπερβολικά μετριοπαθής. Γι΄ αυτό ο νέος πρωθυπουργός ήταν αποφασισμένος να ακολουθήσει σθεναρότερη πολιτική απέναντι στην Αθήνα. Έτσι, κατά τις αρχές Απριλίου, ο στρατηγός Μωρίς Σαράιγ, διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, έλαβε οδηγίες να αρχίσει μυστικές προετοιμασίες για προέλαση είτε στη Λάρισα είτε στην Αθήνα είτε και στις δυο πόλεις ταυτόχρονα. Η σταθερή απόφαση του Ριμπώ να επιλύσει το ελληνικό ζήτημα φανερώθηκε επίσης με τη στάση του απέναντι στο πρόβλημα εξάπλωσης του βενιζελικού κινήματος σε περιοχές ελεγχόμενες από τους βασιλόφρονες, όπως τα Ιόνια νησιά και η Θεσσαλία.[144]

Το Μάρτιο, ο Βενιζέλος άσκησε εκ νέου πίεση, επειδή πίστευε ότι η Προσωρινή Κυβέρνηση όφειλε να προβεί σε κάποια επίδειξη ισχύος αν ήταν να επιβιώσει και να εξουδετερώσει στη Δύση όσα στοιχεία, ενθαρρυμένα από την αντιβενιζελική προπαγάνδα της Ιταλίας, επιζητούσαν να εξασθενίσουν το βενιζελικό κίνημα και προωθούσαν την ιδέα της συμφιλίωσης με τη βασιλική Ελλάδα. Επιπλέον, οι περιοδικές εκφάνσεις της διένεξης μεταξύ των Συμμάχων ως προς τη στρατηγική τους στα Βαλκάνια είχαν ασφαλώς εμποδίσει τη συγκρότηση αξιόμαχου βενιζελικού στρατού. Όσο οι Βρετανοί αντιτάσσονταν στην ενίσχυση του στρατεύματος του Σαράιγ –ενίσχυση απαραίτητη για να τελεσφορήσει οποιαδήποτε εκστρατεία στη Μακεδονία –δεν έβλεπαν το λόγο να δαπανούν χρήματα και πολύτιμα εφόδια για τις στρατιωτικές δυνάμεις του Βενιζέλου. Εξάλλου η αδυναμία της Προσωρινής Κυβέρνησης να επιστρατεύσει υπολογίσιμες δυνάμεις γεννούσε στη Δύση ερωτηματικά για την πραγματική ισχύ του Βενιζέλου και τη μελλοντική συμβολή του στο συμμαχικό αγώνα.[145] Εξίσου σαφές ήταν ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων μάλλον δε θα κατόρθωνε να συγκροτήσει μεγάλη στρατιωτική δύναμη παρά μόνο αν επεξέτεινε εδαφικά το κίνημά του. Επιτακτική προέβαλε λοιπόν η ανάγκη να υιοθετήσει επεκτατική πολιτική. Επιπλέον, γνώριζε ότι η Γαλλία και η Αγγλία δε θα έφερναν αντίρρηση στο να επεκταθεί ο έλεγχος της Προσωρινής Κυβέρνησης σε νέες

144. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 26-27.
145. *Στο ίδιο*, σ. 27. Από τα μέσα Ιανουαρίου του 1917, οι Σύμμαχοι είχαν ανακόψει την επέκταση του βενιζελικού κινήματος , θέλοντας να αποφύγουν ανοικτή ρήξη με την Αθήνα και ελπίζοντας μάταια σε συμφιλίωση με τον Κωνσταντίνο.

περιοχές. Από την άλλη ωστόσο, οι δυο χώρες δεν μπορούσαν και να παραβιάσουν απροκάλυπτα τους όρους του τελεσιγράφου που είχαν στείλει κατά τις αρχές Ιανουαρίου του 1917 στην Αθήνα.[146]

Το πρώτο αποφασιστικό βήμα, για την τελική λύση του ελληνικού προβλήματος, έγινε στη συνδιάσκεψη στον Άγιο Ιωάννη της Μωριέννης στις 6/19 Απριλίου. Η κύρια φροντίδα των κυβερνήσεων της Βρετανίας και Γαλλίας ήταν να εξασφαλιστεί, από μέρους της Ιταλίας, η αναγνώριση των προηγούμενων αγγλογαλλικών συμφωνιών, που καθόριζαν τις σφαίρες επιρροής των δύο δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή. Σε αντάλλαγμα, οι Δυτικοί Σύμμαχοι συμφώνησαν να δοθεί στην Ιταλία αρκετά μεγάλη σφαίρα επιρροής στη νοτιοδυτική Μ. Ασία, συμπεριλαμβανομένης και της Σμύρνης. Σχετικά με το ελληνικό πρόβλημα, η Βρετανία, η Γαλλία και η Ιταλία συμφώνησαν, κατ᾽ αρχήν, στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, σε περίπτωση δολοφονιών Βενιζελικών. Παράλληλα όμως συμφωνήθηκε, με την επιμονή της Ιταλίας, ότι δεν έπρεπε να υποστηρίξουν την εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας, προς την οποία έκλιναν τόσο οι Γάλλοι όσο και ο Βενιζέλος.[147]

Παρόλο που η απόφαση στον Άγιο Ιωάννη της Μωριέννης δεν κατέληξε σε οριστική συμφωνία, άλλες συζητήσεις ανάμεσα στο βρετανικό πρωθυπουργό Λόυντ Τζόρτζ και το Γάλλο Αλεξάντερ Ριμπό προετοίμασαν το έδαφος για ουσιαστικότερες εξελίξεις. Το ελληνικό πολιτικό πρόβλημα έγινε πια ο μοχλός, που χρησιμοποιήθηκε και από το Ριμπό και από τον Λόυντ Τζόρτζ για την επίτευξη των άμεσων στόχων τους σχετικά με την Ελλάδα και τις δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη. Αυτό που επιθυμούσαν στο στάδιο αυτό οι Βρετανοί, ήταν να μειώσουν τις δυνάμεις τους σε μια μικρή αμυντική δύναμη, ώστε να περιορίσουν αρκετά τις θαλάσσιες μεταφορές τους που είχαν επιβαρυνθεί πολύ εξαιτίας του εκτεταμένου υποβρύχιου πολέμου που είχε εξαπολύσει η Γερμανία. Σε αυτό ακριβώς το γενικότερο πλαίσιο εξετάστηκε το ελληνικό ζήτημα. Οι Γάλλοι θα δέχονταν την αποχώρηση μέρους των βρετανικών δυνάμεων, αν το Λονδίνο συναινούσε στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Το ελληνικό ζήτημα τελικά διευθετήθηκε κατά μεγάλο μέρος με βάση αυτή τη συναλλαγή.[148]

146. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 28. Αναλυτικότερα για τη Διάσκεψη της Μωριέννης, βλ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση», σ. 167 -168.
147. Leon, *ό.π.*, σ. 473. Βλ. επίσης Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό.π.*, σ. 210-215.
148. *Στο ίδιο*, σ. 474-475.

Ακολούθησε στις 4/5 Μαΐου άλλη μία αγγλογαλλική διάσκεψη στην οποία συμφωνήθηκε να αγορασθεί από τους Συμμάχους η σοδειά της Θεσσαλίας με αντάλλαγμα την άρση του αποκλεισμού. Συμφωνήθηκε επίσης, να δοθεί άδεια για την προώθηση της εξουσίας της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλία, αλλά μόνο σε περίπτωση ενός αυθόρμητου λαϊκού κινήματος υπέρ του Βενιζέλου.[149] Τελικά, οι οριστικές αποφάσεις για το ελληνικό ζήτημα πάρθηκαν στις 28 και 29 Μαΐου σε νέα αγγλογαλλική διάσκεψη στο Λονδίνο.[150] Η γαλλική πλευρά πήγε αποφασισμένη να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση της βρετανικής πλευράς για την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, έτοιμη να δράσει μόνη της αν δεν της έμενε άλλη λύση. Από την άλλη πλευρά, το βρετανικό Πολεμικό Συμβούλιο είχε ήδη συμβιβαστεί με την ιδέα της παραίτησης του Κωνσταντίνου υπέρ ενός από τους γιούς του, ωστόσο ήταν αποφασισμένο να μη συμμετάσχει στις επιχειρήσεις εναντίον της Αθήνας. Πρωταρχικό μέλημα της συνδιάσκεψης ήταν να ρυθμιστεί το ελληνικό ζήτημα με την εκθρόνιση του βασιλιά και με το ελάχιστο δυνατό κόστος. Οι Βρετανοί επέμεναν σε ειρηνικό διακανονισμό, προτιμώντας να απαιτήσουν την παραίτηση του βασιλιά μετά την κατάσχεση της θεσσαλικής σοδειάς.[151] Τελικά, ύστερα από δύο ημέρες συζητήσεων, προτάσεων και αντιπροτάσεων, η διάσκεψη κατέληξε σε συμβιβαστική συμφωνία,[152] η οποία προέβλεπε: Να εξασφαλιστεί η παραίτηση του Κωνσταντίνου, χωρίς στρατιωτική επέμβαση, αν αυτό ήταν δυνατό, και να εγκατασταθούν στρατιωτικά φυλάκια στη Θεσσαλία για την εξασφάλιση του ελέγχου της σοδειάς. Αν ο Κωνσταντίνος αρνιόταν να παραιτηθεί, οι Δυνάμεις θα επέβαλλαν πλήρη αποκλεισμό για να αναγκαστεί να υποκύψει. Σε περίπτωση που θα προέβαλλε ένοπλη αντίσταση κατά των Συμμάχων στη Θεσσαλία, οι τελευταίοι θα

149. Leon, *ό.π.*, σ. 479-480. Αναλυτικότερα για τις θέσεις των Βρετανών στη Διάσκεψη στο Παρίσι (4-5 Μαΐου 1917) και στο Λονδίνο (28-29 Μαΐου 1917), βλ. Y. Mourelos, «British Policy towards King Constantine's dethronment and Greece's entry into the War», *Greece and Great Britain during World War I,* Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 134. Επίσης D. Portolos, *Foreign Policy from September 1916 to October 1918,* ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο χ.χ.ε, σ. 195-199. Mitrakos, *ό.π.,* σ. 161-167. Επίσης ο Πετσάλης- Διομήδης γράφει ότι τα αποτελέσματα της διάσκεψης στο Παρίσι δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του Βενιζέλου ούτε για τα στρατιωτικά ούτε για το καθεστώς που επιθυμούσε να εγκαθιδρύσει στην Ελλάδα. Πίστευε ότι η εκθρόνιση του βασιλιά αποτελούσε απαράβατο ελάχιστο όρο. Βλ. Πετσάλης – Διομήδης, *ό.π.*, σ. 74.
150. Leon, *ό.π.*, σ. 482.
151. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.45-46.
152. *Στο ίδιο*, σ.46-47.

καταλάμβαναν τον Ισθμό της Κορίνθου. Με αυτό τον τρόπο η διαδικασία της εκθρόνισης του Κωνσταντίνου τέθηκε σε κίνηση. Οι μόνες χώρες που αντέδρασαν στις αποφάσεις της διάσκεψης και στην αποστολή του Ζοννάρ ως Ύπατου Αρμοστή ήταν η Ρωσία και η Ιταλία, η καθεμιά για τους δικούς της λόγους.[153]

153. Leon, *ό.π.*, σ. 483-484. Ως προς το θέμα του διαδόχου του Κωνσταντίνου αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του εναντιώνονταν και στην περίπτωση αντικατάστασης του Κωνσταντίνου από τον διάδοχο (ο οποίος δεν τηρούσε ούτε τα προσχήματα και είχε εκτεθεί ανεπανόρθωτα εξαιτίας του απροκάλυπτου φιλογερμανισμού του). Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 40. Για το ίδιο θέμα το *Φως* δημοσιεύει την απάντηση – τελεσίγραφο του Ζοννάρ στο βασιλιά Κωνσταντίνο ως προς το ζήτημα του πρωτότοκου γιού του: «…ότι του Διαδόχου μη παρουσιάζοντος τας εγγυήσεις… [οι Μ. Δυνάμεις] …δεν θα ηδύναντο να παράσχουν την συναίνεσιν αυτών». *Στο ίδιο*, «Το τελεσίγραφον», 8 Ιουνίου 1917. Την ανάγκη εκθρόνισης του Κωνσταντίνου με το ελάχιστο δυνατό κόστος σημειώνει και ο Γ. Μουρέλος. Βλ. Mourelos, «British Policy», σ.35.
Ο N. Papadakis επισημαίνει ότι ο στρατηγός Σαράιγ ήταν ένας από τους λίγους ηγέτες ο οποίος έγκαιρα είχε συνειδητοποιήσει τον πραγματικό ρόλο του Κωνσταντίνου και τους κινδύνους που συνεπαγόταν η παραμονή του στο θρόνο. Βλ. Papadakis, *ό.π.*, σ. 104.

Τα γεγονότα πριν την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου

Καθώς πλησιάζει προς την κορύφωση η σύγκρουση Αντάντ – Κωνσταντίνου, το *Φως* επιτίθεται εκ νέου κατά του βασιλιά. Σε κύριο άρθρο του τονίζει ότι τη στιγμή της «κολοσσιαίας» ευρωπαϊκής σύρραξης – με τη συμμετοχή ακόμη και λαών που οι τύχες τους δεν καθορίζονται από την έκβαση του πολέμου – μόνο το ελληνικό κράτος είναι «διηρημένον και αντιμέτωπον». Στην ουσία, επισημαίνει το *Φως*, πρόκειται για δύο ελληνικούς κόσμους. Στον πρώτο επικεφαλής είναι ένας «έκπτωτος βασιλεύς», «από χαρακτήρος και αρχών ρέπων προς τον σατραπισμόν», «τύραννος και προδότης». Η ολομέτωπη αυτή επίθεση της εφημερίδας δικαιολογείται από τη στάση του ίδιου του βασιλιά, ο οποίος «όχι μόνον ηθέλησε και ηυχήθη την Γερμανικήν Νίκην αλλά και έπραξε το παν όπως παρασύρη το ελληνικόν κράτος εις πόλεμον παρά το πλευρόν της Γερμανίας». Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν «στρατιαί ηρώων» που αγωνίζονται «διά την μεγάλην των Ελλάδα» οπλισμένοι «με την ανδρείαν και το θάρρος». Επικεφαλής τους «ο Ολύμπιος την μορφήν, Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ».[154]

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και μια ομιλία του Βενιζέλου στην Κρήτη και συγκεκριμένα στο Ηράκλειο. Και εκεί ο Βενιζέλος αναφέρεται σε «ανάξιους του Έθνους άρχοντες», σε «διδασκάλους του φόβου και της δουλείας», «Όλοι αυτοί», επισημαίνει ο Κρητικός πολιτικός, προσπάθησαν «να μεταβάλωσι την Δημοκρατικήν Βασιλείαν της Ελλάδος εις ελέω Θεού Μοναρχίαν». Επίσης, αναφέρεται και ο ίδιος στην ύπαρξη δύο Ελλάδων και επιτίθεται στο βασιλιά για «την θρασεία εκ μέρους του στέμματος καταπάτησιν του πολιτεύματος». Τέλος, υπενθυμίζει ότι εξαιτίας αυτής της επέμβασης του ανώτατου άρχοντα στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής

154. *Το Φως*, «Οι δύο ελληνικοί κόσμοι», 9 Μαΐου 1917. Αρνητικοί χαρακτηρισμοί εκφέρονται για όσους είναι «συνεργάτες του βασιλιά». Γίνεται λόγος για «φαύλη ηλικία», «προδοτική μειονότητα», «εξαχρειωμένη επιστρατική οργάνωση». Ακολουθεί μια αναφορά στο χαρακτήρα του βασιλιά: τονίζεται ότι πρόκειται για άνθρωπο «βίαιο» και ιδιαίτερα αναξιόπιστο αφού, ενώ προέβαινε «εις επισήμους δηλώσεις ότι έχει ιεράν παρακαταθήκην να πρόσκειται εις την πολιτικήν του Αγγλικού Έθνους», στην πραγματικότητα ακολούθησε εντελώς διαφορετική πολιτική. Σημειώνεται ακόμη από την εφημερίδα, ότι παρόμοια τακτική ακολούθησε τόσο στο ζήτημα της βουλγαρικής εισβολής στην Ανατολική Μακεδονία όσο και στην επίθεση εναντίον των στρατευμάτων του Ναυάρχου Φουρνέ στην Αθήνα το Νοέμβριο του 1916. Όμως τα «Νοεμβριανά» φαίνεται ότι δε διαγράφονται εύκολα από τη μνήμη της εφημερίδας, αφού γίνεται αναφορά στα «μνήματα των τέκνων της Αγγλίας και της Γαλλίας», στους τάφους «αγνώστων νεκρών, Μικρασιατών και Θρακών», οι οποίοι σκοτώθηκαν «υπό το δολοφονικόν εγχειρίδιον της μαινομένης Δράγας των Αθηνών».

χάθηκε η ευκαιρία «να επεκτείνωμεν τα όριά μας» στη Θράκη, τη Δυτική Μ. Ασία και την Κύπρο».[155]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των ξένων εφημερίδων για τις νέες εξελίξεις στην Ελλάδα. Για την παρισινή εφημερίδα *Ο Χρόνος* οι ευθύνες του βασιλιά είναι σημαντικές. Όσον αφορά την ουδέτερη ζώνη – μεταξύ «Νέας Ελλάδος και βασιλικής», η εφημερίδα θεωρεί ότι «δεν έχει πλέον λόγον υπάρξεως», αφού «οι οπαδοί του βασιλέως παρεβίασαν εν γνώσει την ουδετερότητα ταύτην». Εντύπωση όμως προκαλεί η προτροπή της εφημερίδας προς την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία – σε Παρίσι και Ελλάδα – να επιτρέψουν «την ελευθέραν επέκτασιν του βενιζελικού κινήματος, όπερ είναι κατ΄ ουσίαν κίνημα πολιτικής εξυγίανσης και αναγεννήσεως». Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι πρέπει «να αφήσωμεν τον Ελληνικόν λαόν να λύση την κρίσιν μόνος».[156] Για τον ανταποκριτή της εφημερίδας *Μόρνιγκ Πόστ* «η κατάστασις [στην Αθήνα] ήρχισε πάλιν να γίνεται επικίνδυνος» εξαιτίας της αδράνειας του πρωθυπουργού Ζαΐμη και της έλλειψης άρτου. Τονίζεται επίσης ότι τα φιλογερμανικά φύλλα απειλούν όχι μόνο τους βενιζελικούς αλλά και τους πρεσβευτές της Αντάντ. Δεδομένης της κατάστασης, ο ανταποκριτής της εφημερίδας θεωρεί ότι σε περίπτωση παραίτησης του Ζαΐμη, η μόνη διέξοδος είναι να καταληφθεί η ηπειρωτική Ελλάδα «άνευ ουδενός δισταγμού, άλλως πάλιν τα αιματηρά γεγονότα των Αθηνών θα επαναληφθούν». Η ανησυχία του δημοσιογράφου είναι τόσο έντονη ώστε έμμεσα επισημαίνει την ανάγκη ανάληψης δυναμικών ενεργειών από την πλευρά των Δυνάμεων, διαφορετικά «οι φίλοι της Ελλάδος θα πληρώσουν με την ζωήν των». Τέλος, υπογραμμίζεται ότι οι διαδόσεις περί συμβιβασμού Βασιλιά – Βενιζέλου δεν μπορούν να ληφθούν «σοβαρά υπ΄ όψιν» αφού «οιαδήποτε συμφιλίωσις είνε αδύνατος».[157]

155. *Το Φως*, «Νέοι λόγοι», 11 Μαΐου 1917. «Εν Αθήναις υπάρχει μια Ελλάς φθίνουσα και καταρρέουσα» ενώ «εις την Κρήτην, τας νήσους και την Μακεδονίαν» εμφανίζεται «μια Νέα Ελλάς πάνοπλος αγωνιζομένη…που υπερασπίζεται τα κινδυνεύοντα εθνικά συμφέροντα».
156. *Στο ίδιο*, «*Ο Χρόνος*», 11 Μαΐου 1917.
157. *Στο ίδιο*, «Η εν Αθήναις κατάστασις», 12 Μαΐου 1917. Για την εφημερίδα *Σφαίρα του Λονδίνου* η στάση των Δυνάμεων της Αντάντ έναντι του Κωνσταντίνου είναι ανεξήγητη. Αναρωτιέται «διατί οι σύμμαχοι μετέρχονται διαρκώς τοιαύτην επιείκειαν απέναντι ενός μονάρχου…όστις δεν αφήκε περίστασιν να μη φανή πολέμιος των συμφερόντων της Αντάντ». Στην ουσία, αυτό που φαίνεται να βαραίνει στη συνείδηση της εφημερίδας είναι η ασφάλεια των συμμαχικών στρατευμάτων. Αυτή όμως «εξαρτάται εκ της εξαλείψεως της ελληνικής αυτής απειλής».

Τη δυνατότητα οποιασδήποτε συμφιλίωσης φαίνεται να αποκλείουν και οι αντιβενιζελικές εφημερίδες των Αθηνών. Η εφημερίδα *Εμπρός*, σύμφωνα πάντοτε με το *Φως*, γράφει: «Εάν η Ελλάς είναι ανίκανος να σωθή διά της φρονήσεως, εντιμώτερον θα ήτο να πέση ηρωικώς». *Ο Χρόνος* καταγγέλλει την Αντάντ ότι βοηθά στην «επέκτασιν του Εθνικού Κινήματος καθ΄ όλην την Ελλάδα» ενώ επικρίνει την κυβέρνηση Ζαΐμη «διότι φροντίζει πολύ πώς να ευχαριστή την Αντάντ αντί να περιφρουρήση ό,τι απέμενεν εις αυτήν «εξαιτίας των ατελείωτων επιβουλών».[158]

Υπό αυτές τις συνθήκες το *Φως* προχωρά, μέσα στις επόμενες ημέρες, στη δημοσίευση σειράς άρθρων που στρέφονται κατά του «Γερμανόδουλου τύπου» των Αθηνών, και της κυβέρνησης Ζαΐμη. Είναι «αφελής όποιος πιστεύει εις την ειλικρίνειαν της πολιτικής του», «εις τον ειλικρινή φιλανταντισμό του». Πρόκειται για μια «καταχθόνιον πολιτικήν», για ένα «σχέδιον αντάξιον ενός Δούσμανη, ενός Στρέιτ, ενός Γούναρη». «Είναι όμως», κατά δήλωση της εφημερίδας, «ανάξιον να μας εξαπατήση».[159] Σε ένα άλλο άρθρο η εφημερίδα δηλώνει ότι σκοπός της αρθρογραφίας του «εξωνημένου» τύπου των Αθηνών είναι «αφ΄ ενός να τρομοκρατήσουν τους αντιπροσώπους της Αντάντ και αφετέρου τον Ελληνικόν λαόν». Γι΄ αυτό, «προσπαθούν να δηλητηριάσουν την τρομοκρατουμένην ψυχήν του Ελληνικού λαού διά ψευδών ειδήσεων». Σε μερικές από αυτές, οι Γερμανοί παρουσιάζονται να έχουν έρθει στη Μακεδονία, οι Σύμμαχοι να βρίσκονται «εν αποσυνθέσει και φυγή» και τα στρατεύματα του στρατού της Εθνικής Άμυνας «συντετριμμένα, κατεστραμμένα και αιχμάλωτα».[160]

Η προοπτική της κατάρρευσης του καθεστώτος των Αθηνών – ως αποτέλεσμα δυναμικότερων πρωτοβουλιών των Συμμάχων – προκαλεί στο *Φως* συναισθήματα ελπίδας ότι «το μοιραίον τέλος» (της βασιλείας του Κωνσταντίνου) πλησιάζει. Η δημοσιοποίηση μάλιστα τηλεγραφήματος από τη Ρώμη με δηλώσεις του Μποσδάρι «ότι το κόμμα του βασιλέως Κωνσταντίνου έχει καταρρεύσει», ενισχύει την παραπάνω άποψη. Μάλιστα το *Φως* παρομοιάζει την Ελλάδα με ασθενή

158. *Το Φως*, «Τι γράφει ο αθηναϊκός τύπος», 19 Μαΐου 1917
159. *Στο ίδιο*, «Δολοφόνοι», 20 Μαΐου 1917. Ο τύπος των Αθηνών επίσης αναφέρεται ως: «βασιλικός», «αργυρώνητος», «τύπος των αυλικών οργάνων».
160. *Στο ίδιο*, «Πλησιάζει η μοιραία ώρα», 25 Μαΐου 1917. Οι εφημερίδες στις οποίες αναφέρεται το *Φως* είναι το *Σκρίπ* και το *Εμπρός*.

του οποίου «η νοσηρά κατάστασις υποτροπίαζε» και μολονότι τέσσερις «Μεγάλαι Ιατρικαί Δυνάμεις …εξάντλησαν όλα τα θεραπευτικά μέσα, η θεραπεία δεν επήρχετο». Η μόνη λύση που υπήρχε ήταν η χειρουργική επέμβαση. Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτό σημαίνει «παρέμβαση» των Δυνάμεων με στόχο να εκριζωθεί «ο μολυσματικός, φρικώδης καρκίνος της προδοτικής δυάδος του Ελληνικού θρόνου».[161]

161. *Το Φως*, «Προς το μοιραίον τέλος», 23 Μαΐου 1917.

Η αποστολή Ζοννάρ και η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου τον Ιούνιο του 1917.

Στο μεταξύ, η διχογνωμία Βρετανίας και Γαλλίας σχετικά με το ελληνικό ζήτημα κάνει το Λόρδο Σέσιλ να θέσει ζήτημα ενιαίας πολιτικής δράσης στην Ελλάδα, προτείνοντας το διορισμό κάποιου έγκριτου ατόμου από τη Βρετανία ως διπλωματικού εκπροσώπου των Συμμάχων. Μετά την αρχική άρνηση της Γαλλίας, συμφωνείται να αντικατασταθούν οι πρεσβευτές της Γαλλίας και της Βρετανίας στην Αθήνα από κάποιον διαπρεπή Γάλλο. Η Γαλλική Κυβέρνηση προτείνει να εμπιστευθούν την ειδική αυτή αποστολή στον γερουσιαστή Σάρλ Ζοννάρ, πρόσωπο αποδεκτό στο Λονδίνο. Ο Ζοννάρ ήταν άνθρωπος με εξαιρετικά προσόντα και μακρά σταδιοδρομία στο δημόσιο βίο σε διάφορες θέσεις.[162] Η άφιξή του στη Αθήνα προκαλεί ποικίλες ερμηνείες. Το *Φως* αρχικά δημοσιεύει τις απόψεις των αθηναϊκών εφημερίδων σχετικά με την αποστολή του Ζοννάρ. Σύμφωνα με αυτές, η εφημερίδα *Εμπρός* αποδίδει ύψιστη σημασία στο γεγονός και πιστεύει ότι οι συνομιλίες του με το βασιλιά και την κυβέρνηση θα βοηθήσουν «εις την επανάληψιν των φιλικών σχέσεων».[163] Για τη *Νέα Ημέρα* η επίσκεψη Ζοννάρ αποδεικνύει την πλήρη συμφωνία των Δυνάμεων της Αντάντ και τη σταθερή θέλησή τους να κανονίσουν «οριστικώς» το ελληνικό ζήτημα. Παράλληλα, αποτελεί έναν καλό οιωνό για την αποκατάσταση αγαθών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Αντάντ. Για την εφημερίδα *Πρόοδο* η άφιξη του Ζοννάρ προκαλεί την ικανοποίηση της κυβέρνησης Ζαΐμη και δείχνει τη διάθεσή της να προβεί και σε θυσίες ακόμη προς εξασφάλιση των φιλικών σχέσεων με την

162. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 35.

163. *Το Φως*, «Πώς την σχολιάζουν αι αθηναϊκαί εφημερίδες», 27 Μαΐου 1917. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του γαλλικού τύπου για την αποστολή του Ζοννάρ: Σύμφωνα με την εφημερίδα *Πρωία* ο διορισμός του Ζοννάρ «δεν σημαίνει μεταβολήν πολιτικής». Αντίθετα, δείχνει την επιθυμία των Δυνάμεων να διατηρήσει ο ελληνικός λαός τις συνταγματικές του ελευθερίες. Δεν μπορεί πλέον το Στέμμα «να δύναται να μεταβάλη το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εις τυραννικόν». Επιπλέον, συνεχίζει η εφημερίδα, οι Σύμμαχοι επιδιώκουν την ενότητα του ελληνικού λαού, ενώ δεν τίθεται θέμα πίεσης για συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Άλλο ένα θετικό αφορά τους πολίτες της χώρας οι οποίοι θα μπορούν να «ασκήσουν πλήρη τα δικαιώματά των μετά περισσοτέρας ανεξαρτησίας». Αλλά και η εφημερίδα *Μικρός Παρισινός* γράφει ότι οι Δυνάμεις «έκριναν επιστάσαν την στιγμήν της αποδόσεως εις τους Έλληνας του νομίμου καθεστώτος το οποίον ελευθέρως εξέλεξαν και της απαλλαγής αυτών από πάσης καταχρήσεως εξουσίας». Επιπλέον, η εφημερίδα υιοθετεί μία ξεκάθαρα επιθετική στάση απέναντι στο βασιλιά, αφού γράφει: «Έχομεν να κανονίσωμεν ένα παλαιόν λογαριασμόν μετά του Κωνσταντίνου» ο οποίος «…δεν έπαυσεν να εργάζεται εναντίον μας και υπέρ του Κάιζερ. Η ατιμωρησία τον απεθράσυνε…». *Στο ίδιο,* «Τι γράφει ο γαλλικός τύπος», 2 Ιουνίου 1917. Για την αποστολή Ζοννάρ βλ. Πετρίδης, ό.π., σ. 382-383, Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 218-219, Πετσάλης –Διομήδης, *ό.π., 1916 -1917*, σ.58-60, 81-82. Mitrakos, *ό.π.*, σ . 168-169.

Αντάντ. Η *Εστία* στο κύριο άρθρο της γράφει ότι ο Ζοννάρ δεν έρχεται να διαπραγματευτεί αλλά να εφαρμόσει ήδη ληφθείσες αποφάσεις. Επιπλέον, τονίζει ότι πρόκειται για το τελευταίο διάβημα της Αντάντ προς την Ελλάδα και ότι το αποτέλεσμα της αποστολής εξαρτάται από τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης (αν θα δεχτεί ή αν θα αρνηθεί τις προτάσεις της Αντάντ). Τέλος, η εφημερίδα *Σκρίπ*, λαμβάνοντας υπόψη μία φήμη περί αναχώρησης των ξένων πρεσβευτών, εκφράζει την ελπίδα ότι η κρίση θα αποσοβηθεί, κάτι το οποίο «αποτελεί ευχή ολόκληρου του ελληνικού λαού».[164]

Και το ίδιο το *Φως* με κύριο άρθρο του παίρνει θέση για την άφιξη του Ζοννάρ. Αρχικά σημειώνει ότι δε γνωρίζει την έκταση των αρμοδιοτήτων του αλλά ούτε και αν η εξουσία του είναι τέτοια ώστε να εφαρμόσει «από κοινού τας υπό των εντολέων Δυνάμεων ληφθείσας αποφάσεις». Επιπλέον, χαιρετίζει την άφιξή του και εύχεται η μετάβασή του στην Αθήνα να επισπεύσει με οποιοδήποτε μέσο και τρόπο τη λύση του ελληνικού προβλήματος. Για την εφημερίδα η αποστολή αυτή μπορεί να ελευθερώσει τον ελληνικό λαό από την τυραννία με τρόπο γρήγορο και οριστικό. Ακόμη, αποτελεί το τελευταίο έμπρακτο διάβημα της Αντάντ προς τους τυράννους της Παλαιάς Ελλάδας. Ο συντάκτης του άρθρου δηλώνει την ακράδαντη πεποίθησή του ότι η προσπάθεια του Ζοννάρ στοχεύει στη σωτηρία ενός λαού και στην «επάνοδό του» σε ένα αγώνα εναντίον «αδυσώπητων εχθρών». Τέλος, πληροφορούμαστε για τις προσδοκίες της εφημερίδας από τη συγκεκριμένη αποστολή. Σύμφωνα με αυτές ο Ζοννάρ «θα θέση εις ενέργειαν μέτρα ικανά να αποκλείσουν τελείως τας συμβιβαστικάς λύσεις και τα προσωρινά φάρμακα».[165]

Στην Αθήνα ο Ζοννάρ έρχεται όμως αντιμέτωπος με άλλες δυσκολίες, γιατί ήδη η Βρετανία προβάλλει αντιρρήσεις στην παραίτηση του Κωνσταντίνου και είναι διατεθειμένη να δεχθεί την απομάκρυνσή του μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου.[166] Τελικά, ύστερα από τροποποίηση του αρχικού του σχεδίου, αποφασίζει, να προχωρήσει στη σχεδιασμένη κατάληψη της Θεσσαλίας και στην απόβαση στον

164. *Το Φως*, «Η κατάστασις εν Αθήναις», 28 Μαΐου 1917.
165. *Στο ίδιο*, «Κίνδυνος – Θάνατος», 28 Μαΐου 1917. Σύμφωνα με τον Κ. Σβολόπουλο, «η ενεργή ανάμειξη του Ύπατου Αρμοστή στις ελληνικές υποθέσεις, θα ήταν δυνατό να κριθεί ως αντίθετη προς το πνεύμα και το γράμμα τόσο του διεθνούς όσο και του εσωτερικού δικαίου. Θα όφειλε όμως, παράλληλα να αναγνωριστεί ότι η λήψη τους, σε στιγμές έσχατου κινδύνου για τον ελληνισμό, υπαγορεύτηκε με κύριο καθοριστικό κριτήριο την αποτελεσματική προάσπιση των ζωτικότερων συμφερόντων του έθνους». Βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. 2ος, 1900-1941, Θεσσαλονίκη 1990, σ.115.
166. Leon, *ό.π.*, σ. 485.

Ισθμό κατά τη νύχτα της 10ης Ιουνίου και, μετά τις επιχειρήσεις αυτές, να επιδώσει το τελεσίγραφο για την παραίτηση του Κωνσταντίνου.[167] Τελικά, οι συμμαχικές επιχειρήσεις πραγματοποιούνται χωρίς σοβαρά προβλήματα και ολοκληρώνονται μέχρι τις 26 Ιουνίου. Παράλληλα, ο στρατηγός Σαράιγ έχει διαταγές να μην επιτρέψει, αρχικά τουλάχιστον, την είσοδο των βενιζελικών δυνάμεων στη Θεσσαλία. Εντούτοις, σημειώνονται φιλοβενιζελικές εκδηλώσεις στη Λάρισα, το Βόλο, την Ελασσόνα και αλλού.[168]

Ταυτόχρονα στον Πειραιά, κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα συμμαχικά μεταγωγικά. Το πρωί της 11ης Ιουνίου, ο Ζοννάρ επιδίδει στο Ζαΐμη τελεσίγραφο με το οποίο απαιτεί την παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ ενός από τους γιους του (εκτός του διαδόχου).[169] Συνειδητοποιώντας τη σοβαρότητα της κατάστασης, ο Ζαΐμης προτείνει την παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ του δευτερότοκου γιου του Αλέξανδρου. Μερικοί από αυτούς που έλαβαν μέρος στο Συμβούλιο του Στέμματος, συμβουλεύουν τον Κωνσταντίνο να αντισταθεί. Φαίνεται ότι είχαν ενθαρρυνθεί από το γεγονός ότι το τελεσίγραφο του Ζοννάρ δεν είχε την ομόφωνη υποστήριξη των Συμμάχων, πράγμα που ήταν γνωστό στην κυβέρνηση της Αθήνας, η οποία και ήλπιζε ότι οι αντιρρήσεις της Βρετανίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας θα επιβάλλονταν τελικά. Στο τέλος, ο Κωνσταντίνος αποδέχθηκε τη συμβουλή του Ζαΐμη να αποσυρθεί από το θρόνο της Ελλάδας, χωρίς να παραιτηθεί τυπικά, ορίζοντας τον

167. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.58

168. *Στο ίδιο*, σ. 59. Κοινά στοιχεία των εκδηλώσεων αποτελούν η κήρυξη του Κωνσταντίνου ως «έκπτωτου», η δήλωση προσχώρησης στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας, η αποκήρυξη των τοπικών αρχών που πρόσκεινται στον Κωνσταντίνο και τέλος, η δήλωση των ανταντόφιλων αισθημάτων «κληρονομικόν προσόν της ελληνικής ψυχής». Για τις εκδηλώσεις αυτές σε Λάρισα, Βόλο βλ. αναλυτικότερα το *Φως*, «Συλλαλητήριον», 4 Ιουνίου 1917, «Η απελευθέρωσις της Θεσσαλίας», 6 Ιουνίου 1917. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Λάρισα τελέστηκε και μνημόσυνο από τον αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο για τους Γάλλους αξιωματικούς και στρατιώτες που σκοτώθηκαν κατά την επιχείρηση κατάληψης της πόλης.

169. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.60. Σε αυτό το τελεσίγραφο που δημοσιεύεται από το *Φως* τονίζεται ότι οι Δυνάμεις «απεφάσισαν ν' αποκαταστήσουν την ενότητα του Βασιλείου χωρίς να θίξουν τους μοναρχικούς συνταγματικούς θεσμούς τους οποίους εγγυήθηκαν εις την Ελλάδα». Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι ο Κωνσταντίνος έχασε την εμπιστοσύνη των Προστατίδων Δυνάμεων και γι' αυτό αυτές «θεωρούσιν εαυτάς απηλλαγμένας έναντι Αυτού των υποχρεώσεων των». Παράλληλα, με δεύτερο τελεσίγραφο ο Ζοννάρ πληροφορεί σε αυστηρό μάλιστα ύφος το Ζαΐμη ότι οι Δυνάμεις δεν θα επιτρέψουν «ούτε εν Αθήναις ούτε εν άλλη τινί πόλει του βασιλείου, ταραχάς δυναμένας να εκθέσουν την ζωήν και τα συμφέροντα των υπηκόων του και του ελληνικού πληθυσμού». Βλ. το *Φως*, «Τα τελεσίγραφα του Ζοννάρ», 8 Ιουνίου 1917.

Αλέξανδρο διάδοχό του.[170] Σχεδόν ταυτόχρονα με την εκθρόνιση του βασιλιά, ο Ζοννάρ θέλοντας να κατευνάσει την κοινή γνώμη, διέταξε την άρση του αποκλεισμού – ο οποίος είχε καταταλαιπωρήσει τον πληθυσμό – και υποσχέθηκε ότι σύντομα θα μοιράζονταν στους πολίτες ένα φορτίο σιτηρών και άλλα αγαθά. Εξ ονόματος των Προστάτιδων Δυνάμεων εξέδωσε επίσης διακήρυξη με την οποία δεσμευόταν ότι οι Σύμμαχοι θα σέβονταν την ελληνική κυριαρχία και την ενότητα της χώρας, θα αποκαθιστούσαν το Σύνταγμα, το οποίο είχε παραβιάσει κατάφωρα ο τέως βασιλιάς, ενώ δεν είχαν την πρόθεση να υποχρεώσουν την Ελλάδα να κηρύξει επιστράτευση. Μολαταύτα δεν άργησε να φανεί ότι για τους επιτελείς του βασιλικού στρατοπέδου, δεν επρόκειτο να τηρηθεί η υπόσχεση του Ζοννάρ ότι οι Συμμαχικές δυνάμεις δε θα προέβαιναν σε αντίποινα.[171]

Μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, η εφημερίδα δημοσιεύει ένα εκτενές άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η νομιμότης των αντιποίνων». Σε αυτό γίνεται μια ιδιαίτερα σκληρή επίθεση κατά του πρώην βασιλιά, με απαρίθμηση των επιζήμιων ενεργειών του. Τον παρομοιάζει με «γάγγραινα» η οποία πρέπει «να αποπλυθή και να θεραπευθή ριζικώς». Προτείνει μάλιστα ριζικά μέτρα κατά των εναπομεινάντων υποστηρικτών του στην Αθήνα: «Διατί διστάζομεν να εξαφανίσωμεν τάχιστα και ριζηδόν 500-600 περίπου αργυρωνήτους προδότας και σφετεριστάς επιόρκους των υψίστων ηθικών και υλικών συμφερόντων του Έθνους μας και αυτής [της ίδιας] της Αντάντ;» Όλοι αυτοί, έσφαξαν «αδικαιολογήτως πολίτας Έλληνας αλλά και στρατιώτας της Αντάντ». Γι΄ αυτό αναρωτιέται η εφημερίδα: «Διατί…να μη εξασκηθή το Θείον Δικαίωμα της αμύνης εν συνδυασμώ με το αντίστοιχον της εκδικήσεως δι΄ αναλόγων αντιτίσεων;» Την απάντηση τη δίνει η ίδια η εφημερίδα: «Αφ΄ ενός το κοινό ζητά εκδίκησιν προς ανακούφισίν του» και αφετέρου «ο τέως βασιλεύς και η περί αυτόν άπατρις προδοτική σπείρα δεν είναι μόνο παράσπονδοι και κακούργοι, αλλά είναι και κοινοί εγκληματίαι, οφείλοντες να

170. Leon, *ό.π.,* σ. 487. Για την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου βλ. Cosmin, *ό. π* , σ.361-376. Βλ. επίσης Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό.π.,* σ. 218-223.

171. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 63-64. Η εφημερίδα σχολιάζοντας το θέμα των σιτηρών γράφει: «…Μέρος [της σοδειάς] θα διατεθή εις την εγχώριον κατανάλωσιν όλως δε τουναντίον αφ΄ ό,τι συνέβη κατά το παρελθόν έτος οπότε ο Κωνσταντίνος κατέσχε την συγκομιδήν και …αφήσας επί πέντε ολοκλήρους μήνας τον πληθυσμόν άνευ άρτου». Βλ. *το Φως*, «Ο Χάρδεν επικρίνει τον Κωνσταντίνον», 14 Ιουνίου 1917. Το *Φως*, δημοσιεύει και προβάλλει επίσης την είδηση ότι ελληνικά ατμόπλοια, με ρύζι και αραβόσιτο, αναμένονται από διάφορα μέρη (Αλεξάνδρεια, Αμερική, Ινδίες) «συνοδευόμενα υπό Συμμαχικών πολεμικών προς ασφάλειαν». *Στο ίδιο,* «Εξασφάλισις των ελληνικών πλοίων», 25 Ιουνίου 1917.

δώσωσι λόγον των αναριθμήτων εγκλημάτων…ενώπιον και της Κοινής Ποινικής Δικαιοσύνης της Πατρίδος». Τέλος, δε διστάζει να παραθέσει τα «κακουργήματα» για τα οποία πρέπει να υπάρξει τιμωρία.[172] Αλλά και ο Βενιζέλος σε δηλώσεις του στον αμερικανικό τύπο δηλώνει ότι η παραίτηση του Κωνσταντίνου αποτελεί «θρίαμβον των δημοκρατικών ιδεών εν Ελλάδι» και τη θεωρεί αναγκαία «διά την ανανέωσιν των συμμαχικών μετά της Σερβίας δεσμών». Επιπλέον, τονίζει ότι ο βασιλιάς παραβίασε το μοναρχικό πολίτευμα σε τέτοιο βαθμό ώστε το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού θεώρησε ότι «η μόνη λύσις του θα ήτο μια ριζική μεταρρύθμισις του πολιτεύματος».[173]

172. Το Φως, «Η νομιμότης των αντιποίνων», 10 Ιουνίου 1917.
173. Στο ίδιο, «Δηλώσεις του κ. Βενιζέλου», 10 Ιουνίου 1917.

Το διάγγελμα του βασιλιά Αλέξανδρου τον Ιούνιο του 1917

Το πρωί της 12ης Ιουνίου , ο Κωνσταντίνος με διάγγελμα δήλωνε ότι έφευγε από την Ελλάδα, αφήνοντας το θρόνο στο γιο του Αλέξανδρο.[174] Με την ευκαιρία της ανάρρησής του στο θρόνο, ο Αλέξανδρος εξέδωσε στις 12 Ιουνίου διάγγελμα όπου δήλωνε, μεταξύ άλλων, την πρόθεσή του να υπακούσει στη θέληση του πατέρα του, «ακολουθών τα ίχνη, άτινα τόσον λαμπρώς εχάραξεν η Βασιλεία του». Όπως ήταν εύλογο, το διάγγελμα προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση στις τάξεις των Βενιζελικών.[175] Το *Φως* στο κύριο άρθρο του επιτίθεται με δριμύτητα στο νεαρό βασιλιά και αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν ο Αλέξανδρος να γίνει συνεχιστής μιας πολιτικής «ήτις έσυρε ταύτη [την Ελλάδα] ως επί σφαγήν πρόβατον εις το πλευρόν της Γερμανίας». Επιπλέον, θέτει το ερώτημα αν η έκφραση περί «λαμπράς βασιλείας» σημαίνει ότι ο Αλέξανδρος «επί του ιδίου δρόμου της παρασπονδίας και της επιορκίας, μέλλει να ακολουθήση τα ίχνη εκείνου» και να καταπατήσει σε σύντομο χρονικό διάστημα τον όρκο που έδωσε. Γιατί, αναρωτιέται το *Φως* δεν είναι επιορκία προς τα συμφέροντα της Ελλάδας η υπόσχεση ότι θα ακολουθήσει την

174. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.62. Τελικά, το βράδυ της 12ης Ιουνίου, αφού ο Κωνσταντίνος και η οικογένειά του κατόρθωσαν να εγκαταλείψουν το ανάκτορο και να καταφύγουν στο θέρετρό τους στο Τατόι, τα συμμαχικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στον Πειραιά χωρίς επεισόδια, ενώ ορισμένες μονάδες προωθήθηκαν και κατέλαβαν θέσεις στα βόρεια της πόλης. Και στην επαρχία η κατάσταση διατηρήθηκε γενικά ήρεμη, εκτός από κάποιες προσπάθειες για υποκίνηση ταραχών στην Πάτρα, στον Πύργο και αλλού. Στην Αθήνα οι συμμαχικές αρχές πραγματοποίησαν κατ᾽ οίκον έρευνες, οι οποίες απέφεραν ως τις 15 Ιουνίου περίπου 3.000 τουφέκια, πέντε πολυβόλα, πολλά περίστροφα και λίγες χειροβομβίδες. Συνολικά, μετά την απόβαση των Συμμάχων στον Πειραιά δε σημειώθηκαν παρά ελάχιστες μεμονωμένες ταραχές και μερικές ασήμαντες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Βλ. *στο ίδιο,* σ.63.

175. *Στο ίδιο*, σ.72. Για τις σχέσεις Βενιζέλου –Αλέξανδρου ο πρόεδρος του Αγγλοελληνικού Συνδέσμου Μπόρρως γράφει: «Η παραίτησις του Κωνσταντίνου δεν λύει το Ελληνικόν ζήτημα εκτός εάν ο νέος βασιλεύς Αλέξανδρος και ο κ. Βενιζέλος είναι διατεθειμένοι να συνεργασθούν». Επιπλέον, σημειώνει ότι αν ο Αλέξανδρος πείσει τους αντιφρονούντες να δεχθούν «την μεταβολήν της Ελληνικής πολιτικής έναντι της Αντάντ, οι Σύμμαχοι οφείλουν να ενισχύσουν αυτόν, απελαύνοντας εξ Ελλάδος τα Γερμανόφιλα στοιχεία». Σημειώνεται ακόμη ότι οι Δυνάμεις πρέπει να γνωστοποιήσουν ότι «δεν θα κρατήσουν σπιθαμήν ελληνικής γης, ούτε θ᾽ ανταλλάξουν μέρη αυτής με άλλα εδάφη». Βλ. *το Φως,* «Πώς σκέπτονται», 11 Ιουνίου 1917. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, αν και εξοργισμένος με την απερίσκεπτη διακήρυξη του Αλέξανδρου, αντέδρασε αρκετά συγκρατημένα, ενώ οι συνεργάτες του ήταν ήδη δυσαρεστημένοι από τον διακανονισμό που είχαν επιβάλλει οι Σύμμαχοι. Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,* σ.72. Σε ερώτηση δημοσιογράφου της εφημερίδας *Φως* για το διάγγελμα του Αλέξανδρου ο Βενιζέλος δήλωσε ότι ήταν «πράγματι αδέξιον και ενεποίησε κακήν εντύπωσιν». Βλ. *το Φως,* «Ανταλλαγή τηλεγραφημάτων», 7 Ιουνίου 1917. Όπως σημειώνει και ο Γ. Μουρέλος, το διάγγελμα του Αλέξανδρου περιείχε φράσεις τις οποίες οι βενιζελικοί τις θεώρησαν ανοιχτή πρόκληση εναντίον του κινήματος αλλά και της Αντάντ, βλ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση», σ. 180.

πολιτική του έκπτωτου Κωνσταντίνου; Και συνεχίζει: «Δεν είναι παρασπονδία προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις του Ελληνισμού και Συμμάχους της Ελλάδας η εξακολούθηση της πατρικής του Βασιλέως Αλέξανδρου πολιτικής, την οποία εχάραξεν προς όλεθρον της Ελλάδος ο Κάιζερ εις τα ανάκτορα του Βερολίνου και την παρέδωκεν ως εντολήν και κληρονομίαν εις το Βασιλέα Κωνσταντίνο;» Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η εφημερίδα θέτει ένα πλήθος ερωτημάτων προσπαθώντας να ερμηνεύσει το διάγγελμα του Αλέξανδρου. Ωστόσο, όπως φαίνεται από όσα γράφει παρακάτω, έχει συνειδητοποιήσει την «ανάμιξη» που είχε στη σύνταξή του, ο Ζαΐμης, για τον οποίο γράφει ότι «δεν έτρεμεν άραγε η χειρ του Έλληνος Πρωθυπουργού;» Στην εφημερίδα το διάγγελμα προκάλεσε «οδυνηρότατην και αλγεινήν εντύπωσιν», γεγονός για το οποίο δεν μπορεί, σύμφωνα πάντα με το *Φως*, να υπάρξουν ελαφρυντικά εξαιτίας της απειρίας, της νεαρής ηλικίας και της έλλειψης επίγνωσης από την πλευρά του νεαρού βασιλιά. Για το *Φως* η ταύτιση απόψεων Ζαΐμη και Αλέξανδρου στο θέμα της ένωσης των δύο Ελλάδων μέσω της παροχής πολιτικής αμνηστείας είναι επικίνδυνη και πρέπει να αποφευχθεί. Γι’ αυτό και η εφημερίδα είναι ιδιαίτερα επικριτική απέναντι στο Ζαΐμη, ο οποίος έπρεπε «να θεωρήση καθήκον τιμής και προς εαυτόν και την Πατρίδα του να αποστρέψη τα βήματα του νεαρού βασιλέως από την χαραχθείσαν οδόν». Η μόνη λύση του εθνικού προβλήματος, κατά το *Φως*, είναι όλοι οι αγωνιζόμενοι Έλληνες να δηλώσουν ότι «μόνον διά της αποκηρύξεως της χαραχθείσας υπό του εκπτώτου Κωνσταντίνου πολιτικής και διά της προσχωρήσεως αρχόντων τε και αρχομένων εις τον Εθνικόν Αγώνα της Θεσσαλονίκης είναι δυνατόν να επέλθη συμφιλίωσις, ένωσις και ισχύς». Κλείνοντας το άρθρο ο συντάκτης τονίζει ότι «ημείς δεν έχομεν ανάγκην αμνηστείας» και ότι «ημείς είμεθα οι δικασταί διότι ημείς και ο αγών μας, αντιπροσωπεύει την δικαιοσύνην και την τιμήν και την ελευθερίαν της Πατρίδος».[176]

Η επίθεση της εφημερίδας εναντίον του Ζαΐμη και άλλων υποστηρικτών του Κωνσταντίνου συνεχίζεται και στο κύριο άρθρο της επόμενης μέρας. Εκεί, αφού γίνεται αναφορά στην κατά το παρελθόν «καταχθόνιον και πάντοτε ύπουλον

176. *Το Φως*, «Επί του βασιλικού διαγγέλματος», 4 Ιουνίου 1917. Ακόμη και ο ναύαρχος Κουντουριώτης, άνθρωπος συντηρητικών πεποιθήσεων και βασικό στέλεχος της Προσωρινής Κυβέρνησης, κατήγγειλε το διάγγελμα δημόσια και σε οξύ τόνο, καταλογίζοντάς το στο Ζαΐμη και απαιτώντας την ανάκλησή του, διαφορετικά απειλούσε, η «Επανάστασις» θα θεωρούσε τη συμπεριφορά της κυβέρνησης των Αθηνών ασυμβίβαστη προς την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας. Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,* σ.72.

πολιτικήν του», ιδιαίτερα όσον αφορά την εισβολή των Γερμανοβουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία, τον επικρίνει εκ νέου δριμύτατα για τον ρόλο του στην υπόθεση του διαγγέλματος. Τον κατηγορεί ότι σκοπίμως επενέβη στη σύνταξή του με στόχο να ανατρέψει – μαζί με τους υπολοίπους «της προδοτικής κλίκας του εκθρονισθέντος Κωνσταντίνου – το έργον εις ον αποβλέπει η επέμβασις των Τριών Προστατίδων Δυνάμεων». Επιπλέον, γράφει ότι το επικυρωμένο διάγγελμα «διά της βασιλικής υπογραφής είναι διάγγελμα του Γούναρη, του Δούσμανη, του Γιαννακίτσα, του Παπούλα και των εναπομεινάντων επί του ελληνικού εδάφους διακοσίων το πολύ εχιδνών». Στην ουσία, τονίζει η εφημερίδα, το διάγγελμα «επεσφράγιζε την υπό του Κωνσταντίνου και των διαδόχων του συνωμοσίαν» γεγονός το οποίο θεωρεί πρόκληση εναντίον των Προστατίδων Δυνάμεων της Ελλάδας. Παράλληλα, επικροτεί την απόφαση των Δυνάμεων για επέμβαση με στόχο την «αναβίωσιν της καταλυθείσης Ελευθερίας του Ελληνικού λαού» και «την αναστήλωσιν του καταρρακωθέντος Συνταγματικού Πολιτεύματος». Όλα τα παραπάνω, όπως γίνεται αντιληπτό, προκαλούν την οργίλη αντίδραση του συντάκτη του άρθρου, το οποίο τελειώνει με μια αυστηρή προειδοποίηση προς το νεαρό βασιλιά: «Εάν νομίζη ότι το προς τον πατέραν καθήκον είνε αιρετώτερον του καθήκοντος προς την προδοθείσαν Ελληνικήν Πατρίδαν τότε ας σπεύση το ταχύτερον εγκαταλείπων τον θρόνον να οδεύση στα ίχνη του εκθρονισθέντος Κωνσταντίνου».[177]

177. *Το Φως*, «Προς τα θαλάσσια…ίχνη», 5 Ιουνίου 1917.

Η θέση των ξένων εφημερίδων και η άποψη της εφημερίδας *Το Φως* για την αποπομπή του Κωνσταντίνου

Μέσα σε αυτό το κλίμα το *Φως* αναδημοσιεύει άρθρα ξένων εφημερίδων αρνητικά για τον Κωνσταντίνο αλλά και για τη στάση του πληθυσμού της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Ημερήσια Χρονικά* του Λονδίνου τονίζει πόσο ολέθρια υπήρξε για την Ελλάδα η τηρηθείσα γερμανόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου, για την οποία όμως ο ελληνικός στρατός και λαός δεν εκδήλωσαν επαρκώς την αποδοκιμασία τους. Η ανοχή τους, γράφει η εφημερίδα, απέναντι στον Κωνσταντίνο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως έγκριση των ενεργειών του. Επιπλέον, και η εφημερίδα *Στάνταρτ* επιτίθεται κατά του βασιλιά και συμπεραίνει ότι μέγα μέρος του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας «είναι συνένοχον εις τα εγκλήματα του Κωνσταντίνου». Προτείνει μάλιστα οι Σύμμαχοι να αφήσουν τους ίδιους τους Έλληνες να εξιλεωθούν «διά της περαιτέρω δράσεώς των».[178] Η *Ντάιλυ – Τέλεγραφ* γράφει: «Ο Γερμανός Κωνσταντίνος απομακρύνθηκε. Η Ελλάδα αναπνέει ελευθερωθείσα από έναν τύραννον». Ο στρατηγός Σαράιγ απαλλάχθηκε από έναν κίνδυνο. Η κατάσταση στην Ανατολή μεταβάλλεται».[179] Το *Φως* δε συμμερίζεται τις απόψεις των παραπάνω εφημερίδων και σημειώνει: «Η γενική ανακούφισις την οποίαν προκάλεσε πανταχού της Ελλάδος και μάλιστα της Παλαιάς η πτώσις του Κωνσταντίνου μαρτυρεί πόσον ολίγον συνένοχος του τυράννου ήτο ο ελληνικός λαός διά την προδοτικήν πολιτικήν του».[180]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο το *Φως* «υποδέχεται» τη νέα πολιτική κατάσταση που δημιουργήθηκε λόγω της επέμβασης των Δυνάμεων και της εκδίωξης του Κωνσταντίνου. Η είδηση της εκθρόνισής του χαιρετίζεται από την εφημερίδα με ιδιαίτερο ενθουσιασμό. Στο κύριο άρθρο σημειώνεται ότι

178. *Το Φως,* «Τα αποτελέσματα της προδοτικής πολιτικής», 6 Ιουνίου 1917.
179. *Στο ίδιο,* «Τα εν Αθήναις», 5 Ιουνίου 1917.
180. *Στο ίδιο,* «Τα αποτελέσματα της προδοτικής πολιτικής», 6 Ιουνίου 1917. Αντίθετη με το *Φως* είναι η άποψη του Γ. Λεονταρίτη ο οποίος σημειώνει ότι «χωρίς αμφιβολία η αναγκαστική παραίτηση του Κωνσταντίνου έγινε δεκτή με βαθιά λύπη και μεγάλη δυσφορία από την πλειονότητα των κατοίκων της Π. Ελλάδας. Ήταν αυτόχρημα το αποκορύφωμα των διαδοχικών ταπεινώσεων και κακουχιών στις οποίες τους είχαν υποβάλει οι Σύμμαχοι κατά την προηγούμενη διετία». Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,* σ.64. Παρόμοιες απόψεις με τον Γ. Λεονταρίτη διατυπώνουν και οι J. Campbell– P. Sherrard: «Για πολλούς Έλληνες η εικόνα της απομάκρυνσης του βασιλιά τους από το θρόνο ήταν επώδυνη και βαθιά τραυματική». Βλ. Campbell – Sherrard , *ό.π.*, σ. 122.

πρόκειται για μια «ευλογημένη ώρα», αφού επέρχεται η ένωση των δύο Ελλάδων και το τέλος του «αδελφοκτόνου σπαραγμού». Το *Φως* θεωρεί την επέμβαση των Δυνάμεων ως συνέχεια των πολλών «περίλαμπρων πράξεων προστασίας», και υπογραμμίζει ότι «έσωσεν τον Ελληνικόν λαόν από την τυραννίαν του Αθηναϊκού Βερολίνου». Ακολουθεί μια σειρά εγκωμιαστικών χαρακτηρισμών – ακόμη και προς το πρόσωπο του αρχιστρατήγου Σαράιγ – ενώ εκφράζεται η ελπίδα ότι θα ακολουθήσουν νέες «ένδοξες πολεμικές πράξεις».[181]

Στη συνέχεια, δημοσιεύει το τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς το Γάλλο πρωθυπουργό Ριμπώ. Σε αυτό, αναφέρεται ότι χάρη στη μέριμνα των Προστάτιδων Δυνάμεων «αι τύχαι της Ελλάδος εισέρχονται εις νέαν περίοδον ευημερίας». Ο Βενιζέλος σημειώνει επίσης τη βαθιά ευγνωμοσύνη την οποία αισθάνεται «μετά του Ελληνισμού ολοκλήρου διά την ευγενή και ένδοξον Γαλλικήν Δημοκρατία». Τέλος, υπόσχεται ότι ο Ελληνικός λαός θα φανεί αντάξιος της εμπιστοσύνης και της υποστηρίξεως των Προστατίδων Δυνάμεων ακολουθώντας το δρόμο της τιμής και του καθήκοντος που επιτάσσουν οι εθνικές παραδόσεις.[182] Παράλληλα, το *Φως* επιδιώκει να προβάλλει τις αποκατασταθείσες σχέσεις μεταξύ των δύο λαών. Σε γεύμα, προς τιμή του Ζοννάρ, ο Βενιζέλος τονίζει ότι οι Δυνάμεις «αποκαθεστώσαι το συνταγματικόν μας πολίτευμα και την αξιοπρέπειαν όμως ως ελευθέρου κράτους, … ανανέωσαν τους επί της αιωνίας ημών ευγνωμοσύνης τίτλους αυτών». Επιπλέον, συνεχίζει ο Βενιζέλος, χάρη στις προσπάθειες και την επιμονή των Δυνάμεων, «αφυπνίσθη ο ελληνικός λαός». Η απάντηση του ύπατου αρμοστή είναι ενδεικτική: «Οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν έχουν άλλη φιλοδοξία παρά να υποστηρίξουν και να υποβοηθήσουν την νέα φίλη και Σύμμαχο κυβέρνηση».[183]

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι δημοσιεύσεις, μέσα στις επόμενες ημέρες, άρθρων της ίδιας της εφημερίδας. Συγκεκριμένα, υπό τον τίτλο «Γαλλία και Ελλάς» η εφημερίδα προβάλλει στις 24 Ιουνίου 1917 την πρόσφατη συντάντηση

181. *Το Φως*, «Ήρθε το πλήρωμα του χρόνου», 1 Ιουνίου 1917. Για την μέχρι τώρα κατάσταση στην Αθήνα, το *Φως* γράφει: «…τερματισμόν μιας αφορήτου, ανελευθέρου και παρασπόνδου καταστάσεως». Για τον αρχιστράτηγο Σαράιγ, η εφημερίδα αφιερώνει ένα ιδιαίτερο εγκωμιαστικό κύριο άρθρο της. Σε αυτό γίνεται λόγος για την «στρατιωτικήν του ικανότητα και περίνοιαν», για έναν «πατήρ και προστάτη». «Δεν υπάρχουν», γράφει η εφημερίδα «λέξεις ικανές να εκφράσουν τα αισθήματα θαυμασμού, αγάπης και λατρείας προς τον υπέροχον Γαλάτην». Η αξία του αποδεικνύεται από το γεγονός ότι είχε πολεμήσει «εχθρούς δεδηλωμένους» αλλά και «κρυφίους». *Στο ίδιο,* «Προς τον αρχιστράτηγον Σαράιγ», 18 Ιουνίου 1917.

182. *Στο ίδιο,* «Ανταλλαγή τηλεγραφημάτων», 7 Ιουνίου 1917.

183. *Στο ίδιο,* «Υπέροχος λόγος», 23 Ιουνίου 1917.

Βενιζέλου – Ζοννάρ ως ένα γεγονός που δεν αφορά μόνο τις επιμέρους σχέσεις των δύο κρατών αλλά αγγίζει και τα αισθήματα της κοινής γνώμης Γαλλίας και Ελλάδας. Έτσι τονίζει ότι τους δύο λαούς συνδέουν κοινά ιδεώδη και άρρηκτοι δεσμοί που χρονολογούνται «από μακράς σειράς ετών». Επιπλέον, «εις την καρδίαν του Ελληνισμού ολοκλήρου είναι εγκεχαραγμένη η Γαλλία» καθώς η ευεργετική διάθεση της χώρας αυτής είναι γνωστή και «εις την πενιχροτέραν καλύβην του Έλληνος αγρότου». Στην συνέχεια, αφού σημειώνεται ότι υπήρξε μία περίοδος «ευτυχώς» μεταβατική στις σχέσεις των δύο χωρών, εξαιτίας της δράσης κοινών εχθρών «που προσπάθησαν να καταπνίξουν τα κοινά αισθήματα», γίνεται εκτενής αναφορά στις ενέργειες και δραστηριότητες των προαναφερθέντων εχθρών. Γράφει το *Φως*: «είναι αλήθεια ότι η τέως Βασιλεύουσα εν Ελλάδι τρομοκρατία διά της βίας, του εγχειριδίου και του γερμανικού χρήματος επέτυχε να παρασύρη ψοφοδεείς και διεφθαρμένας τινάς συνειδήσεις να προσανατολισθούν προς την Γερμανίαν, την πάντοτε εχθράν του Ελληνισμού, η οποία επί τόσα έτη ουδέν κόκκον συμπαθείας είχε εις ολόκληρον την Ελλάδα». Για την εφημερίδα φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία ότι παρόλο που υπήρχαν αρκετές διεφθαρμένες συνειδήσεις δεν μεταβλήθησαν τα αισθήματα του «γνησίου ελληνικού λαού, προς την φίλην και ευεργέτιδαν Γαλλία». Τέλος, το άρθρο κλείνει με την επισήμανση ότι «οι δύο λαοί αδελφωμένοι και πάλι εις κοινόν αγώνα θα προχωρήσωσιν εν τη προόδω και τω πολιτισμώ», πατάσσοντας με κοινή συνεργασία «εν πολέμω» αλλά και «εν ειρήνη» τους εχθρούς του πολιτισμού και τους τυράννους των λαών.[184]

Την επόμενη μέρα, σε ένα άλλο άρθρο, το *Φως* γράφει ότι οι πολιτικοί λόγοι Βενιζέλου και Ζοννάρ πρέπει να τυπωθούν σε χιλιάδες αντίτυπα και να μοιραστούν σε όλες τις πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά της Ελλάδας και ειδικότερα «μέχρι των ακροτέρων εσχατιών της χώρας, διά να μη μείνη Έλλην απληροφόρητος περί του μεγάλου γεγονότος. Για το *Φως* η σημασία των λόγων των δύο ανδρών φαίνεται πολύ μεγάλη αφού τονίζει ότι αποτελούν «αδιάρρηκτον συμβόλαιον τιμής, πίστεως και αγάπης μεταξύ του Ελληνικού λαού και των λαών της Γαλλίας, Αγγλίας και Ρωσίας». Παράλληλα, υπερηφανεύεται ότι «η εκπεσούσα Ελλάδα» υψώθηκε με τη θέλησή της «εις την περιωπήν κράτους συμμάχου τριών κραταιών Δυνάμεων» και η θέληση αυτή βοήθησε να επαναφέρει «την εκτροχιασθείσαν Ελλάδα εις την οδόν της νομιμοφροσύνης και της εθνότητος».[185] Η υμνολογία συνεχίζεται και με την

184. *Το Φως*, «Γαλλία και Ελλάς», 24 Ιουνίου 1917.
185. *Στο ίδιο*, «Συμβόλαιον τιμής», 25 Ιουνίου 1917.

αναδημοσίευση κειμένου από την εφημερίδα *Πατρίς* των Αθηνών: «Γαλλία! Ω μεγάλη και ωραία κόρη της ελευθερίας. Ω δυνατή Γαλλία». Εκεί τονίζεται, με υπερβολή ότι η Γαλλία ήταν εκείνη που βοήθησε ενεργά στην «απελευθέρωση» της Ελλάδας αφού «στον άοπλον έδωσε σπαθί, στον άφωνον λαλιά, στον άπατριν πατρίδα» ερχόμενη στην Ελλάδα ως λυτρωτής και όχι ως Αττίλας.[186]

186. Το Φως, «Χαίρε Γαλλία», 19 Ιουνίου 1917.

Η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου και ο λόγος του Θρόνου

Μετά τη φυγή του Κωνσταντίνου, ακολούθησε η παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη και η ανάθεση της εντολής στον Ε. Βενιζέλο. Ο νέος πρωθυπουργός προδιέγραψε τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής του από την πρώτη ημέρα που ανέλαβε την εξουσία. Στις 27 Ιουνίου, απευθυνόμενος σε μεγάλο πλήθος συγκεντρωμένο στην πλατεία Συντάγματος, έκανε σύντομη αναδρομή στην ακολουθία των γεγονότων ως το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη και την πρόσφατη επάνοδό του στην εξουσία· προανήγγειλε τη σύγκληση Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης αρμόδιας να αναθεωρήσει το Σύνταγμα˙ τέλος, διακήρυξε απερίφραστα ότι η θέση της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν στο πλευρό της Αντάντ. Μεγάλη σπουδαιότητα είχαν επίσης δύο ενέργειες από την πλευρά της κυβέρνησης.[187] Η πρώτη, έλαβε χώρα στα τέλη Ιουνίου κατά τη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου. Εκεί έγινε το πρώτο βήμα για την παρέμβαση της ενιαίας πλέον Ελλάδας στον πόλεμο. Οι πρεσβευτές της χώρας στο Βερολίνο, τη Βιέννη, την Κωνσταντινούπολη και τη Σόφια έλαβαν οδηγίες να διακόψουν τις σχέσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις και τους συμμάχους της. Επίσημη κήρυξη πολέμου δεν έγινε, επειδή η κυβέρνηση θεωρούσε τον εαυτό της διάδοχο της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, η οποία είχε κηρύξει τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις ήδη από το Νοέμβριο του 1916. Κατά την αντίληψη του Βενιζέλου η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο και η ενεργός συμμετοχή της στον πολεμικό αγώνα των Συμμάχων αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση, όχι μόνο για να επιτύχει τους πολεμικούς του στόχους, αλλά και για να δικαιολογήσει την προγενέστερη, την τρέχουσα και τη μελλοντική πολιτική του. Γι΄ αυτό άλλωστε απέδωσε στο εξής ιδιαίτερη σημασία στην τάχιστη επιστράτευση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.[188]

Η επιστράτευση και η οργάνωση αξιόμαχου στρατού ήταν η δεύτερη σημαντική προτεραιότητα της κυβέρνησης Βενιζέλου. Με αυτήν ο πρωθυπουργός ευελπιστούσε ότι θα εξουδετέρωνε την εκστρατεία αντιπολεμικής προπαγάνδας από την πλευρά των βασιλοφρόνων και θα τόνωνε στο εσωτερικό το κύρος του. Εξάλλου, η άμεση οργάνωση πολυάριθμου ελληνικού στρατού επιβαλλόταν για έναν ακόμη λόγο: δεν επιδεχόταν αναβολή η απελευθέρωση της Ανατ. Μακεδονίας.[189] Επιπλέον, για να

187. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.88.
188. *Στο ίδιο*, σ.88-89.
189. *Στο ίδιο*, σ.178.

μπορέσει η Ελλάδα να διεκδικήσει με αξιώσεις το μερίδιό της στη διανομή των κερδών μιας ενδεχόμενης συμμαχικής νίκης, θα έπρεπε να θέσει στη διάθεση της Αντάντ αξιόλογες στρατιωτικές δυνάμεις. Ωστόσο, η γενική επιστράτευση δεν κηρύχθηκε αμέσως αλλά εκτελέστηκε σε διαδοχικές φάσεις με αλλεπάλληλα διατάγματα που καλούσαν στα όπλα διαφορετικές ηλικίες.[190]

Στις 12 Ιουλίου 1917 συνήλθε σε Β΄ Σύνοδο η λεγόμενη «Βουλή των Λαζάρων». Δύο ημέρες αργότερα συγκροτήθηκε σε σώμα και στις 22 Ιουλίου ο βασιλιάς Αλέξανδρος έδωσε, σε πανηγυρική της συνεδρίαση, τον προβλεπόμενο από το Σύνταγμα όρκο. Επιπλέον, εκφωνεί και το λόγο του Θρόνου. Σε αυτόν, σύμφωνα με το *Φως*, τονίζεται ότι «το ευμενές ενδιαφέρον των Προστατίδων Δυνάμεων επέφερε την ενότητα του έθνους άνευ εμφυλίου σπαραγμού». Επιπλέον, επισημαίνει ότι «ο Ελληνισμός οφείλει [στις Προστάτιδες Δυνάμεις] ευγνωμοσύνην διά την προάσπισην των δικαίων του». Παράλληλα, η εφημερίδα παρουσιάζει και τις απόψεις του Αλέξανδρου. Σύμφωνα με αυτές, εξαίρεται το έργο του στρατού της Εθνικής Άμυνας, η κήρυξη του πολέμου εκ μέρους της Ελλάδας κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η άρση του συμμαχικού ελέγχου και η ανάκτηση της εθνικής κυριαρχίας.[191]

Την εκφώνηση του λόγου του Θρόνου, ακολουθεί η κατάθεση των απόψεων της μειοψηφίας και της πλειοψηφίας. Το *Φως* σχολιάζοντας τις απόψεις της αντιπολίτευσης, επιτίθεται, αρχικά κατά των βουλευτών που τις συνέταξαν. Επισημαίνει ότι είναι θρασείς αφού αναφέρουν ότι «η δράσις της Ελληνικής Δυναστείας υπήρξεν ένδοξος και εθνοφελής». Όπως, τονίζει το *Φως*, η θέση αυτή «αμφισβητεί το δικαίωμα της επεμβάσεως των Προστατίδων Δυνάμεων υπέρ των ελευθεριών του ελληνικού λαού».[192] Όλα αυτά προκαλούν την έντονη αντίδραση της

190. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.185. Η επιστράτευση συνάντησε πολλά εμπόδια κατά την εφαρμογή της. Σύντομα αποδείχθηκε ότι η οργάνωση του πολυάριθμου στρατεύματος απαιτούσε την έγκαιρη παροχή οικονομικής, υλικής και τεχνικής βοήθειας εκ μέρους των Συμμάχων, η ευόδωσή της όμως εξαρτιόταν από τη γενική κινητοποίηση τόσο του έμψυχου όσο και του υλικού δυναμικού της Ελλάδας – εγχείρημα υπεράνω των δυνάμεων της ελληνικής κυβέρνησης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Γαλλία και η Μ. Βρετανία είχαν κατ΄ αρχήν δεσμευθεί να υποστηρίξουν το πρόγραμμα επιστράτευσης του Βενιζέλου, με το οποίο προσδοκούσαν να ανταποκριθούν έγκαιρα στη συντήρηση ενός τόσο μεγάλου στρατεύματος και στον επισιτισμό του άμαχου πληθυσμού.

191. *Το Φως*, «Η ορκομωσία», 23 Ιουλίου 1917. Για το λόγο του Θρόνου βλ. και Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 97-108.

192. *Στο ίδιο*, «Η απάντησις της αντιπολιτεύσεως», 3 Αυγούστου 1917. Οι βουλευτές αυτοί ήταν: Μπούσιος, Λυκουρέζος και Λόντος. Η γνώμη της εφημερίδας είναι ότι πρόκειται «για γνωστά πολιτικά καθάρματα, όργανα του εν Κορσική ποιούντος τας διατριβάς του Φον Γούναρη». *Στο ίδιο*, «Η απάντησις της μειοψηφίας», 5 Αυγούστου 1917.

εφημερίδας: «Δεν εφανταζόμεθα ότι θα έφθανε (η αντιπολίτευση) εις το ύψος της κακοήθειας ώστε να υβρίζη διά της απαντήσεώς της τόσον χυδαίως ολόκληρον το έθνος, όπερ αγωνισθέν εναντίον της τυραννίας κατώρθωσε…να εξαλείψη το στίγμα της προδοσίας». Επιπροσθέτως, επισημαίνει ότι πρόκειται για «ηλίθιαν απάντησιν», η οποία έχει ως μοναδικό σκοπό να συκοφαντήσει τους Φιλελευθέρους –δηλαδή την ολότητα του Ελληνισμού –και τους Συμμάχους, οι οποίοι «εν τη μεγαλοψυχία των ανέλαβον να σώσουν την εις τον όλεθρον οδηγουμένην Πατρίδα μας».[193] Ο λόγος της αντιπολίτευσης , σύμφωνα με το *Φως*, παρακινεί τους πολίτες «μόνον εις εξέγερσιν και αγανάκτησιν» και αποτελεί δείγμα «αναισχυντίας και αχαριστίας» προς τους Συμμάχους. Τέλος, η εφημερίδα συμπαρατάσσεται με την απειλή του Βενιζέλου «περί κήρυξης δικτατορίας» στην περίπτωση που, προσθέτει το *Φως*, «οι παράφρονες αντιπολιτευόμενοι δεν μεταλλάξουν σκέψεις» και συνεχίζουν να υβρίζουν «χυδαίως και κυναιδικώς» τον ελληνικό λαό. Μάλιστα καταλήγει στην ακραία πρόταση «να φραχθή εις αυτούς η προς τ΄ Ανάκτορα άγουσα (οδός) έστω και διά χωροφυλάκων».[194]

Ακολουθούν, τις επόμενες ημέρες, μια σειρά συνεδριάσεων στη Βουλή, όπου και οι δυο πλευρές (κυβέρνηση και αντιπολίτευση) ανέπτυξαν τις απόψεις τους για τη συνταγματικότητα της διάλυσης της Βουλής της 31ης Μαΐου 1915 και για την πρόσφατη ανασύγκλησή της. Κύριοι ομιλητές από την πλευρά της αντιπολίτευσης ήταν ο Ν. Στράτος και ο Δ. Ράλλης , ενώ από την πλευρά της κυβέρνησης οι Ε. Ρέπουλης, Γ. Καφαντάρης και ο Ε. Βενιζέλος.[195]

193. *Το Φως*, «Η απάντησις της μειοψηφίας», 5 Αυγούστου 1917.
194. *Στο ίδιο*, «Το θράσος της σπείρας», 4 Αυγούστου 1917. Μερικές χαρακτηριστικές εκφράσεις για την αντιπολίτευση είναι οι εξής: «Διεφθαρμένοι και θρασύτατοι άνθρωποι», «παράφρονες αντιπολιτευόμενοι», «χυδαίοι πατριδοκάπηλοι». Το ιδιαίτερα επιθετικό και επικριτικό ύφος της εφημερίδας τροφοδοτείται από ένα άλλο γεγονός: Ο λόγος της αντιπολίτευσης, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Νέο Άστυ» προτού εκφωνηθεί στη Βουλή. Κατά το *Φως* αυτό αποτελεί «περιφρόνηση» προς το Κοινοβούλιο και συνεπάγεται δικαστική δίωξη, αφού διοχετεύθηκε στον τύπο χωρίς την άδεια του Προεδρείου της Βουλής. *Στο ίδιο*, «Η απάντησις της αντιπολιτεύσεως», 3 Αυγούστου 1917.
195. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 98. Βλ. επίσης Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό.π.*, σ. 226-230.

Η πυρκαγιά του 1917 στη Θεσσαλονίκη και η στάση των Συμμάχων

Τον Αύγουστο του 1917 η Θεσσαλονίκη δοκιμάζεται σκληρά από πυρκαγιά, η οποία καταστρέφει το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης (σπίτια, καταστήματα) και δημιουργεί πολλούς αστέγους. Η πυρκαγιά ξεσπά τις μεσημβρινές ώρες στις 5/17 Αυγούστου του 1917 και συνεχίζει το καταστροφικό της έργο για άλλες τρεις ημέρες. Αποτέλεσμα ήταν να μεταβληθεί η Θεσσαλονίκη σε ένα σωρό κατεστραμμένων κτιρίων με πολλούς ξεσπιτωμένους κατοίκους.[196] Η εφημερίδα παίρνει θέση απέναντι στο συγκλονιστικό αυτό γεγονός. Τονίζει ότι οι Σύμμαχοι «από της πρώτης ημέρας έδειξαν τα ευγενή και φιλάνθρωπά των αισθήματα».[197] Ο στρατηγός Σαράιγ σπεύδει να βοηθήσει ανακοινώνοντας στο Δήμαρχο Αγγελάκη τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας επιμερισμένης μάλιστα στις κατά τόπους κοινότητες της πόλης: 100.000 γαλλικά φράγκα για τους πρόσφυγες εκ Μικρασίας και Θράκης και 20.000 για Έλληνες παθόντες. Επιπλέον, ανακοίνωσε ότι θα διατεθούν όλα τα απαραίτητα μέσα για τον καθαρισμό και την ανοικοδόμηση της πόλης.[198] Το *Φως* αφιερώνει εκτενές άρθρο στους Συμμάχους υπογραμμίζοντας ότι ο «πάσχων πληθυσμός με την ψυχήν γεμάτην ενθουσιασμόν και τους οφθαλμούς πλήρεις δακρύων ευχαριστεί τους αδελφούς Συμμάχους»,[199] ενώ σε επόμενο φύλλο αφιερώνει ένα τρίστηλο στο πώς περνούν τη ζωή τους οι πρόσφυγες (της πυρκαγιάς) στο «υπό των Άγγλων ιδρυθέν στρατόπεδο»[200] (πρόκειται για τέσσερις κατασκηνώσεις που φιλοξενούν 1.200 άτομα). Οι τίτλοι των παραγράφων είναι χαρακτηριστικοί: «Η Αγγλική ενεργητικότης, η Αγγλική φιλανθρωπία, η τροφή των παιδιών».[201] Η αγγλική προσπάθεια για παροχή βοήθειας στους πυροπαθείς, παίρνει τη μορφή εράνου με πρωτοβουλία του

196. Σ. Λουκάτος, «Η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1917. Δύο ανέκδοτες εκθέσεις», *Θεσσαλονίκη, 2 (1990),* σ.313. Οι άστεγοι έφθαναν τις 75.000. Βλ. Σταμπουλής, *ό.π.,* σ.404. Για τα αίτια της πυρκαγιάς υπάρχουν αρκετές ερμηνείες. Ο Σ. Λουκάτος και ο Χαρ. Παπαστάθης κάνουν λόγο για τυχαία ανάφλεξη ξηρών χόρτων και επέκτασή της στο κελάρι ενός ξύλινου σπιτιού. Ο δεύτερος μάλιστα παραθέτει, χωρίς να τις υιοθετεί, απόψεις ερευνητών οι οποίοι αποδίδουν ευθύνες σε Γάλλους στρατιώτες. Αναλυτικότερα βλ. Ch. Papastathis, «The Fire of Salonica and the Allies», *The Salonika Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 261-271.
197. *Το Φως*, «Η ευγνωμοσύνη μας», 14 Αυγούστου 1917.
198. *Στο ίδιο*, «Η γαλλική κυβέρνηση», 14 Αυγούστου 1917.
199. *Στο ίδιο,* «Η ευγνωμοσύνη μας», 14 Αυγούστου 1917.
200. *Στο ίδιο,* «Πώς περνούν οι στεγασθέντες», 16 Αυγούστου 1917.
201. *Στο ίδιο,* «Τα λαμβανόμενα μέτρα», 22 Αυγούστου 1917.

Δημάρχου του Λονδίνου. Το ποσό που αναφέρεται ότι είχε συγκεντρωθεί στις 26 Αυγούστου ανέρχεται σε 100.000 λίρες.[202] Παράλληλα και ο δήμος Παρισίων μερίμνησε για την αποστολή 50.000 γαλλικών φράγκων.[203] Πέρα όμως από την επίσημη παροχή βοήθειας θα υπάρξει και η ανεπίσημη: στα μέσα Σεπτέμβρη αναφέρεται ότι ο αρχιστράτηγος του υπ' αριθμόν 3 Γαλλικού Νοσοκομείου διέθεσε 1.200 δρχ.[204] ενώ ο γενικός ταμίας του Αγγλικού στρατού στη Θεσσαλονίκη πρόσφερε 365 δρχ. από πώληση φωτογραφιών της πυρκαγιάς στο στρατόπεδο των Άγγλων.[205]

202. *Το Φως*, «Ο εν Λονδίνω έρανος», 26 Αυγούστου 1917. Για την πυρκαγιά βλ. Σταμπουλής, *ό.π.*, σ. 404-411. Ζαφείρης, *ό.π.*, σ. 55-56. Δ. Πίππης, *Οι Άγγλοι στη Μακεδονία*, Αθήνα 1917. Παπαγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 227-233. C. Packer, *Return to Salonika*, Λονδίνο 1964, σ.2-3, Ν. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 51-52. A. Yerolympos, «L' incendie de Salonique en aout 1917. Fait divers ou "dégat collatéral?"», *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ.251-260. Ακόμη και μία καθαρά αντιαντατική εφημερίδα όπως το *Σκρίπ* των Αθηνών υπογραμμίζει το ενδιαφέρον του στρατηγού Σαράιγ και τις προσπάθειες των συμμαχικών στρατευμάτων για την κατάσβεσή της. Μάλιστα, υπογραμμίζει ότι φιλοξενήθηκαν πυροπαθείς σε συμμαχικές κατασκηνώσεις και επισημαίνει τους εράνους των Συμμάχων στο Λονδίνο για την ανακούφιση των πυροπαθών. Βλ. *Σκρίπ*, 14 Αυγούστου 1917. Ο δημοσιογράφος Δ. Πίππης γράφει ότι χάρη στους Βρετανούς «διεσώθηκαν περιουσίες» και πολλές ανθρώπινες ζωές κυρίως ηλικιωμένων. Πίππης, *ό.π.*, σ. 13-15. Σε αντίθεση με όσα γράφει το *Φως*, αρκετοί ερευνητές διατυπώνουν την άποψη ότι οι Σύμμαχοι δε βοήθησαν τους πολίτες και αδιαφόρησαν για την κατάστασή τους. Συγκεκριμένα, ο Σ. Λουκάτος επισημαίνει ότι για τη στάση των Αγγλογάλλων υπάρχουν δύο εκθέσεις (του Στυλιανού Πρωτονοτάριου, Διευθυντή του Γραφείου Τύπου στην πόλη και του οικονομικού εφόρου Θεσσαλονίκης), οι οποίες παρέχουν αντιτιθέμενες πληροφορίες. Συγκεκριμένα, ο πρώτος εξαπολύει δριμύτατο κατηγορητήριο κατά των Γάλλων στρατιωτών και αξιωματικών, για τους οποίους καταγγέλλει ότι: προέβαιναν «υπό τα βλέμματα άλλων» σε κλοπές σε κοσμηματοπωλεία, «κατέρριψαν εις την συνείδησιν όλων ανεξαιρέτως τα γαλλικόν γόητρον», πουλούσαν κλεμμένα ρολόγια την επόμενη ημέρα της πυρκαγιάς. Γενικότερα, η έκθεση κατηγορεί τα συμμαχικά επιτελεία, γιατί αν και παρακλήθηκαν, αρνήθηκαν να αφήσουν προσωρινά το νερό (που έπαιρναν σε μεγάλες ποσότητες για τα νοσοκομεία και τις υπηρεσίες τους), να διατεθεί για την κατάσβεση της πυρκαγιάς. Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι «όλοι οι στρατοί» εκτός από τους Βρετανούς επιδόθηκαν στη διαρπαγή και τη λεηλασία και όχι στην καταστολή της πυρκαγιάς ή τη διάσωση γυναικόπαιδων. Μόνο για τους Βρετανούς στρατιώτες υπογραμμίζει ότι πρόσφεραν βοήθεια με ποικίλα μέσα (εκδήλωση φιλανθρωπίας, διάθεση αυτοκινήτων για τη μεταφορά των πυροπαθών, παροχή «αυτοκινήτου αντλίας») για κατάσβεση της πυρκαγιάς. Αντίθετα, η έκθεση του οικονομικού εφόρου μαρτυρεί την πρόθυμη συμπαράσταση των βρετανικών και γαλλικών στρατιωτικών σωμάτων για την περιστολή και την κατάσβεση της πυρκαγιάς. Αναλυτικότερα βλ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 313-346.

203. *Στο ίδιο*, «Ο Δήμος Παρισίων», 29 Αυγούστου 1917.

204. *Στο ίδιο*, «Έρανοι υπέρ των παθόντων», 6 Σεπτεμβρίου 1917.

205. *Στο ίδιο*, «Έρανοι υπερ των πυροπαθών», 20 Νοεμβρίου 1917.

Αλλά και το Σεπτέμβριο, σύμφωνα πάντα με την εφημερίδα, οι Σύμμαχοι συνεχίζουν να μεριμνούν για τους πυροπαθείς τόσο με τη μορφή δωρεάν παροχής συσσιτίων «εις τας άνευ προστατών και εργασίας οικογενείας»[206] όσο και με την μέριμνα για την επάρκεια της χώρας σε άρτο «χάρις εις τα μέτρα και τα μέσα τα οποία διέθεσαν οι Σύμμαχοι προς τούτο».[207] Ταυτόχρονα, η εφημερίδα προβάλλει και τις σχετικές δηλώσεις του Βενιζέλου, στις οποίες επισημαίνεται το ουσιαστικό ενδιαφέρον των συμμαχικών δυνάμεων για την ελληνική πλευρά.[208] Επιπλέον, το *Φως* γνωστοποιεί ότι η Βρετανία και η Γαλλία «έλυσαν της επιτάξεως ελληνικά πλοία εκτοπίσματος 50.000 τόνων».[209]

206. *Το Φως*, «Συσσίτια εις τους συνοικισμούς», 5 Σεπτεμβρίου 1917.
207. *Στο ίδιο*, «Η επάρκεια της χώρας», 7 Σεπτεμβρίου 1917.
208. *Στο ίδιο*, «Ο επισιτισμός», 7 Σεπτεμβρίου 1917.
209. *Στο ίδιο*, «Τα αιτήματα της κυβερνήσεως», 8 Σεπτεμβρίου 1917.

Οι εξελίξεις κατά το 1918

Το 1918 το ενδιαφέρον της εφημερίδας μετατοπίζεται, ύστερα από την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από τις πολιτικές στις στρατιωτικές κυρίως εξελίξεις. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στις δηλώσεις των Συμμάχων για τη σύμπραξη των ελληνικων στρατευμάτων στον αγώνα «υπέρ της ελευθερίας και του πολιτισμού». Ταυτόχρονα, προβάλλεται συνεχώς και το αξιόμαχο των ελληνικών στρατευμάτων,[210] ενώ δε λείπουν και ειδήσεις προπαγανδιστικού χαρακτήρα για τη διαβίωση και την παραμονή των Ελλήνων στρατιωτών στο μέτωπο.[211] Επιπροσθέτως, προβάλλονται και οι θετικές αναφορές του βασιλιά Αλέξανδρου για τους Συμμάχους ως δείγμα των αποκατεστημένων σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών.[212] Ο Αλέξανδρος στον εναρκτήριο λόγο της Βουλής στις 15 Φεβρουαρίου του 1918 δηλώνει την ικανοποίησή του για την «πολλαπλή και προθυμοτάτη συνδρομή των Συμμάχων» η οποία αποτελεί «περιφανή απόδειξιν των προς την Ελλάδα αισθημάτων αυτών». Ιδιαίτερα τονίζει τη βοήθειά τους «προς επαρκέστερον επισιτισμόν της χώρας, αι ανάγκαι της οποίας είχον εις άκρον επιταθή ένεκα των μεγίστων ελλείψεων ας είχε κληροδοτήσει εις την κυβέρνησίν μου το παρελθόν…».[213] Ακόμη και ο πρόεδρος της Βουλής κάνει λόγο για αγώνα «παρά το πλευρόν των μεγάλων ημών Συμμάχων». Επισημαίνει μάλιστα, ότι πρόκειται για ένα πόλεμο «προς τον οποίον οφείλει ο ελληνικός λαός να αφιερώσει ηνωμένας και εκτεταμένας όλας τας δυνάμεις του».[214]

Επιπλέον, στην περίπτωση της εξέγερσης του δεύτερου συντάγματος πεζικού στη Λαμία ο Αλέξανδρος δηλώνει ξεκάθαρα τη θέση του. Σε επίσκεψη που πραγματοποιεί στο συγκεκριμένο σύνταγμα μετά την καταστολή της εξέγερσης τονίζει: «Είμαι βαθύτατα τεθλιμμένος από το τελευταίον στασιαστικόν κίνημα το οποίον υπήρξεν ανοσιότατον… Συνιστώ εις πάντας να αφοσιωθήτε εις το παρόν καθεστώς, το οποίον οφείλετε να αναγνωρίσητε… Η Ελλάς, δέον να εκπληρώση το

210. *Το Φως,* «Ο κ. Βενιζέλος», 8 Ιανουαρίου 1918 - «Το επίσημον γεύμαν», 16 Ιανουαρίου 1918

211. *Στο ίδιο,* «Η ζωή στο μέτωπον», 21 Ιανουαρίου 1918. Χαρακτηριστική είναι η ανταπόκριση του απεσταλμένου της εφημερίδας *Πατρίς* από το μέτωπο. Γίνεται λόγος για παροχή κάθε είδους ευκολίας στους Έλληνες στρατιώτες (κρέας, ψωμί, φρούτα, σαμπάνια, ιματισμός – μέχρι και γαλλική σαμπάνια προσφέρεται). Σημειώνεται επίσης ότι όλα αυτά οφείλονται στην πρόνοια της γαλλικής επιμελητείας και ότι ο Έλληνας στρατιώτης απολαμβάνει ό,τι και ο Γάλλος.

212. *Στο ίδιο,* «Ο βασιλεύς εις το μέτωπον», 27 Ιανουαρίου 1918 – «Η επίσκεψις του βασιλεώς», 2 Φεβρουαρίου 1918.

213. *Στο ίδιο,* «Ο εναρκτήριος λόγος», 16 Φεβρουαρίου 1918.

214. *Στο ίδιο,* «Ο λόγος του κ. Σοφούλη», 7 Φεβρουαρίου 1918.

καθήκον της και να βοηθήση τας Προστατίδας Δυνάμεις εις τον μέγαν των αγώνα και να συμπολεμήση μετ' αυτών υπέρ του τελικού των σκοπού..».[215]

Ταυτόχρονα, δημοσιεύονται ψηφίσματα, δηλώσεις (του στρατηγού Δαγκλή, του Βενιζέλου), επαινετικές για τους Συμμάχους, ενώ και η ίδια η εφημερίδα παίρνει ξεκάθαρα θετική στάση.[216] Συγκεκριμένα, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Παντού νικούν» επαινεί «τα γενναία αγγλικά στρατεύματα» για τον ηρωισμό τους τόσο στο Δυτικό μέτωπο όσο και στη Μέση Ανατολή, επισημαίνοντας ότι «καταγάγουν περιλάμπρους νίκας και χαρίζουν την ελευθερίαν εις τους λαούς».[217] Παράλληλα, η εφημερίδα προβάλλει τις υποσχέσεις των κυβερνήσεων της Βρετανίας και της Γαλλίας για «απελευθέρωσιν του ελληνικού εδάφους και υπεράσπισιν όλων των Ελλήνων κατά πάσης αποπείρας διωγμού, καταπιέσεως».[218] Σε περιοδεία μάλιστα στη Δυτική Μακεδονία ο αρχιστράτηγος Γκιγιωμά τονίζει ότι σκοπός της Γαλλίας είναι «όπως συντελέση εις την ευημερίαν της Δυτικής Μακεδονίας», αρκεί «ολόκληρον το ελληνικόν έθνος να συμμετάσχη και να υποστηρίξη» τις κοινές προσπάθειες Συμμάχων και Ελλήνων.[219]

Η συμμαχική νίκη στο Σκρά ντι Λεγκέν το Μάιο του 1918, με τη βοήθεια και των ελληνικών στρατευμάτων, προκαλεί τον έντονο ενθουσιασμό της εφημερίδας, η οποία γράφει: «δεν είναι απλώς τοπική η λαμπρά επιτυχία των Ελληνογαλλικών στρατευμάτων. Είναι η έναρξις του έργου της απελευθερώσεως και της συντριβής των εχθρών».[220] Οι έπαινοι μάλιστα που απευθύνει ο αρχιστράτηγος Γκιγιωμά προς το στρατό της Εθνικής Άμυνας, κάνουν την εφημερίδα να γράψει ότι «Οι Έλληνες στρατιώται κατόρθωσαν να αποκτήσουν την ψυχολογίαν του "Συμμάχου" , χωρίς τίποτε να χάσουν από την εθνικήν και ατομικήν υπερηφάνειαν».[221]

215. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,* σ.213. Στις αρχές Φεβρουαρίου 1918, οι περισσότεροι άνδρες του δεύτερου συντάγματος πεζικού, που στάθμευε στη Λαμία και ορισμένοι του συντάγματος πυροβολικού πήραν τα όπλα και διέρρηξαν τις αποθήκες πυρομαχικών. Η κυβέρνηση αντέδρασε αμέσως στέλνοντας το σύνταγμα Κρητών για να αποκαταστήσει την τάξη. Πολλοί από τους στασιαστές επέστρεψαν στους θαλάμους τους και κατέθεσαν τα όπλα αλλά 500 περίπου άτομα διέφυγαν στα περίχωρα.

216. *Το Φως,* «Ψήφισμα Δωδεκανησίων», 19 Φεβρουαρίου 1918, «Δηλώσεις του κ. Δαγκλή», 13 Μαρτίου 1918, «Ο κ. Βενιζέλος», 22 Μαρτίου 1918.

217. *Στο ίδιο,* «Παντού νικούν», 20 Μαρτίου 1918.

218. *Στο ίδιο,* «Επί τη εθνική εορτή», «Αι κυβερνήσεις Αγγλίας και Γαλλίας», 27 Μαρτίου 1918.

219. *Στο ίδιο,* «Ο λόγος του αρχιστράτηγου», 4 Μαΐου 1918.

220. *Στο ίδιο,* «Της ημέρας», 19 Μαΐου 1918. Για τη μάχη του Σκρά βλ. αναλυτικότερα D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998, σ.328. Βλ. επίσης Φ. Κωστόπουλος, Γ. Αποστολάτος, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο (1916-1918), Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού και τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής,* Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2002.

221. *Στο ίδιο,* «Το ανακοινωθέν του στρατηγού», 20 Μαΐου 1918.

Τον Ιούνιο και με αφορμή την ανάληψη της αρχηγίας της στρατιάς της Ανατολής από τον αρχιστράτηγο Δεσπεραί, η εφημερίδα γράφει: «Περιμένωμεν νέας νίκας, νέα ανδραγαθήματα». Για το *Φως* η επιλογή του Δεσπεραί «αποτελεί την απτοτέραν απόδειξιν ότι αι συμμαχικαί κυβερνήσεις φροντίζουν διά την ενίσχυσιν του Μακεδονικού μετώπου».[222] Το ευνοϊκό κλίμα στις σχέσεις των δύο λαών συνεχίζεται καθ᾽ όλο το μήνα, ενόψει μάλιστα και του εορτασμού για την εθνική εορτή των Γάλλων. Στα τέλη Ιουνίου το *Φως* γνωστοποιεί στους αναγνώστες του την άφιξη του βασιλιά Αλέξανδρου (από την Αθήνα) για να παραστεί στις εκδηλώσεις για την εθνική εορτή των Γάλλων. Η προβολή από την εφημερίδα της συγκεκριμένης εορτής είναι αξιοσημείωτη. Αφιερώνονται εκτενή άρθρα για το πρόγραμμα των εκδηλώσεων, τις προετοιμασίες των τοπικών αρχών, τους συμμετέχοντες.[223] Σε υπερβολικούς μάλιστα τόνους γράφει: «Εωρτάσαμεν το Πάσχα και την Ανάστασιν των Εθνών».[224]

Στο στρατιωτικό πεδίο, οι εξελίξεις το καλοκαίρι του 1918 είναι σημαντικές. Σε στρατιωτική σύσκεψη που έγινε στις 21 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1918 στις Βερσαλλίες, συμφωνήθηκε ότι έπρεπε να δοθούν στο Δεσπεραί οδηγίες να εξαπολύσει μία γενική επίθεση κατά των Βουλγάρων και των Γερμανών. Ο Δεσπεραί καθ᾽ όλο το καλοκαίρι του 1918 προετοιμάζεται γι᾽ αυτό και αναδιοργανώνει το μέτωπο. Στις 1/14 Σεπτεμβρίου αποφασίζει να εξαπολύσει επίθεση κατά των θέσεων των Γερμανών και των Βουλγάρων, με επιτυχή αποτελέσματα. Σε αυτή, συμμετέχουν βρετανικά, γαλλικά, σερβικά και ελληνικά στρατεύματα.[225] Το *Φως* κάνει λόγο για «προέλασιν των Συμμάχων εις το Μακεδονικόν μέτωπο»,[226] παραθέτει τα ανακοινωθέντα των συμμαχικών επιτελείων[227] αλλά και της ελληνικής πλευράς[228] και αναγγέλλει τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας με θριαμβευτικό λόγο.[229] Επαινεί τον αρχιστράτηγο

222. *Το Φως*, «Ο αρχιστράτηγος», 6 Ιουνίου 1918. Για το χαρακτήρα του Δεσπεραί ο A. Palmer γράφει: «Απεχθάνετο τας ραδιουργίας και ουδέποτε εχρησιμοποιεί τοιαύτας ταπεινάς μεθόδους». Βλ. A. Palmer , *The Gardeners of Salonika*, Λονδίνο 1965, σ. 321
223. *Στο ίδιο*, «Ο βασιλεύς», 29 Ιουνίου 1918.
224. *Στο ίδιο*, «Η εορτή της ελευθερίας», 2 Ιουλίου 1918.
225. Dakin, *ό.π*, σ. 328-329. Αναλυτικότερα για τη συμμαχική επίθεση του Σεπτεμβρίου βλ. *στο ίδιο*, σ. 328-332. Βλ. επίσης Γ. Δαγκλής, *ό.π.*, σ. 323-328, 335-338.
226. *Το Φως*, «Η προέλασις των Συμμάχων», 6 Σεπτεμβρίου 1918.
227. *Στο ίδιο*, «Ανακοινωθέν Συμμαχικών Στρατιών», 9 Σεπτεμβρίου 1918.
228. *Στο ίδιο*, «Ελληνικόν ανακοινωθέν», 12 Σεπτεμβρίου 1918.
229. *Στο ίδιο*, «Ένας θρίαμβος», 18 Σεπτεμβρίου 1918.

Δεσπεραί ο οποίος «οδηγεί την Ελλάδα εις τους δρόμους της σωτηρίας» και δημοσιεύει στις 19 Σεπτεμβρίου 1918 ευχαριστήριο ψήφισμα των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Σε αυτό εκφράζεται η «βαθεία ευγνωμοσύνην προς τους Συμμάχους, οίτινες έχυσαν το πολύτιμον αίμα των», αλλά και προς τον «μεγαλουργόν Αρχηγόν της Φυλής» Βενιζέλο.[230]

230. *Το Φως,* «Η χθεσινή διαδήλωσις», 20 Σεπτεμβρίου 1918.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, το *Φως* χαρακτηρίζεται από τις πολύ συχνές αλλαγές στη στάση του απέναντι σε συγκεκριμένα πρόσωπα τα οποία καθορίζουν με τις ενέργειές τους τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Είναι ομολογουμένως εντυπωσιακή αυτή η μεταστροφή, καθώς η εφημερίδα δε διστάζει να κινηθεί από το ένα άκρο στο άλλο. Πρόσωπα για τα οποία άλλοτε εκφράζεται με επιθετικούς και ενίοτε απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς εύκολα γίνονται, σε σύντομο χρονικό διάστημα, δέκτες επιδοκιμαστικών ή εγκωμιαστικών σχολίων. Μία πιθανή εξήγηση της παράδοξης αυτής στάσης μπορεί να αναζητηθεί στον τρόπο με τον οποίο η ίδια η εφημερίδα αντιλαμβάνεται το ρόλο της. Το *Φως* πιστεύει ότι εκφράζει ή εκπροσωπεί ένα μεγάλο μέρος των πολιτών. Η ιδέα ότι αφουγκράζεται τις σκέψεις και τις διαθέσεις μεγάλης μερίδας του πληθυσμού κυριαρχεί σε πολλά άρθρα του. Επιπλέον, συχνά τάσσεται με πάθος υπέρ προσώπων τα οποία, όπως αντιλαμβάνεται, ακολουθούν μία επωφελή, «εθνική» πολιτική που προασπίζει τα συμφέροντα της πλειοψηφίας. Διάχυτη ακόμη είναι η εντύπωση ότι η εφημερίδα ασκεί, διαμορφώνει, και χαράσσει «πολιτική γραμμή» σε μεγάλης σημασίας ζητήματα. Δε διστάζει να αποτυπώσει σκέψεις, προτάσεις και διαφωνίες της με τρόπο επιθετικό και ενίοτε επικριτικό, οι δριμύτατοι δε χαρακτηρισμοί κάνουν πολύ συχνά την εμφάνισή τους στα κείμενα της εφημερίδας. Άλλες φορές πάλι μοιάζει να υποκαθιστά την πολιτική εξουσία και να δίνει κατευθύνσεις. Ιδιαίτερο όμως χαρακτηριστικό της είναι η συνέπεια και η αφοσίωση με την οποία υπερασπίζεται συγκεκριμένα πρόσωπα ή τηρεί επιθετική στάση απέναντι σε άλλα, ανάλογα βέβαια με την εποχή. Σε σύγκριση με την εφημερίδα *Μακεδονία* αλλά και με τη *Νέα Αλήθεια*, το *Φως* δεν υιοθετεί μία μετριοπαθή, ισόρροπη και συνεπή στάση απέναντι σε πρόσωπα ή καταστάσεις.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το *Φως* επιλέγει και προβάλλει συγκεκριμένα ζητήματα, γράφοντας σειρά άρθρων για αυτά. Επιπλέον, η αναδημοσίευση άρθρων, ειδικά του ξένου τύπου, δε γίνεται τυχαία. Επιλέγει εκείνες τις εφημερίδες οι οποίες τη συγκεκριμένη στιγμή ταυτίζονται με όσα εκείνη γράφει ή ενισχύουν τις απόψεις της. Ταυτόχρονα όμως, δε διστάζει να παραθέσει και απόψεις εφημερίδων που ανήκουν στην αντίθετη πολιτική παράταξη. Άλλοτε ενεργεί με αυτόν τον τρόπο για να δώσει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να συγκρίνει, να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα και άλλοτε για να ειρωνευτεί ακόμη και να χλευάσει αντίθετες απόψεις. Είναι χρακτηριστικό ότι σε αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιεί τον όρο «μυθεύματα» ή «φαντασίες». Όσο για το αν η εφημερίδα τηρεί τις ισορροπίες

απέναντι στην Αντάντ και τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, διαπιστώνονται τα εξής: μέχρι την κατάληψη του Ρούπελ και δεδομένης της ταύτισής της με την πολιτική της ουδετερότητας της ελληνική κυβέρνησης, υιοθετεί μία «μέση οδό». Μετά όμως σταδιακά υποστηρίζει την Αντάντ και τελικά συντάσσεται απόλυτα από τα τέλη του 1916 μαζί της.

Ένα άλλο ζήτημα στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι από πού αντλεί το *Φως* τις πληροφορίες του. Πηγές πληροφόρησης αποτελούν οι αναδημοσιεύσεις άρθρων των εφημερίδων της Αθήνας, τα τηλεγραφήματα του ξένου και ελληνικού τύπου και τα τηλεγραφήματα του πρακτορείου «Ραδιό». Το τελευταίο, υπήρξε δημιούργημα της γαλλικής προπαγάνδας. Ιδρύθηκε το 1916 από τον Χένρυ Τουρό και μετέδιδε τηλεγραφήματα και πληροφορίες από όλο τον κόσμο. Το γεγονός ότι το *Φως* καταφεύγει αρκετά συχνά στην αναδημοσίευση των τηλεγραφημάτων του, δείχνει το βαθμό ταύτισής του με τις θέσεις της Αντάντ.

Κατά το 1916 και σε σχέση με την παρουσία των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη, αξίζει να επισημανθούν τα εξής: κατά το πρώτο περίπου πεντάμηνο του έτους, η στάση της εφημερίδας είναι ξεκάθαρα αρνητική απέναντι στους Συμμάχους και ταυτόχρονα θετική υπέρ του βασιλιά και των κυβερνήσεών του. Διαπιστώνει κανείς ότι είναι μία περίοδος κατά την οποία προβάλλονται ιδιαιτέρως οι όποιες αρνητικές πλευρές αλλά και οι αδυναμίες των Αγγλογάλλων. Στην ειδησεογραφία αλλά και στα άρθρα του το *Φως* αφιερώνει μεγάλη έκταση σε κάθε μορφής δραστηριότητες των Συμμάχων, καθώς αντιτίθεται σφόδρα στις ενέργειες των Αγγλογάλλων. Τα σχόλια για την κατάληψη του Καραμπουρνού και για τη στάση τους κατά τη διάρκεια του βομβαρδισμού από το γερμανικό Ζέπελιν αλλά και αργότερα είναι χαρακτηριστικά. Διαφαίνεται έντονα η αντίληψη ότι η παρουσία τους ζημιώνει σε μεγάλο βαθμό τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης και τα συμφέροντα της Ελλάδας. Όπως είναι επόμενο, αρνητική στάση τηρεί και απέναντι στο Βενιζέλο. Συνεχώς υπενθυμίζεται από το *Φως* ότι η παρουσία της Αντάντ με τις αρνητικές επιπτώσεις της οφείλεται στις πρωτοβουλίες του Κρητικού πολιτικού.

Από την άλλη πλευρά, η υποστήριξη στο πρόσωπο του βασιλιά την εποχή εκείνη είναι συνεχής και προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, ενώ σε πολλά σημεία διαφαίνεται μία «τυφλή εμπιστοσύνη» στην ορθότητα των επιλογών του. Η εφημερίδα, όπως φαίνεται, πιστεύει ακράδαντα ότι ο Κωνσταντίνος ακολουθεί την πιο συμφέρουσα για το έθνος πολιτική. Έτσι προβάλλει τις απόψεις του μέσω των συνεντεύξεων που δίνει σε ξένα έντυπα και δείχνει πλήρως ταυτισμένη με όσα εκείνος και η κυβέρνηση

Σκουλούδη υποστηρίζουν. Επιπλέον, πιστεύει ότι η πολιτική της ουδετερότητας είναι πραγματικά ωφέλιμη για την Ελλάδα. Όμως, από το Μάιο και εξής και ιδιαίτερα μετά την κατάληψη του οχυρού Ρούπελ η εφημερίδα προβαίνει σε μία εντυπωσιακή αλλαγή στάσης. Η προβολή των αρνητικών ειδήσεων για τους Συμμάχους, δίνει τη θέση της σε επιδοκιμαστικά, για αυτούς, άρθρα. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση Σκουλούδη θεωρείται ως ο βασικός υπεύθυνος της παράδοσης του Ρούπελ, ενώ προκαλεί εντύπωση η αναδημοσίευση (για πρώτη φορά) άρθρων του γαλλικού και αμερικανικού τύπου αρνητικών για τον Κωνσταντίνο.

Η εντυπωσιακότερη όμως μεταστροφή της εφημερίδας, γίνεται μετά την εισβολή των Βουλγάρων στη Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916 και την εκδήλωση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Η αντίληψη ότι ο Βενιζέλος είναι ο μόνος ικανός κυβερνήτης, ο οποίος μπορεί να μεταβάλει προς το θετικότερο την κατάσταση, είναι διάχυτη. Παράλληλα, η πεποίθηση ότι η πολιτική της ουδετερότητας είναι ωφέλιμη για τα ελληνικά συμφέροντα, δίνει τη θέση της σε εκείνη της συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Στο στόχαστρο της εφημερίδας τίθενται πλέον τόσο ο αντιβενιζελικός τύπος των Αθηνών όσο και ο ίδιος ο βασιλιάς. Μάλιστα η εγκατάσταση των συμμαχικών αγημάτων στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1916, προβάλλεται ως μία ιδιαίτερα θετική εξέλιξη. Όπως είναι αναμενόμενο, τα «Νοεμβριανά» οδηγούν την εφημερίδα σε μία εντυπωσιακή, σε σχέση με όσα υποστήριζε στις αρχές του έτους, στάση: ότι ο βασιλιάς βλάπτει τα εθνικά συμφέροντα. Η εφημερίδα ταυτίζεται απόλυτα με την άποψη των Συμμάχων ότι η Αντάντ δέχτηκε απρόκλητη επίθεση· ότι οι κυβερνήσεις των Αθηνών δεν εκφράζουν, κατά κανέναν τρόπο, τα αισθήματα του ελληνικού λαού και ότι η επέμβαση της Αντάντ ήταν αναγκαία και επιβαλλόταν ως η μόνη «σωτήρια λύση».

Κατά το 1917 η ταύτιση με την πολιτική του Βενιζέλου και των Συμμάχων συνεχίζεται. Οι επιθέσεις κατά των κυβερνήσεων της Αθήνας εντείνονται ενώ αξιοσημείωτες είναι, οι όλο και πιο δριμείες επιθέσεις κατά του «γερμανόδουλου» τύπου των Αθηνών. Ταυτόχρονα, πληθαίνουν οι αναδημοσιεύσεις από τον ξένο τύπο για τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Το *Φως* μοιάζει να έχει μετατραπεί σε όργανο προβολής των θέσεων της Αντάντ και του Βενιζέλου. Στηρίζει με όλες του τις δυνάμεις τις προσπάθειες της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης για αναγνώριση και εδραίωση. Επιπροσθέτως, παρακινεί την Αντάντ με σειρά «πύρινων» άρθρων, να λάβει δραστικά μέτρα και δυναμικές πρωτοβουλίες για την εκδίωξη πλέον του Κωνσταντίνου. Επικρίνει μάλιστα τις Δυνάμεις για την τήρηση

ανεκτικής στάσης απέναντι στο βασιλιά και τις φιλοβασιλικές κυβερνήσεις στην Αθήνα, ενώ επικροτεί την αποστολή Ζοννάρ πιστεύοντας ότι θα δώσει λύση στο ελληνικό ζήτημα.

Κατά το 1918 απουσιάζουν από την εφημερίδα άρθρα ή ειδήσεις με έντονο πολιτικό περιεχόμενο. Η εκδίωξη του Κωνσταντίνου φαίνεται ότι έχει μετατρέψει την εφημερίδα σε θερμό υποστηρικτή των Συμμάχων. Κυρίως προβάλλονται επαινετικές πληροφορίες για αυτούς, ενώ συχνές είναι και οι αναφορές στις συμμαχικές επιτυχίες του Δυτικού μετώπου. Επιπλέον, τονίζονται η βοήθεια των Συμμάχων για την αναδιοργάνωση των ελληνικών δυνάμεων, το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού και η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ ελληνικής πλευράς και Αντάντ. Πολύ θετικά επίσης διάκειται το *Φως* απέναντι στο βασιλιά Αλέξανδρο και στις αρμονικές σχέσεις που αναπτύσσει με τους ξένους στρατιωτικούς ηγέτες.

Σε τελική ανάλυση αν στηριζόταν κανείς αποκλειστικά στο *Φως*, θα είχε την εξής εικόνα για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα της περιόδου εκείνης: Η συμμαχική παρουσία δημιούργησε αρχικά αρνητικές εντυπώσεις στην ελληνική πλευρά και ιδιαίτερα στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Προκάλεσε αρκετές συγκρούσεις και προστριβές στις σχέσεις των δύο χωρών. Μετά όμως από την κατάληψη του Ρούπελ οι Σύμμαχοι μεταβλήθηκαν σε προασπιστές των ελληνικών συμφερόντων και υπέρμαχους της ιδέας της ελευθερίας. Στην ουσία μία ενδεχόμενη αποκλειστική χρήση του υλικού της εφημερίδας θα οδηγούσε τον αναγνώστη σε μία μονομερή προσέγγιση του θέματος αφού οι αρνητικές πλευρές της παρουσίας των Αγγλογάλλων δεν παύουν να υπάρχουν και μετά το 1916. Εξάλλου, οι πληροφορίες που παρέχονται από τη βιβλιογραφία μας οδηγούν σε διαφοροποιημένα ενίοτε συμπεράσματα.

ΠΗΓΕΣ

Το Φως , 11/1/1916 – 30/12/1918

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abbot G., *Greece and the Allies, 1914 – 1922*, Λονδίνο 1922.

Afflerbach H., "Greece and the Balkan Area in German Strategy", *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War,* Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 53-66.

Αναστασιάδης Γ., *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων,* Έκφραση /University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994.

Βακαλόπουλος Α., *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204 – 1985,* ιθ' έκδοση 1979, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Του ίδιου, *Παγκαρπία μακεδονικής γης,* Μελέτες Αποστόλου Ε. Βακαλόπουλου, Θεσσαλονίκη, ΕΜΣ 1980.

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910 – 1920, Ιστορική μελέτη,* τόμ. I-II, Αθήνα 1965.

Campbell S., Sherrard P., *Modern Greece,* Λονδίνο 1968

Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Από το ημερολόγιο ενός δημοσιογράφου, 1908-1948,* Θεσσαλονίκη 1948.

Χεκίμογλου Ε., «Ένα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση, 1916-1917,* Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994.

Cosmin S, *Dossiers de la Triple Entente, Grece 1914 – 1922*, Παρίσι 1970

Χρηστακίδης Π., *Φιλογερμανισμός στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,* μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.

Χριστόπουλος Π., *Κατάλογος εφημρίδων Βιβλιοθήκης Βουλής,* 1789-1970, Αθήνα 1994.

Δαγκλής Π. Γ., *Αναμνήσεις, Έγγραφα, Αλληλογραφία – Το Αρχείον του*, τόμ. 1ος, Αθήνα 1965.

Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998.

Ενεπεκίδης Π., ***Η δόξα και ο Διχασμός (1908 – 1916),*** **Αθήνα 1962.**

Frangulis A. F., ***La Grece et la Crise mondiale,*** **τόμ. 1ος, Felix Alcan, Παρίσι 1926.**

Γενικόν Επιτελείον Στρατού, ***Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918,*** **τόμ.1ος, Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια, Αθήνα 1958**
Γιανουλόπουλος Γ., «Εξωτερική πολιτική», στην ***Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι., 1900-1922, Οι απαρχές,*** **επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τόμ. 1ος, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.**

Γρηγοριάδης Φ., ***Διχασμός – Μ. Ασία,*** **τόμ. 1ος, Κεδρηνός, Αθήνα 1917.**

Heurtley W., Darby H.C., Crawley C.W., Woodhouse C.M., ***A short history of Greece from early times to 1964.*** **Cambridge 1916.**

Κανδυλάκης Μ., ***Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, Συμβολή στην ιστορία του τύπου,*** **τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη 2000.**

Κολιόπουλος Γ., ***Ιστορία της Ελλάδος από το 1800,*** **τόμ. 2ος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000.**

Κορδάτος Γ, ***Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος,*** **τόμ. 5ος, Αθήνα 1958.**

Κωστόπουλος Φ, Αποστολάτος Γ, ***Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο (1916-1918), Οι επιτυχίες του ελληικού στρατού και τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής,*** **Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2002.**

Leon G, ***Greece and the Great Powers, 1914-1917,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 19174.**

Λεονταρίτης Γ. , «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α′ Παγκοσμίου Πολέμου», στην ***Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,*** **τόμ. ΙΕ′, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ.8-46.**

Του ίδιου, ***Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918,*** **εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2000.**

Λουκάτος Σ., «Η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1917. Δύο ανέκδοτες εκθέσεις», ***Θεσσαλονίκη, 2 (1990),*** **σ. 311-349.**

Λούλος Κ., «Γερμανική πολιτική και ελληνική ουδετερότητα», ***Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),*** **τεύχ. 57 (2000), σ.29-33.**

Μαρκέτος Σ., «Τα Νοεμβριανά», ***Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),*** **τεύχ. 57 (2000), σ.9-18**

Μαυρογορδάτος Γ.Θ., ***Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, Οι επίστρατοι του 1916,*** **Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.**

Του ίδιου, «Νοεμβριανά και Δεκεμβριανά», ***Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),*** **τεύχ. 57 (2000), σ. 20-25.**

Mitrakos A., ***France in Greece during World War 1,*** **Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982.**

Montant J.C. , ***La propagande exterieure de la France pendant la Premiere Guerre mondiale. L' exemple de quelques neutres europeens,*** **αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1988.**

Mourelos Y., "British Policy towards King Constantine's dethronment and Greece's entry into the War", ***Greece and Great Britain during World War I,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 131-138.**

Μουρέλος Γ., «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916- Ιούνιος 1917)», ***Μνήμων (1980),*** **σ. 150-188.**

Του ίδιου, «Οι ευθύνες του Συμμαχικού παράγοντα», ***Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),*** **τευχ. 57 (2000), σ.35-39.**

Μουτσόπουλος Ν., ***Θεσσαλονίκη 1900-1917,*** **Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980.**

Packer C., ***Return to Salonika,*** **Λονδίνο, 1964.**

Palmer A., ***The Gardeners of Salonika,*** **Λονδίνο 1965.**

Παναγάκος Σ., ***Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922,*** **Αθήνα 1960.**

Papadakis N., "Eletherios' Venizelos Strategic Goals and the Salonica Theatre of Operations, ***The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005.**

Παπαγιανόπουλος Α., ***Ιστορία της Θεσσαλονίκης,*** **Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982 (β' έκδοση 1995).**

Παπαδημητρίου Δ., «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα», ***Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας),*** **τευχ. 57 (2000), σ. 40-43.**

Παπαδογιάννης Μ., ***Το άγνωστο ημερολόγιο ενός Κρητικού αξιωματικού, Ιωάννη Μ. Παπαδάκη,*** **πρόλογος Α. Βακαλόπουλου, Θεσσαλονίκη 1990.**

Papastathis Ch., "The Fire of Salonica and the Allies", ***The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ.261-271.**

Πεταλίδου Δ., ***Η Μακεδονική πολιτική της Μ. Βρετανίας κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,*** **μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 1998.**

Πετρίδης Π., ***Ξενική Εξάρτηση και εθνική πολιτική, 1910-1918,*** **Θεσσαλονίκη 1992.**

Πετσάλης–Διομήδης Ν., ***Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917,*** **Φιλιππότης, Αθήνα 1988.**

Price W., ***The Story of the Salonica Army,*** **Λονδίνο 1917.**

Πίππης Δ., ***Οι Άγγλοι στη Μακεδονία,*** **Αθήνα 1917.**

Portolos D., ***Foreign Policy from September 1916 to October 1918,*** **ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο χ.χ.ε**

Ρέπουλης Ε., ***Ομιλία περί της εν Αθήναις τυραννίας και του αγώνος της Εθνικής Αμύνης,*** **Θεσσαλονίκη 1916.**

Ρούκουνας Ε., ***Εξωτερική πολιτική, 1914-1923,*** **Αθήνα 1983.**

Σατραζάνης Α., «Οι εμφανίσεις του Γάλλου Στρατηγού Μωρίς-Πώλ-Εμμανουέλ Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη με τα στρατεύματα της Αντάντ Κορντιάλ», ***Θεσσαλονίκη,*** **Επιστημονική επετηρίδα, ΚΙΘ, Θεσσαλονίκη 1994, σ.227-231.**

Σβολόπουλος Κ., ***Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945,*** **Αθήνα 1992.**

Του ιδίου, ***Διπλωματική Ιστορία,*** **Ιστορία της Ελλάδος 1900-1941, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη 1980.**

Seton-Watson H., "British Policy towards the South-East European States 1914-1916", ***Greece and Great Britain durind World War I,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1985, σ.65-76.**

Σταμπουλής Γ., ***Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912,*** **Θεσσαλονίκη 1984.**

Staurinou M., «Les buts de la propagande francaise en Grece en 1917 et 1918», ***Révue de études Sud-Est Européenes, τόμ. 31ος, 1993.***

Σφήκα – Θεοδοσίου Α., ***Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα,*** **Παπαζήσης, Αθήνα 2004.**

Theodoulou C., ***Greece and the Entente August 1914–September 25, 1916,*** **Θεσσαλονίκη 1971.**

Θεολογίτης Αυγ., «Πώς εφυλακίσθηκα από το στρατηγό Σαράιγ», ***Μακεδονικόν Ημερολόγιον (1959),*** **σ. 29-32.**

Villari L., ***The Macedonian Campgain,*** **Λονδίνο 1922.**

Woodhouse C.M., ***The story of Modern Greece,*** **London 1968.**

Yerolympos A., «L' incendie de Salonique en aout 1917. Fait divers ou "dégat collatéral?"», ***The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War,*** **Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 251-260.**

Ζαφείρης Χ., ***Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960,*** **Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1994.**

Ζαχοπούλου–Αποστολίδη Κ., ***Γαλλική πολιτική και ξένες προπαγάνδες στη Μακεδονία (1914-1918),*** **μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993.**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

«Απροκάλυπτος εχθρότης», 16 Ιανουαρίου 1916

«Η επίθεσις των Γερμανών», 20 Ιανουαρίου 1916

«Ομιλούν εκείνοι», 27 Ιανουαρίου 1916

«Η Αντάντ και η Ελλάς», 24 Φεβρουαρίου 1916

«Ο Βουλγαρικός κίνδυνος», 1 Ιουνίου 1916

«Η πολιτική της κυβερνήσεως», 4 Ιουνίου 1916

«Η κυβέρνησις αιτία», 8 Ιουνίου 1916

«Εάν δεν ακολουθήσωμεν», 6 Αυγούστου 1916

«Η σωτηρία της πατρίδος», 21 Αυγούστου 1916

«Ποία θα είναι η εσχάτη πλάνη», 5 Οκτωβρίου 1916

«Εν Δεύτερον Ναυαρίνον», 6 Οκτωβρίου 1916

«Το ψήφισμα των Πειραιωτών», 10 Οκτωβρίου 1916

«Ο τελικός θρίαμβος», 20 Δεκεμβρίου 1916

«Προς το μοιραίον τέλος», 23 Μαΐου 1917

«Κίνδυνος – Θάνατος», 28 Μαΐου 1917

«Ήλθε το πλήρωμα του χρόνου», 1 Ιουνίου 1917

«Επί του βασιλικού διαγγέλματος», 4 Ιουνίου 1917

«Τα αποτελέσματα της προδοτικής πολιτικής», 6 Ιουνίου 1917

«Γαλλία και Ελλάς», 24 Ιουνίου 1917

«Η ευγνωμοσύνη μας», 14 Αυγούστου 1917